

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Пилипак Валерія Павлівна

УДК 811. 161.2'373

Егоцентрична семантична опозиція 'там' – 'тут' та
її вираження в українській мові

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Мозгунов Володимир Володимирович,
кандидат філологічних наук, доцент

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Пилипак В. П. Егоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ та її вираження в українській мові. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2018.

У дисертації уперше запропоновано теоретичне й практичне дослідження семантичної опозиції (СО) ‘тут’ – ‘там’ та механізмів її трансформації в СО ‘там’ – ‘тут’ на матеріалі української мови. При тлумаченні контекстуально-ситуативного виявлення СО ‘там’ – ‘тут’ були враховані прагматичні мотиви суб’єкта мовлення та у зв’язку з цим було вироблене егоцентричне розуміння природи СО ‘там’ – ‘тут’.

У теоретичній частині дисертації розмежовуються й аналізуються поняття лінгвістичні антропоцентризм і егоцентризм, розширено уявлення про лінгвістичний егоцентризм шляхом введення понять «егоцентрична семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’» та «егоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’», визначається статус семантичної опозиції (СО) ‘там’ – ‘тут’ в контексті вчення про інші семантичні опозиції.

Практична частина дослідження присвячена вияву трансформації природньої для мовленнєвого акту й суб’єкта мовлення СО ‘тут’ – ‘там’ в СО ‘там’ – ‘тут’, а також визначенню типологічних особливостей реалізації цієї семантики на лексичному та граматичному рівнях української мови в різних дискурсах.

У процесі дослідження визначено винятково важливу роль суб’єкта мовлення у висловленні та ситуації мовлення як організатора й оцінювача ситуації мовлення та фактів об’єктивної дійсності – центру мовленнєвого акту.

Встановлено специфіку семантико-прагматичних категорій антропоцентризм та егоцентризм щодо мовних одиниць та висловлень в українській мові.

Антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що обумовлює наявність в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній системах мови утворень з орієнтацією на людину як центр об'єктивної дійсності, створених людською свідомістю за зразком до себе (її фізичних, психічних, духовних властивостей).

Егоцентризм – це вияв у мовних значеннях вказівки на людину як суб'єкт свідомості, що виступає в якості мовця (його бажання, приховані мотиви, оцінки, ставлення, самовизначення щодо оточення, місця, часу); виражається в різноманітних семантичних і прагматичних відтінках, компонентах значення мовних одиниць і в конкретній ситуації мовлення. Це дає можливість аналізувати значення мовних одиниць не лише у відповідності до об'єктивної дійсності (модель мовний знак – денотат, референт), але й відповідно до егоцентричного принципу (модель мовний знак – мовець, “я”).

У роботі обґрунтовується широке уявлення про дейксис у мові й мовленні, що дає змогу говорити про дейктичність, зумовлену егоцентричністю семантики мовних одиниць і виразів, тобто вираження позиції мовця в семантиці граматичних категорій, лексичних одиниць, словосполучень, широких контекстах. У зв'язку з цим виявлено, що дейктичність мови й мовлення виражається не лише дейктичними словами, але й дейктичними компонентами значень певних лексичних одиниць, зворотів, граматичних категорій і т. ін., що відсилають до мовця і експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію ('тут' – 'там'), мотиви, інтенції та ставлення до дійсності й висловлених фактів. Отже, поняття дейксису охоплює не лише лексичну, а й когнітивну, глибинну семантичну систему мови, забезпечуючи принцип лінгвістичного егоцентризму.

Первинність, абстрактність і найбільша узагальненість значення, природна егоцентричність дейктичних слів дозволяють констатувати присутність

дейктичної семантики не лише на формальному рівні української мови, але й на рівні глибинних семантичних категорій, протилежних когнітивних смислів – лексико-семантичних опозицій, ‘я’ – ‘не я’, ‘тут’ – ‘там’ та ін., що існують у свідомості мовця й втілюються ним у мовленнєвих повідомленнях.

Природна лексико-семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’ – когнітивне, концептуальне поняття, що членує в ментально-психологічній свідомості мовця простір на своє місце і оточення (сфера впливу мовця), що охоплює семантика ‘тут’ і не своє, чуже місце й простір (несуб’єктна сфера поза впливом мовця), що охоплює семантика ‘там’.

Трактування дейктичності як не лише лексичного, а й семантичного явища дало змогу виявити лексико-семантичні опозиційні смисли на більш широкому мовному й мовленнєвому матеріалі української мови (лексичні, морфологічні одиниці граматичні категорії, різні дискурси).

Встановлено, що в залежності від семантики й особливостей вживання лексем, прагматичних мотивів мовця, в конкретній ситуації мовлення когнітивна логічна СО ‘тут’ – ‘там’ як протиставлення свого (мовця) простору іншому простору, домінування своєї позиції, інтересів на чужими (‘там’) може трансформуватися в протилежну за змістом СО ‘там’ – ‘тут’, коли у висловленні мовець актуалізує, ставить на головне місце семантику фізичної чи ментальної віддаленості від себе ‘там’.

Аналіз мовного матеріалу показав, що трансформована СО ‘там’ – ‘тут’ є найбільш семантично місткою, абстрактною, первинною, а інші семантичні опозиції ‘далекий’ – ‘близький’, ‘зовнішній’ – ‘внутрішній’, ‘невидимий’ – ‘видимий’, ‘чужий’ – ‘свій’, ‘нерідний’ – ‘рідний’, ‘він’ – ‘я’, ‘небажаний’ – ‘бажаний’, ‘невідомий’ – ‘відомий’, ‘раніше’ – ‘тепер’, ‘у майбутньому’ – ‘тепер’, ‘байдуже’ – ‘небайдуже’ та ін похідними від неї. При цьому СО ‘там’ – ‘тут’ охоплює сферу і фізичного простору мовця, і явища ментального, психологічного характеру (сприйняття / несприйняття, участі / неучасті, добре / погано і т. п.).

У практичній частині дисертації логічна СО ‘тут’ – ‘там’ та трансформована СО ‘там’ – ‘тут’, а також її конкретизовані типи досліджувались на лексико-семантичному, граматичному мовних рівнях та на рівні казкового, народнопісенного та рекламного дискурсів української мови.

Виявлення СО ‘там’ – ‘тут’ у висловленнях з вказівним (*там*) та неозначеними (*будь-що, який-небудь, десь*) прономінативами зумовлюється прагматичними мотивами суб’єкта мовлення: його участю / неучастю в ситуації мовлення, схваленням / несхваленням об’єкта мовлення, відповідно, контексти з там виявляють прагматичні відтінки неприсутності мовця, його незадоволення, байдужості, зневаги або ностальгії, суму. Вживаючи займенникові лексеми, мовець надає у висловленні перевагу семантиці ‘там’, яка породжує у процесі мовлення низку похідних, уточнювальних, вузких семантичних відтінків: ‘далекий’, ‘невідомий’, ‘неважливий’, ‘неприємний’, ‘невидимий’, ‘байдужий’, ‘не вартий уваги’, ‘неточний’ та інші, – зумовлених позицією суб’єкта мовлення щодо повідомлюваного (егоцентричністю висловлення).

Дослідження семантичної структури номінативної лексики сучасної української мови (іменники, прикметники, дієслова) за допомогою компонентного аналізу виявило наявність лексем з домінуванням або СО ‘тут’ – ‘там’, або СО ‘там’ – ‘тут’. У семантиці іменників та прикметників, маркованих ‘там’-змістом, конкретизуються вузкі егоцентричні семантичні компоненти значення, пов’язані з негативним, несхвальним ставленням мовця, відсутністю бажаного для мовця, наявністю різних виявів семантики ‘кінця’ → ‘смерть’ / ‘втрата’ / ‘занепад’ / ‘знищення’, з нещирістю, нехтуванням, байдужістю мовця, семантикою можливого, ймовірного, з відчуженням мовцем щодо об’єкта висловлення, віддаленістю останнього в просторі та часі. Похідні семантичні компоненти ‘там’-семантики дієслів представлені компонентами їх лексичного значення: ‘від себе’, ‘в напрямку від мене’, ‘чужий’, ‘поганий’, ‘неважливий’ тощо.

На граматичному рівні сучасної української мови СО ‘там’ – ‘тут’ виявлена нами в глибинній семантиці граматичної форми родового відмінка, грамеми середнього роду іменника та форми умовного способу, що виражається синтаксичними конструкціями з часткою би.

Семантика егоцентричного ‘там’-віддалення в досліджуваних генітивних конструкціях конкретизується у значенні фізичного й ментального віддалення об’єкта від мовця, семантиці прагнення до чогось, очікування чогось, наміру або здатності зробити щось, заперечення чогось, порівняння з негативною оцінкою, виключення, відсутності об’єкта, неточності, приблизності часу, неважливості чогось, байдужості до чогось тощо.

Основними виявами егоцентричної ‘там’-семантики грамеми середнього роду в українській мові є: 1) іменники середнього роду з конкретизованими відтінками семантики ‘там’ (збірність, недорослість, неточність, абстрактність тощо); 2) безсуб’єктні синтаксичні конструкції, граматично оформленні формою середнього роду; 3) прагматичне вживання мовцем форми середнього роду для підкреслення ‘там’-семантики відчуження об’єкта, а саме: ‘неважливість’, ‘зневага’, ‘фамільярність’, ‘невідомість’, ‘неточність’, ‘непотрібність’.

Актуалізацію ‘там’-змісту синтаксичних конструкцій з часткою би / б виявлено в таких семантико-структурних типах кондиціональних утворень: 1) умовно-заперечних, в яких виражається семантико-прагматична спорідненість часток би = не; 2) умовно-питальних, для яких характерне пом’якшення категоричного заперечення суб’єкта мовлення; 3) умовно-бажальних, що виражають значення бажання чи наміру мовця; 4) бажально-спонукальних, в яких ‘там’-семантика зумовлена відтермінуванням у часі можливого виконання бажання мовця.

На текстуальному рівні різноманітних дискурсів у процесі дослідження домінування того чи іншого компонента СО ‘там’ – ‘тут’ було зумовлене функцією, семантико-прагматичною специфікою народнопоетичного, казкового чи рекламного дискурсів.

Текстам української народної лірики в рівній мірі притаманні як традиційна егоцентрична СО ‘тут’ – ‘там’ (в якій мовець все близьке, зрозуміле, своє ототожнює зі змістом ‘тут’, який домінує в семантиці пісні), так і трансформована СО ‘там’ – ‘тут’ (наближення мовцем до своєї сфери віддаленого, чужого, невідомого зі сфери ‘там’ або переосмислення ним понять, традиційно маркованих ‘тут’-семантикою, і наділення їх негативним ‘там’-змістом).

Найширше СО ‘там’ – ‘тут’ виражається на сюжетному рівні українських літературних казок і байок: у мотивах і сюжетних лініях, що несуть егоцентричну семантику ‘там’ мовця або суб’єкта дії в своїй глибинній семантичній структурі (ностальгія, туга за минулим, прагнення нових вражень в чужих краях, ідеалізація далекого простору, бажання неможливого, недосяжного тощо).

Стратегія рекламного повідомлення, пов’язана з якомога більшим залученням реципієнта у просторову й ментальну сферу рекламіста, зумовлює актуалізацію у рекламному дискурсі СО ‘тут’ – ‘там’ з домінуванням семантики особистого простору мовця ‘тут’.

Практична значущість роботи обґрунтовується в конкретних результатах дослідження, які можна рекомендувати для використання в лексикографічній практиці, під час написання статей у тлумачних словниках, словниках синонімів. Результати дисертаційного дослідження можуть застосовуватися у навчально-методичному процесі, при розробці курсів, лекцій, семінарських занять із загального мовознавства, лексикології, лінгвістичної семантики і прагматики, дискурсології, лінгвістики тексту, теорії й практики реклами, а також у підготовці спецкурсів.

Ключові слова: антропоцентризм, егоцентризм, дейксис, дейктичні смисли, семантична опозиція, прономінативи, займенникові слова, номінативна лексика, компонентний аналіз, генітивні конструкції, середній рід, умовні конструкції, рекламний дискурс, народнопісенний дискурс, казковий дискурс.

*Список публікацій здобувача:***Основні наукові результати дисертації:**

1. Пилипак В. П. Семантика і вживання прономінатива там в українській мові [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 12 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 127-134.
2. Пилипак В. П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українських літературних казках і байках [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – №2 (8) – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 155-166.
3. Пилипак В. П. Лексико-семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 39-49.
4. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 67-75.
5. Пилипак В. П. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 13-18.
6. Пилипак В. П. Синтаксичні конструкції з часткою би в українській мові як виразники егоцентричного змісту ‘там’ [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 54-60.
7. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика грамеми середнього роду в українській мові [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 27 – С. 55-61.

8. Пилипак В. П. Семантика українських глаголів в зв'язи с егоцентрическим смыслом «там» [Текст] / В. П. Пилипак // Вестник уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова: Выпуск 5 / Под ред. В.Я. Бабенко. – Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2015. – С. 149-155.

9. Пилипак В. П. Егоцентрична 'там'-семантика генітива в українській мові // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 188-192.

10. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові [Текст] / Валерія Пилипак // Studia Ukrainica Posnaniensia / Red. Anna Horniatko-Szumilowicz (red.naczelnny), Tetiana Kosmeda (red. naukowy) i inne. – vol V. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017 – pp. 169-174.

Апробація матеріалів дисертації:

1. Пилипак В. П. Лексико-семантическая оппозиция 'там' - 'здесь' в украинском языке в свете концепций антропо- и эгоцентризма в языкознании [Текст] / В. Пилипак // VI Кирилло-Мефодиевские чтения : сб. материалов Международной науч.-практ.конф. Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. – С. 148-155.

2. Пилипак В. П. Семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ [Текст] / В. П. Пилипак // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. (15 березня – 25 квітня 2013 р.) у 2 томах. Т. 2. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – С. 212.

3. Пилипак В. П. Егоцентрична 'там'-семантика грамеми середнього роду в українській мові [Текст] / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 27 – С. 55-61 (за матеріалами Міжнародної науково-теоретичної конференції «Граматичні читання – VII» (м. Донецьк, 5-6 лютого 2013 р.))

4. Пилипак В. П. Способы актуализации эгоцентрической семантики «там» говорящего в текстах украинской народной лирики [Текст] / В. П. Пилипак //

Теория и практика языковой коммуникации: Материалы V Международной научно-методической конференции (20-21 июня 2013г.). – Уфа: Уфимский государственный авиационный технический институт, 2013. – С. 402-407.

5. Пилипак В. П. Семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в українській мові на тлі інших слов’янських [Текст] / В. П. Пилипак // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М.Г. Булахова: материалы Международной науч. конф., Минск, 12-13 ноября 2014 г. / Белорусский государственный педагогический ун-т им. М.Танка ; редкол.: А. А. Гируцкий (отв. ред.), В. Д. Старичонок, Г. А. Камлевич и др. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 309-312.

6. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові [Текст] / Валерія Пилипак // *Studia Ukrainica Posnaniensia* / Red. Anna Horniatko-Szumilowicz (red.naczelnny), Tetiana Kosmeda (red. naukowy) i inne. – vol V. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickewicza w Poznaniu, 2017 – pp. 169-174 (за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» з нагоди 25-річчя Познанської Україністики (Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, м. Познань, Польща, 20-21 травня 2016 р.).

Додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у фразеологізмах української мови [Текст] / В. Пилипак // *Лінгвістика: Зб. наук. праць.* – №1 (2) – Луганськ: Альма-матер, 2004. – С. 153-161.

2. Пилипак, В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в прислів'ях і приказках української мови [Текст] / В. Пилипак // *Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 4-5 жовтня 2006 року.* – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2006. – С. 177-183.

3. Пилипак, В.П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ одиницями українського дейксису [Текст] / В. Пилипак // *Типологія мовних*

значень у діяхронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. праць / В. Д. Каліущенко (ред. кол.) та ін. – ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 82-93.

ABSTRACT

Pylypak V.P. Lexical and Semantic Opposition of “там” and “тут” and its Manifestations in the Ukrainian Language. – Qualifying research paper manuscript.

Dissertation for the degree of Kandydat Filolohichnykh Nauk (Philosophy Doctor in the field of Philology) specializing in 10.02.01 “Ukrainian language”. – Donetsk National University named after Vasyl Stus, Vinnytsia, 2017.

The paper is based on the first-hand theoretical and practical research of the semantic opposition (SO) of “here” – “there” (Ukrainian: “тут” – “там”) and the mechanism of its transformation into “there” – “here” SO in the Ukrainian language. In terms of contextual and situational “there” – “here” SO manifestations the study considers pragmatic motivation of the speaker, which brings about the egocentric understanding of the nature of “there” – “here” SO.

The theoretical chapter focuses on the analysis and distinction between such concepts as linguistic anthropocentrism and egocentrism, it also provides for better understanding of linguistic egocentrism by introducing the concepts of «egocentric semantic opposition of ‘there’ – ‘here’» vs «egocentric semantic opposition of ‘here’ – ‘there’» and positioning “there” – “here” semantic opposition in the domain of linguistic knowledge of semantic oppositions.

The practical chapter identifies the natural “here” – “there” to “there” – “here” transformation in speech as well as presents the typological specifics of its semantics at both lexical and grammatical levels in various Ukrainian discourses.

The study also highlights the speaker’s role in verbal expression and the speech situation as the organizer and assessor of the verbal act, and factuality around it together making up the core of verbal acts.

Presented in the paper are specifics of such semantic and pragmatic categories as anthropocentrism and egocentrism as regards linguistic units and expressions in the Ukrainian language.

Anthropocentrism encompasses manifestations of the general human factor providing for human-oriented units in lexical, semantic, morphemic, grammatical

language systems as the human is considered to be the center of factuality and the author of linguistic units generated by human consciousness to resemble human physical, psychic, and spiritual facets.

Indications to the human as a speaker and conscious subject with their desires, hidden motivations, judgements, attitudes, self-identifications in time/place/environment in linguistic meanings are referred to as egocentrism, which transpires in various semantic and pragmatic shades, components of meaning and particular occasions of speech enabling linguists to analyze linguistic unit meanings not only in relation to factuality (linguistic symbol – denotatum, referent) but also in terms of the egocentric principle (linguistic unit – speaker, “I”).

The study also establishes generic understanding of deixis in the language and speech, which contributes to detecting deicticity due to egocentric semantic element in linguistic units and expressions i.e. the trace of speaker’s attitude in the semantics of grammatical categories, lexical units, phrases, as well as broader contexts. It has been found that deicticity of language and speech lies not only in deictic words but also in deictic components of meanings of lexical units, constructions, grammatical categories, etc. referring to the speaker and explicating through the indication to location or the perceived (metaphoric) position “here” -- “there”, their motivations, intentions, attitude to factuality and stated facts. Thus, the concept of deixis covers both lexical and cognitive in-depth semantic language system and underlies linguistic egocentrism.

It should be borne in mind that primacy, abstractness and highest generality of meaning, the egocentric nature of deictic words suggests existence of deictic semes not only at the formal level in Ukrainian but also at the level of deep semantic categories, opposite cognitive senses such as lexical semantic oppositions “I” – “not I”, “here” – “there”, etc. embedded in the speaker’s mind and their verbal messages. Natural lexical and semantic opposition of “here” – “there” is a cognitive, and conceptual notion which splits the speaker’s space into his/her place including the surroundings within the speaker’s sphere of influence (semantic “here”) and not his/not her/ somebody else’s place and environment, non-subject field beyond the

speaker's sphere of influence (semantic "there"). Understanding deicticity as both lexical and semantic phenomenon provides for revealing lexical and semantic oppositional senses within the broader segment of the Ukrainian language containing lexemes, morphs, grammatical categories, various discourses.

It has been shown that depending on semantic aspect and lexeme usage specifics, the speaker's pragmatic motivations in a particular speech situation the cognitive logical "here" – "there" SO, the opposition of speaker's space and other space, when speaker's position and interests prevail over the others' may transform into the contrasting "there" – "here" SO, the speaker effecting, prioritizing the semantics of physical or mental distance from the speaker's self.

Moreover, the language sample analyzed suggests that the transformed "there" – "here" SO is semantically most capacious, most abstract most primary whereas other SOs such as 'distant' – 'close', 'external' – 'internal', 'invisible' – 'visible', 'somebody else's' – 'my own', 'foreign' – 'home', 'he/she' – 'I', 'unwanted' – 'wanted', 'unknown' – 'known', 'earlier' – 'now', 'in the future' – 'now', 'don't care' – 'care', etc. are derivative of "there" – "here" opposition. Hence, "there" – "here" SO encompasses both the speaker's physical space and the phenomena of mental and psychological nature (acceptance/unacceptance, participation/nonparticipation, good/bad, etc.) The practical chapter contains the study of "here" – "there" SO and the transformed "there" – "here" SO as well as its more specific variations at lexical, semantic, grammatical and language levels in Ukrainian discourses such as those of fairytales, folk songs, and commercials.

The manifestations of "there" – "here" SO in utterances with the indicative (i.e. there) and the indefinite (i.e. something, somewhere, some) pronominals arise from the speaker's pragmatic motivations, for instance, their participation/nonparticipation, approval/disapproval of the speech object respectively, the contexts with "there" demonstrating pragmatic meaning shades of the speaker's non-presence, their dissatisfaction, indifference, disrespect, nostalgia, sadness.

The use of pronominal lexemes prioritizes the semantic component of "there", which produces a number of derivative more specific, narrower semantic shades:

“remote”, “unknown”, “unimportant”, “unpleasant”, “invisible”, “indifferent”, “insignificant”, “vague”, etc. caused by the speaker’s attitude to the message content, namely, by speech egocentricity.

Exploring the semantic structure of nominative lexis of the contemporary Ukrainian language (nouns, adjectives, verbs) by means of component analysis reveals lexemes with either “here” – “there” SO or “there” – “here” SO domination. The semantics of nouns and adjectives marked with “there”-meaning specifies narrower egocentric semantic components of meaning related to the speaker’s negative attitude and disapproval, unavailability of the desired and presence of different signs of the "end" e.g. death, loss, decay, destruction; as well as to insincerity, negligence, indifference of the speaker, possibility and probability senses, those of alienation from the object of speech, its remoteness in space and time. Derivative semantic components of “there”-meaning of verbs are represented by the lexical components of meaning such as “from oneself” “away from me” “alien”, “bad”, “unimportant”, etc.

At the grammatical level of contemporary Ukrainian “there” – “here” SO has been traced in the in-depth semantics of the grammatical form of the genitive case, neuter gender noun grammemes and conditional mood forms in syntactical structures with “би” particle.

The semantics of egocentric “there”-distancing in genitive constructions under study takes the concrete form in the meaning of physical and mental distancing from the speaker, striving for something, expecting something, denying something, comparing with a negative sample, abandoning, absence of an object, vagueness of perception, approximateness of time, insignificance of something and indifference to something.

The most common manifestations of “there”-meaning of neuter gender grammemes are: 1) neuter gender nouns with specific semantic shades of collectivity, immaturity, vagueness, abstraction, etc.; 2) subjectless syntactical structures with neuter gender forms; 3) pragmatically emphatic object alienating there-meaning i.e. unimportance, disrespect, inappropriate familiarity, needlessness.

The actualization of "there"-meaning in syntactic structures with "би" or "б" particles is observed in the following types of conditional formations: 1) conditional negative patterns with semantic and pragmatic affinity of the particles "бу" and "не" ("not"); 2) conditional interrogative, which soften the speaker's dogmatic negation; 3) conditional optative, which express the speaker's wish or intention; 4) optative imperative, in which "there"-meaning postpones the implementation of the speaker's wish.

Certain components of "there" – "here" SO may dominate at textual level of different discourses depending on semantic and pragmatic specifics of folk art, fairytale, or advertisement discourses.

Both traditional egocentric "here" – "there" SO, where the speaker identifies everything that is close, understandable, his/hers as "here"-content dominating in the song semantics, and the transformed "there" – "here" SO bringing the remote, the unknown, belonging to someone else closer to their sphere from "there"-place or rethinking of the concepts traditionally marked by "here"-meaning and attributing the negative "there"- meaning to them are typical of Ukrainian folk lyric poetry. The broadest "there" – "here" SO is found at the plot level in Ukrainian literary fairytales and fables, particularly, in the themes and stories carrying the speaker's or the subject of action's egocentric meaning of "there" in its in-depth semantic structure (nostalgia, sorrow at their past, longing for new impressions abroad, idealization of the faraway lands, wishful thinking, impossible mission, etc.).

The strategy behind designing commercials based on maximal involvement of the recipient in the spacial and mental sphere of the advertiser brings about "here" – "there" SO with domination of the speaker's personal space "here".

The practical importance of the paper consists in the actual research results, which can be recommended as a resource for lexicographic endeavors, preparing entries for explanatory dictionaries, thesauri, or dictionaries of synonyms. The findings can be useful for the academic process, designing syllabi, planning lectures and seminars in general linguistics, lexicology, linguistic semantics and pragmatics,

discourse studies, text linguistics, theory and practice of advertisement as well as for preparing optional courses related to the mentioned above.

Key words: anthropocentrism, egocentrism, deixis, deictic senses, semantic opposition, pronominals, pronominal words, nominative lexis, component analysis, genitive constructions, neuter gender, conditional constructions, advertisement discourse, folk song discourse, fairytale discourse.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ТА ЕГОЦЕНТРИЧНИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ-МОВЦЯ.....	30
1.1. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці.....	30
1.2. Дейксис як вияв егоцентризму в мові. Дейктичність як компонент значення мовних одиниць.....	38
1.3. Просторовий дейксис як сфера вияву суб'єкта мовлення.....	45
1.3.1. Суб'єктивація категорії простору (егоцентричні прислівники <i>тут</i> – <i>там</i> та їх похідні).....	45
1.3.2. Дейктичні просторові смисли на лексико-семантичному та граматичному рівнях мовної системи.....	53
1.4. Семантична опозиція 'там' – 'тут': історія дослідження та статус серед інших семантичних опозицій.....	59
1.4.1. Сучасні дослідження про семантичні опозиції.....	59
1.4.2. Статус семантичної опозиції 'там' – 'тут' серед інших семантичних опозицій.....	67
Висновки до Розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ 'ТАМ' – 'ТУТ' НА ЛЕКСИЧНОМУ ТА ГРАМАТИЧНОМУ РІВНЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	76
2.1. Вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут' дейктичними одиницями української мови	76
2.1.1. Семантика й особливості вживання прономінатива <i>там</i> в українській мові.....	76

2.1.2. Неозначені займенники та прислівники як засіб експлікації семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українській мові.....	83
2.2. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ номінативними одиницями української мови.....	92
2.2.1. Семантика іменників та прикметників як вияв семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’.....	93
2.2.2. Семантика дієслів як вияв семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’.....	105
2.3. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ граматичними засобами української мови.....	112
2.3.1. Родовий відмінок як маркер егоцентричної ‘там’-семантики в українській мові.....	113
2.3.2. Грамема середнього роду як маркер егоцентричної ‘там’-семантики в українській мові.....	132
2.3.3. Егоцентрична ‘там’-семантика синтаксичних конструкцій з часткою <i>би</i>	144
Висновки до Розділу 2.....	156
РОЗДІЛ 3. ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ‘ТАМ’ – ‘ТУТ’ У ТЕКСТАХ РІЗНИХ ЖАНРІВ.....	165
3.1. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у текстах українських народних пісень про кохання.....	165
3.2. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у текстах українських літературних казок і байок.....	175
3.3. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах.....	183
Висновки до Розділу 3.	195
ВИСНОВКИ.....	199
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	209

СПИСОК ДЖЕРЕЛ	250
ДОДАТОК А	254
ДОДАТОК Б	255
ДОДАТОК В.....	256

ВСТУП

Вивчення семантико-прагматичних аспектів функціонування мовних одиниць є однією з провідних тенденцій сучасних мовознавчих досліджень. Значення витворюється через оцінювання, судження про актанти ситуації, що передбачає, крім об'єкта, обов'язкову наявність суб'єкта, який сприймає певні відношення. У значенні суб'єкт мовлення виступає як організатор, визначає ситуацію мовлення, оцінює дійсність і є основним елементом акту мовлення. Тому вивчення семантики мовних явищ та їх функціонування у зв'язку з виявленням людського чинника в мові, суб'єктивної позиції мовця є актуальним в наш час. Теорії, що спираються на принцип дослідження системи мови і функціонування мовних одиниць у зв'язку з людиною-мовцем, називаються антропо- чи егоцентричними (Е. Бенвеніст, К. Бюлер, Ф. С. Бацевич, М. О. Луценко, І. В. Арнольд, С. Д. Кацнельсон, Ю. С. Степанов, М. О. Шелякін) [див.: 40; 64; 36; 205; 21; 149; 331; 393].

Будь-яке висловлення будується мовцем у відповідності до його власного "я". Він переносить в мовну систему і в мовлення семантичні мисленнєві категорії (відчуття простору, часу і тощо), за допомогою яких самовизначається і орієнтується з давніх-давен у реальній дійсності. Основними мисленнєвими координатами людини-мовця є дейктичні координати 'я' – 'тут' – 'тепер' [330], що зумовлюють егоцентричний характер сприйняття людиною явищ дійсності та людської мови і мовлення.

Оскільки людина існує серед інших людей, у певному просторово-часовому середовищі, в її свідомості виникає протиставлення себе навколишній дійсності, що втілюється у появі мисленнєвих опозицій 'я' – 'інші', 'тут' – 'там', 'тепер' – 'раніше' / 'пізніше', які нерозривно пов'язані з мовою і мовленням.

Однією з головних семантичних мисленнєвих категорій, що визначає орієнтацію людини в реальному світі, є категорія простору ('тут' – 'там'), яка разом з категоріями персональності ('я' – 'він') і часу ('тепер' – 'тоді'), наявна в

системі будь-якої мови та в мовленні, виявляючись за егоцентричним принципом.

Актуальність обраної теми пояснюється тенденцією сучасних лінгвістичних досліджень вивчати мовні явища в аспекті виявлення в них т. зв. людського чинника. Визначення глибинних опозиційних семантико-прагматичних смислів сприяє кращому розумінню механізмів виникнення ситуативно-контекстуального значення мовної одиниці, ролі в цьому процесі суб'єкта мовлення. Опозиційність та егоцентричність людського мислення, мови і мовлення як основних принципів формування мовної картини світу зумовлюють дослідження типів вияву та конкретизації семантичної опозиції 'там' – 'тут' на лексичному, граматичному, текстуальному рівнях української мови. Дослідження стосується проблем семантики, прагматики, когнітивної лінгвістики, лексикології, граматики, текстології, теорії рекламних текстів. Значущість роботи пояснюється і відсутністю у вітчизняному мовознавстві спроб застосування егоцентричної семантичної опозиції (далі – СО) 'там' – 'тут' в аналізі семантики й прагматичних мотивів вживання мовних одиниць різних рівнів української мови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер держреєстрації 0100U001961 (2015 – 2017 рр.)), науковий керівник – д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН України А. П. Загнітко.

У пропонованому дослідженні ми вивчаємо поняття лінгвістичний антропоцентризм і егоцентризм, визначаємо статус СО 'там' – 'тут' в контексті вчення про інші семантичні опозиції. У зв'язку з цим **метою** нашого дослідження є вияв трансформації природньої для мовленнєвого акту й суб'єкта мовлення СО 'тут' – 'там' в СО 'там' – 'тут', а також визначення

типологічних особливостей реалізації цієї семантики на лексичному та граматичному рівнях української мови в різних дискурсах.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- уточнити та розмежувати поняття антропоцентризму та егоцентризму як методологічних принципів сучасних семантико-прагматичних досліджень;
- визначити поняття дейксису як лексико-семантичної категорії опозиційного характеру;
- обґрунтувати широке тлумачення категорії простору як найбільш егоцентрично зумовленої мисленнєвої категорії;
- встановити рівень опрацьованості проблем семантичних опозицій, у ретроспективі й на сучасному етапі розвитку вітчизняної і зарубіжної лінгвістики;
- визначити статус СО 'там' – 'тут' серед інших семантичних опозицій;
- описати особливості вираження і конкретизації СО 'там' – 'тут' у мовленнєвих ситуаціях і контекстах;
- виявити типи кореляції між рівнями реалізації СО 'там' – 'тут' та характерними для сучасної української мови дискурсами;
- виявити прагматичні мотиви трансформації СО 'тут' – 'там' на протилежну 'там' – 'тут', зумовлені позицією мовця щодо повідомлюваного;
- порівняти особливості вираження СО 'там' – 'тут' на різних мовних рівнях.

Об'єктом дослідження виступає егоцентрична семантична опозиція 'там' – 'тут' як одна з центральних, первинних, глибинних семантичних опозицій.

Предмет вивчення – особливості вираження та функціонування семантичної опозиції 'там' – 'тут' на лексичному та граматичному рівнях у казковому, народнопісенному, рекламному дискурсах української мови.

Методологічну основу дослідження становить розуміння суб'єкта мовлення як організатора та центру мовленнєвого повідомлення (принцип

лінгвістичного егоцентризму), а також урахування принципу семантичних опозицій при вживанні мовцем певних мовних одиниць.

Відповідно до принципу наступності при розробці базових теоретичних позицій, визначенні понять лінгвістичний антропоцентризм та егоцентризм, дійсничість мовних одиниць і граматичних категорій, семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’, описі механізмів трансформації і конкретизації СО ‘там’ – ‘тут’, були враховані загальнотеоретичні й методологічні основи, закладені у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві працями авторитетних дослідників у галузі лінгвістичної семантики, прагматики, дискурсології: Е. Бенвеніста, К. Бюлера, Ф. С. Бацевича, А. П. Загнітка, А. В. Кравченко, М. О. Луценка, Ю. С. Степанова, М. О. Шелякіна та інших.

Методи і методика, які застосовані в роботі, диференціюються у зв’язку з метою та завданнями дослідження. Основними інструментами, що дозволили провести об’єктивне вивчення мовних явищ, стали *описовий* та *структурний методи*, а також *лінгвопрагматичний* та елементи *лінгвокультурного* аналізу. У процесі обробки ілюстративного матеріалу використовувалася *комплексна методика*, що включає в себе *компонентний* та *опозиційний* аналізи. У роботі застосовувалися також загальнонаукові методи: *спостереження*, *індукція*, *інтерпретація*, *аналіз і синтез*, *таксономія*.

Для реалізації мети дослідження, виявлення особливостей вираження і функціонування семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ на різних рівнях сучасної української мови в дисертації були застосовані загальнонаукові та лінгвістичні методи і прийоми.

Метод спостереження – загальнонауковий метод, який «передбачає цілеспрямоване сприйняття, зумовлене завданнями пізнавальної діяльності, головною умовою якого є максимальна об’єктивність, що контролюється шляхом повторного спостереження або застосування інших методів» [306, с. 49]. У дисертації цей метод відіграє значну роль: 1) на етап відбору теоретичного матеріалу з проблеми вивчення мовних явищ з точки зору людини-мовця, опису семантичних опозицій, дейксису тощо; 2) під час

суцільної вибірки мовних одиниць і явищ, в яких виражається той чи інший елемент семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ та конкретизована сема; 3) при описі семантичних ланцюжків «загальна сема → похідна сема» щодо відібраних мовних одиниць та явищ; 4) на етапі розмежування та уточнення понять *антропоцентризм, егоцентризм, дейктичність* тощо.

Індуктивний метод – загальнонауковий метод дослідження, як «узагальнення результатів окремих конкретних спостережень й експериментів (шлях від конкретного, одиничного до загального)» [306, с. 49]. Цей метод у роботі ми застосували в процесі створення і опрацювання класифікаційної таблиці похідних конкретизованих смислів від загальної семантики ‘там’ – ‘тут’ та на етапі типології вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ на різних рівнях мови та різножанрових текстах.

Інтерпретація – як загальнонауковий метод дослідження для підтвердження та доповнення вже існуючих теорій власними отриманими результатами. У дисертації цей метод використовуємо під час визначення понятійних меж термінів антропоцентризм, егоцентризм, дейктичність, з’ясування сутності поняття семантична опозиція.

Аналіз і синтез «як загальнонаукові методи являють собою діалектичну єдність протилежностей: перший передбачає розділення цілого на частини й опис кожної з частин і зв’язків між ними, другий – поєднання частин у цілісну систему» [306, с. 49]. Ці два методи перебувають в постійній єдності в дисертаційному дослідженні, наприклад аналіз забезпечує виділення із загального лексичного значення досліджуваної лексеми семантичні компоненти, що конкретизують елементи семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’, а синтез уможливорює об’єднання в групи лексичних одиниць за наявністю в їх семантичній структурі відповідного семантичного компонента.

Таксономія як «метод класифікації досліджуваних явищ передбачає їхню диференціацію відповідно до принципів двозначної логіки за єдиним параметром, <...> наявності / відсутності ознаки» [306, с. 50]; в роботі

використовувався на початковому етапі визначення в семантиці мовної одиниці чи явища наявності / відсутності загальних егоцентричних сем 'там' чи 'тут'.

Описовий метод – лінгвістичний метод, який, за О. О. Селівановою, нерідко ототожнюється зі структурним методом. «Він являє собою сукупність процедур інвентаризації, таксономії й інтерпретації досліджуваних мовних явищ на певному етапі розвитку мови (у синхронії)» [306, с. 63]. Застосовується у роботі для виділення мовних одиниць з елементами семантичної опозиції 'там' – 'тут' в структурі їх лексичного, граматичного значення чи в текстово-дискурсивному матеріалі; для розподілу вибраних одиниць за різновидами вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут'; для опису подальшої конкретизації того чи іншого загального елемента ('там' чи 'тут'); для групування досліджуваних мовних одиниць відповідно до типу вираження семантичного елемента 'там' чи 'тут'; для класифікації мовних одиниць та текстуально-дискурсивного матеріалу за основними типами вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут'; для визначення основних ознак егоцентризму («присутності мовця») в семантичній структурі мовних одиниць та дискурсу.

Структурний метод представлений різними методиками синхронного аналізу мовних явищ. З огляду на семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ в дисертації, основним методом визначаємо *структурно-семантичний метод*. Серед основних методик структурного методу [165, с. 373-388; 306, с. 55] провідними в дисертації є *опозиційний*¹ та *компонентний*² аналізи. *Опозиційний аналіз* було застосовано в роботі під час поділу відібраних мовних одиниць різних системних рівнів на дві великі групи за наявністю / відсутністю в їх семантичній структурі набору семантичних компонентів, що об'єднуються загальними семантичними егоцентричними маркерами 'там' чи 'тут'. *Компонентний аналіз* застосовувався в нашому дослідженні для

¹ «Опозиційний аналіз застосовується при дослідженні системних явищ мови на різних рівнях, що служить для виділення різних класів мовних одиниць, визначення таксономії цих одиниць на підставі їхньої семантичної релевантної розбіжності за однією диференційною ознакою при схожості інших, тобто опозиції» [306, с. 55].

² Метою компонентного аналізу, за О.О. Селівановою, є встановлення структури значення слова як певним чином організованої сукупності елементарних змістовних одиниць – сем (семантичних множників) [288, с. 55].

встановлення структури лексичного значення чи граматичного значення мовної одиниці та виділення в ній похідних семантичних множинників (сем), що конкретизують наявну загальну сему 'там' чи 'тут'.

Лінгвопрагматичний метод сприяє вивченню «ролей комунікантів, комунікативно-прагматичних намірів адресанта, міжособистісних стосунків учасників комунікації» [313, с. 24]. У дослідженні цей метод був застосований передусім для виявлення семантико-прагматичного навантаження та мотивів і мети вживання суб'єктом мовлення мовних одиниць, синтаксичних конструкцій з трансформованою семантичною опозицією 'там' – 'тут'.

Лінгвокультурний аналіз частково було використано для виявлення національно- та культурно-значущих компонентів значення пісенних та казкових текстів та кореляції їх з досліджуваними егоцентричними смислами. Проведений аналіз полягав у з'ясуванні культурної семантики досліджуваних одиниць, зіставленні їх зі значущими лінгвокультурними одиницями типу символів та стереотипів.

Практичний матеріал роботи. Базу дослідження становлять мовні одиниці, відрізки текстів та тексти, дібрані з тлумачних словників української мови, з української художньої літератури, українських друкованих та електронних ЗМІ. Загальний обсяг ілюстративного матеріалу становить більш ніж 10 тис. одиниць.

Новизна дисертаційної роботи визначається тим, що в ній уперше запропоновано теоретичне й практичне дослідження СО 'тут' – 'там' та механізмів її трансформації в СО 'там' – 'тут' на матеріалі української мови. У роботі також при тлумаченні контекстуально-ситуативного виявлення СО 'там'– 'тут' були враховані прагматичні мотиви суб'єкта мовлення. У процесі аналізу було вироблено егоцентричне розуміння природи СО 'там' – 'тут'.

Теоретична значущість результатів дослідження полягає в тому, що вони сприяють розмежуванню понять лінгвістичний егоцентризм та антропоцентризм, визначенню поняття семантична опозиція, виявленню

механізмів формування семантико-прагматичного, контекстуально-ситуативного значення мовних одиниць та мовних повідомлень.

Практична значущість роботи обґрунтовується в конкретних результатах дослідження, які можна рекомендувати для використання в лексикографічній практиці, при написанні статей у тлумачних словниках, словниках синонімів. Результати дисертаційного дослідження можуть застосовуватися у навчально-методичному процесі, при розробці курсів, лекцій, семінарських занять із загального мовознавства, лексикології, лінгвістичної семантики і прагматики, дискурсології, лінгвістики тексту, теорії і практики реклами, а також при підготовці спецкурсів.

Особистий внесок здобувача: Автором розширено уявлення про лінгвістичний егоцентризм шляхом введення поняття «єгоцентрична семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’» та «єгоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’». У роботі були описані типи трансформації і конкретизації найбільш загальної СО ‘тут’ – ‘там’ в протилежну СО ‘там’ – ‘тут’ у конкретній мовній ситуації на матеріалі української мови.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертації, окремі її ідеї були викладені на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології» (м. Вінниця, 2006 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Грамаітичні читання – IV» (м. Донецьк, 2007 р.), VI Міжнародних Кирило-Мефодієвських читаннях (м. Уфа, Російська Федерація, 2012), VII Міжнародних Кирило-Мефодієвських читаннях (м. Уфа, Російська Федерація, 2013), V Міжнародній науково-методичній конференції «Теория и практика языковой коммуникации» (м. Уфа, Російська Федерація, 2013), Міжнародній науковій конференції «Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М.Г.Булахова» (м. Мінськ, Республіка Беларусь, 12-13 листопада 2014 р.), III Міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» з нагоди 25-річчя Познанської Україністики (м. Познань, Республіка Польща, 20-

21 травня 2016 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Грамотичні читання - ІХ» (м. Вінниця, 25-26 квітня 2017 р.)

Структура роботи визначається її дослідницькими метою і завданнями: дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів основної частини із висновками до них, загальних висновків, списку використаної літератури (416 позиції, з них: українською, російською та білоруською мовами – 406; англійською – 10), списку використаних джерел (49 позицій), трьох додатків. Загальний обсяг роботи 259 сторінок, основний текст викладено на 187 сторінках друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ТА ЕГОЦЕНТРИЧНИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ-МОВЦЯ

1.1. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці

З давніх часів перед мовознавством постала проблема взаємозумовленості мови і людини як фундаментальна для усвідомлення сутності мовних процесів і ролі в них людини як істоти вербальної природи. В античності цю проблему розглядали в аспектах походження мови (природний шлях чи за домовленістю), зв'язку мови і мислення, відношення мовних знаків до об'єктивної реальності [299].

З появою структуралістських течій в лінгвістиці довгий час панувала тенденція відчуження мови від людини і розуміння її лише як форми вираження логічних процесів, чітко системного і замкнутого явища. Посилили цей теоретичний постулат і положення Ф. де Соссюра, який вважав, що “єдиним і істинним об'єктом лінгвістики є мова, яка розглядається в самій собі і для себе” [326, с. 269].

Однак ще задовго до Ф. де Соссюра з'явився інший методологічний підхід визначення природи мови. Тлумачення мови як антропологічного явища – невід'ємного від суб'єктивного світу і мислення людини – представлено в працях В. фон Гумбольдта. Вивчення мови “не є кінцевою метою, а разом з іншими науками служить найвищій і загальній меті людського духу, меті пізнання людиною самої себе і свого ставлення до всього баченого і схованого навколо себе” [105, с. 283]. Мова інтерпретується В. фон Гумбольдтом як конструктивна властивість людини, а людина є людиною саме через посередництво мови, тобто мова є “людиноутвірною” силою [104, с. 314, с. 349].

З 50-60-х років ХХ століття почав розвиватися антропологічний напрям в мовознавстві, предметом розгляду якого стало: 1) визначення того, як людина впливає на мову і 2) визначення того, як мова впливає на людину, її свідомість,

культуру [299, с. 8]. У рамках цього підходу вважається, що “мова – важливе суспільне явище, яке супроводжує людину завжди і скрізь <...> мова за своєю суттю олюднена” [57, с. 3]. Антропологічне вивчення мови здійснювалося в таких варіантах: 1) мова одухотворюється, наділяється рисами людини, але сама людина в теорію мови не вводиться [146]; 2) мова розглядається не в самій собі, а як “частина людини” [12, с. 80-81]; 3) мова – конструктивна властивість людини [40; 105].

Сприйняття людиною себе як центру всесвіту зумовлює появу антропоцентризму, що усвідомлюється як особливий спосіб пізнання та осмислення суб’єктом навколишньої дійсності. Він полягає у баченні першооснов всього в собі – людині, пояснення явищ об’єктивної реальності через свої особливості. “Вихідною формою антропоцентризму є природна автоцентричність живих істот. <...> Автоцентричність є результатом розвитку живої матерії, прагнення істот до виживання, самозахисту, розширення засобів життєдіяльності. У процесі еволюції автоцентризм змінює свої форми, еволюціонує і в людському середовищі перетворюється на антропоцентризм, який детермінується матеріальними та духовними рівнями життєдіяльності” [226, с. 271].

Антропоцентризм пронизує всі сфери духовного і соціального життя людини. У формах духовної культури антропоцентризм фіксується у міфології, філософії, релігії, мові і мовленні. Відомий антропоцентризм епохи Відродження, коли людина позиціонувалася в центрі світу, що поставав у нових наукових теоріях; вважалася першоосновою всього суцього.

Категорія антропоцентризму викликає інтерес і в лінгвістиці. Терміни антропоцентризм, антропоцентричний принцип, антропоцентричність у лінгвістиці застосовується порівняно недавно [21; 329; 331]. Проте, застосування антропоцентричного та егоцентричного принципів дослідження мовних явищ простежується вже в роботах К. Бругмана [407], К. Бюлера [64; 409], Е. Бенвеніста [40], Ш. Баллі [28], Г. Гійома [411], О. Єсперсена [115], які виявляли інтерес до людського чинника в мові, до людини як мовної

особистості. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки проблемою мовця в мові і мовленні цікавляться Ф. С. Бацевич [див.: 32; 34; 35; 36], А. Вежбицька [69; 70; 416], О. В. Падучева [249-252], Ю. С. Степанов [329; 333], Т. В. Цив'ян [378; 379], М. О. Шелякін [393]. Ф. С. Бацевич в межах інтегративного – лінгвофілософського – підходу до методів сучасного дослідження мовних явищ зазначає: «Основною ознакою проблемної ситуації в лінгвістиці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є динамічність мови як об'єкта дослідження та антропоцентричне її сприйняття й вивчення» [35, с. 31].

Антропоцентричні дослідження виявляються в двох аспектах: 1) узагальнено-історичному, що характеризується висвітленням ментальних властивостей людини-представника етносу, творця мови, який словесно представляє мовну картину світу [104; 115] та 2) конкретно-індивідуальному, який полягає в акцентуванні на особі мовця як творця смислових і комунікативних аспектів висловлення [330; 393].

Виокремлення людиною себе з навколишнього світу, усвідомлення нею особливого місця в цьому світі на противагу іншим нелюдським істотам чи неживим явищам, предметам породило антропоцентричність мислення і мови. Антропоцентричність є концептуалізацією людською свідомістю мовних категорій відповідно до своєї людської будови, менталітету [393, с. 186]. До таких фактів виявлення антропоцентричного принципу в мові можна віднести: 1) різні лексеми на позначення реалій, що властиві і людині, і тваринам (*обличчя / морда, нігті / кігті, рот / паща, рука / лапа, вмерти / здохнути, народжувати / окочуватися* тощо); 2) протиставлення антропоцентричного займенника *хто* і неантропоцентричного *що*; 3) виділення категорії істоти / неістоти, серед істот – чоловічий і жіночий рід, серед неістот – середній рід; 4) перенесення людиною властивостей свого внутрішнього світу на реалії зовнішнього світу (антропоморфізм семантичної системи мови), що О.О. Потебня називав “людинообразністю людської думки”: “Мислити інакше, як по-людськи (суб’єктивно) людина не може. <...> Уявити собі таке творіння думки (мову – *В. П.*) іншим, ніж створене “за образом і подобою” до себе, ніж

внесенням в пізнану реальність властивостей того, хто пізнає (людини), ми не можемо” [292, с. 461]. Ця властивість антропоцентризму мови виявляється в численних антропоморфних метафорах: *ручка дверей, підніжжя гори, ніс корабля, сніг іде, час біжить, сипати сіль на рану, сумні часи* тощо.

Орієнтацію на людський фактор спостерігаємо у А. Вежбицької під час лексикографічного опису таких іменників, як *яблуко, собака*, причому сама авторка називає свій підхід в тлумаченні слів антропоцентричним. Наприклад, визначаючи розмір *собаки* А. Вежбицька вводить семантичні компоненти значення ‘однією рукою не піднімеш’, ‘встаючи на задні лапи, може бути на рівні з людиною’ [69, с. 168]. Згідно з концепцією А. Вежбицької, щоб описати концепти типу *стіл, кішка, собака, яблуко*, треба враховувати ситуацію, за якої вони пов’язані з людською діяльністю.

Другий аспект представляє більш вузько інтерпретований антропоцентризм, коли досліджується не людський чинник загалом, а саме мовець як суб’єкт мовленнєвого акту, його вияви і особливості вираження в мові і мовленні. Конкретно-індивідуальний аспект антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ можна визначити більш точним терміном егоцентризм як виявлення его (‘я’) суб’єкта мовлення. “Новітні лінгвістичні дослідження знаменують нову наукову парадигму: “дім духу” – мовна концептуалізація світу представлена в характеристиках суб’єктивного, модусного, етнічного тощо, що мотивує звернення до носія і творця лінгвальної субстанції” [239, с. 16].

Категорії антропоцентризму та егоцентризму переплітаються з категорією суб’єктивності як вияву суб’єкта в мові, з самим висловленням, з комунікативною функцією мови.

У лінгвістичній науці питання про суб’єктивність та її вияви у мовленні набуло актуальності у зв’язку з розвитком ідей функціоналізму – аналізу функціонування мовних одиниць з урахуванням комунікативно-прагматичних та смислових потреб мовця. Синтезом функціонального аналізу з виявленням суб’єктивних смислів у прагматичному розумінні стали дослідження Празького

лінгвістичного гуртка. Описуючи функціональні характеристики мовних засобів у висловлюванні, В. Матезіус сформулював теорію тема-ремного членування речення як одну з найголовніших ознак участі мовця у процесі творення висловлювання. В. Матезіус з позиції мотивів мовця визначає два способи представлення порядку слів в реченні-висловлюванні – об’єктивний і суб’єктивний, акцентуючи увагу на суб’єктивному складнику, за допомогою якого мовець індивідуально інтерпретує повідомлюваний факт об’єктивної дійсності [239, с. 18]. Окресливши коло мовних явищ, що співвідносяться з суб’єктивністю, філологи Празького лінгвістичного гуртка з позицій функціоналізму визначили комунікативно-прагматичні напрямки дослідження, що звернені в своїй основі до мовної особистості як категорії антропоцентризму.

Специфіку висловлення, що містить диктумну і модусну частини, Ш. Баллі виводить з фундаментальної характеристики людської психіки протиставляти план “я” (сферу суб’єктивного, індивідуального, часткового, егоцентричного, властивого висловленню як результату мисленнєвої діяльності суб’єкта-мовця) плану “не-я” (сфера онтологічного, об’єктивного, загального) [28, с. 44].

Думки про те, що сутність мови – це діяльність людини (мовця і слухача), зусилля щодо передачі думок і їх адекватного сприйняття, представлені у О. Єсперсена [115, с. 15]. Тим самим утверджується антропоцентрична природа мови, зрозуміти яку можна шляхом вивчення постатей мовця і адресата мовленнєвого повідомлення.

У французькій лінгвістичній школі антропоцентричний принцип простежується вже у Г. Гійома, “значення рибі якого лише зараз починає усвідомлюватися в повній мірі” [331, с. 50]. Його концепція структуралізму прямо протилежна традиційному позасуб’єктному структуралізму, в якому об’єктом спостереження є об’єктивний світ, поза мовцем. Г. Гійом писав: “<...> мова не має іншої об’єктивності, крім тієї, яка встановлюється в глибинах суб’єктивного” [цит. за: 331, с. 50].

Егоцентричний характер має теорія Е. Бенвеніста про суб'єктивність в мові, репрезентована в його курсі “Загальної лінгвістики” (розділи “Людина в мові” та “Суб'єктивність в мові”). Пов'язавши суб'єктивність із виявом поняття “ego – моє я”, Е. Бенвеніст визначає, що “саме в мові і завдяки мові людина конститується як суб'єкт, бо тільки мова надає реальність, яка є властивістю бути, поняттю “ego” – моє я” [40, с. 293]. З іншого боку, “ego” мовця, матеріалізоване й індивідуалізоване у процесі творення висловлювання, увиразнює суб'єктивні “відбитки наявності” мовця, і “ця суб'єктивність <...> є саме виявом у людині фундаментальної властивості мови. Той є “ego”, хто говорить “ego” [40, с. 294].

Словесно оформлений феномен мови перетворює абстрактного мовця на суб'єкта-індивіда, який вносить суб'єктивні смисли у висловлювання, і тим самим він продукує егоцентричність висловлення.

Показники суб'єктивності, що групуються навколо особи мовця “Я”, виявляються у сукупності координат і актуалізуються учасниками спілкування в конкретній ситуації мовлення. Ці актуалізаційні ознаки співвідносять інформаційно-диктумний план із модифікаційними персонально-темпорально-локативними характеристиками висловлення. Актуалізатори, подані Е. Бенвеністом як “це” – “тут” – “зараз”, є порожніми формулами і заповнюються кожного разу по-іншому залежно від кожного індивідуального процесу породження висловлення. Через це мова перетворюється на мовлення, відображається суб'єктивність мови як вияв “природної мовленнєвої егоцентричності” [40, с. 296-297].

Дж. Лайонз наголошує на тому ж: “Типова ситуація висловлювання егоцентрична <...> Мовець начебто завжди знаходиться в центрі ситуації висловлювання” [186, с. 292].

Одна з мовних аксіом австрійського лінгвіста К. Бюлера стверджує, що мовний знак – це інструмент, через який “одна людина повідомляє іншій (людині – *В. П.*) дещо про річ” [64, с. 41]. Цим окреслюється канонічна модель мовленнєвої ситуації, необхідними елементами якої є мовець, слухач і речі, про

які йде мова. При цьому мовець і слухач в концепції К. Бюлера не є другорядними елементами, частиною того, про що повідомляється. Вони займають в мовленнєвій ситуації свої власні позиції, що певним чином відображається у висловлюванні, а в деяких випадках виступають на перший план (ситуація дейксису). Стає зрозуміло, що ця концепція співвідноситься і з вище описаними ідеями Е. Бенвеніста про суб'єктивність і з сучасними лінгвістичними уявленнями про роль особи в комунікації.

Концепція відображення в мові і мовленні антропоцентричного принципу набула розвитку в роботах Ю. С. Степанова [див.: 328; 329; 330]. Однією з радикальних ознак, що відрізняє нову філософію мови (прагматичну) від традиційної, він вважає ту, згідно з якою “вся мова співвідноситься з суб'єктом, який її використовує, – з “Я” ” [329, с. 216]. Суб'єкт мовлення – це людина, що пізнає, діє, протистоїть зовнішньому світу як об'єкту пізнання і перетворення. Відповідно, мовець має орієнтиром себе, є центром ситуації мовлення. Ю. С. Степанов абсолютизує ідею Е. Бенвеніста про особу “ego”-мовця, впроваджуючи принцип егоцентричності висловлювання.

Егоцентричний принцип Ю. С. Степанов продемонстрував на прикладі теорії трьох типів граматичної абстракції – номінація, предикація і локація, що характеризують граматичну систему мови і мову в цілому, тому що остання виконує три функції: називає і класифікує (номінація), взаємозв'язує назване (предикація), локалізує назване і взаємопов'язане в просторі і часі (локація) [328]. Локацію Ю. С. Степанов тлумачить як відношення людини до місця і часу мовлення, або принцип ‘я’ – ‘тут’ – ‘зараз’. Ці координати породжують граматичні категорії, зокрема, а) координата “я” дає початок категоріям дієслівної особи і числа (я – ми), б) координата “тут” – категоріям відмінка і прийменника, в) координата “зараз” – категоріям дієслівного часу [328, с. 344; 329, с. 136-142]. У концепції Ю. С. Степанова представлено принцип егоцентричності системи мови, наявність глибинних суб'єктивних компонентів в семантиці основних граматичних категорій. Так, наприклад, у системі відмінків виникають первинні просторові значення (згідно з локалістичною

теорією відмінків): координати ‘тут’, ‘там’ (де?) пов’язуються з місцевим відмінком (в лісі), ‘сюди’, ‘туди’ (куди?) – знахідний відмінок (в ліс), ‘звідси’, ‘звідти’ (звідки?) відповідає родовому відмінку (з лісу). Окрім того, координата ‘тут’ лежить в основі вказівних прислівників *тут, сюди, звідси – там, туди, звідти* та особових займенників *я, ти* (‘тут’) – *він* [329, с. 139-141].

Тенденція досліджувати мову у зв’язку з людиною-мовцем стає все більше популярною на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Мовець як суб’єкт будь-якого мовного явища з його мотивами, прагненнями, ставленням до дійсності стає визначальним компонентом при розгляді проблеми взаємозв’язку мови і мислення, мовної картини світу [130, с. 200; 378; 379], під час аналізу змісту граматичних категорій: “<...> в мові (на граматичному та інших рівнях) відображається не лише дійсність, але й позиція суб’єкта, що її пізнає, щодо дійсності” [207, с. 13].

М. О. Шелякін, розуміючи егоцентризм як певне вираження в мовних значеннях позиції мовця, відсилки до нього, пропонує типи і підтипи виявлення егоцентричного принципу в семантичній системі мови [393, с. 208-260]. Відповідно до певного аспекту виявлення особи мовця у висловленні виділяється: 1) орієнтаційний егоцентризм (усвідомлення і вираження мовцем свого місця щодо “не-я” в акті комунікації, який в свою чергу поділяється на: а) комунікативно-особистісний (тричленна система особових і присвійних займенників однини і множини: *я / ти – ми / ви – він / вони, мій / наш – твій / ваш – його / їх*), б) етикетно-комунікативний, що виражає характер соціальних і особистісних стосунків мовця (*Катерина – Катеринка – Катюха*), в) просторово-локалізуючий, що виражається у визначенні мовцем ступеня просторової віддаленості предметів, явищ, подій дійсності або їх переміщення щодо свого місцезнаходження (дейктичні слова); 2) подійно-інтерпретуючий егоцентризм, що виражається в характеристиці мовцем повідомлюваної події щодо її: а) правдивості / неправдивості, б) відомості / невідомості мовцю, в) реального / уявного існування і т. ін. [393, с. 208-232]. Робота М. О. Шелякіна

стимулює подальші дослідження прагматичних смислів в семантиці мовних одиниць в мовленні та системі мови.

Актуальність і перспективність антропоцентричного та егоцентричного підходів у лінгвістиці підтверджуються активними дослідженнями інших авторів, спрямованими на вивчення питання суб'єктивної оцінки в семантиці мовних одиниць, виявлення авторської (суб'єкта мовлення) позиції на рівні художнього тексту, визначення теоретичних основ антропоцентризму та егоцентризму в мові і мовленні [93; 224; 235; 239].

1.2. Дейксис як вияв егоцентризму мови. Дейктичність як компонент значення мовних одиниць

Людині властиво надавати своїм висловлюванням по-різному виражені ознаки особистої присутності як суб'єкта мовлення і спостерігача. “Модальна рамка”, “модальна оранжировка” вважається однією з характерних особливостей природної мови: “як би не намагався суб'єкт дістатися об'єкта за допомогою сигніфікації, він ніколи не зможе уникнути того, щоб не виказати частинку самого себе” [383, с. 109]. Відповідно, будь-яке висловлення разом з незалежними від мовця синтаксичними формами та семантичними елементами зазвичай містить і специфічну, залежну від цього мовця, прагматичну інформацію. Мовець є центром орієнтації всього висловлення. Позиція мовця, його ставлення до повідомлюваного набуває певного мовного вираження. Завдяки цьому будь-яке мовне висловлення є егоцентричним, структурованим навколо суб'єкта мовлення. За Ю. С. Степановим, “мовець самим називанням себе “я” ... присвоює собі всю мову, накладаючи на неї координати того часу, коли він говорить, <...> того місця, де він говорить, і змушує слухача прийняти ці координати” [330, с. 224]. Ці координати – це “я” – “тут” – “зараз”, що окреслюють сферу мовця – головного елемента висловлення, є універсальними для будь-якої мови світу, вважаються виявом егоцентризму будь-якого

висловлення. Вони становлять основу дейксису, дейктичних елементів, тісно зв'язаних із суб'єктом мовлення.

Згідно з сучасними лінгвістичними уявленнями, акт мовлення з його центром – людиною-мовцем, місцем і часом мовлення (“я” – “тут” – “зараз”) – є ядром всієї системи мови і мовлення [329, с. 137; 364]. З цією установкою пов'язані сучасні прагматичні теорії, які зв'язують предметно-логічну частину висловлювання з особою мовця (теорія референції, теорія імплікатур та імплікації). Вони були представлені в роботах різних авторів вченням про егоцентричні слова (термін запропонований Б. Расселом [295, с. 119], але сама теорія розвинута Е. Бенвеністом, Ю. С. Степановим), про дейксис [64; 185; 407; 408]. «Дейксис, що встановлює зв'язок знаків із зовнішнім світом, мотиви й інтенції мовців, <...> структури комутативних ситуацій – всі ці категорії роблять прагматику особистісно-орієнтованою і зв'язують мовленнєву діяльність з усіма іншими видами людської діяльності» [21, с. 12].

Егоцентризм об'єднує такі мовні явища, в основі яких лежить вказівка на мовця, що зумовлюється певною мовною формою [167, с. 10]. Як зазначає О. В. Падучева, побудувати текст, в якому не було б ніяких слідів присутності автора, неможливо [249, с. 34]. Присутність автора, або присутність мовця і, відповідно, позиції мовця, за сучасними лінгвістичними постулатами, виражається як в семантиці, так і в граматичних засобах мови. Тому в категорію егоцентричних потрапляють практично всі мовні форми, для яких характерна вказівність значень, так звана дейктичність. Це можна вважати широким антропоцентричним поглядом на явища дейксису в мові і мовленні.

Однак спочатку, починаючи з давньогрецьких філософів і граматистів (Аристотель, Аполоній Дискол, Діонісій Фракієць), терміном “дейксис” (вказівка) окреслювали групу слів, які не називали явища, предмети, а лише вказували на них [19, с. 666-667]. Дейктичні одиниці називались вказівними займенниками, а поняття дейксису – вказівкою на об'єкт, яка визначається щодо мовця.

Більш-менш системні теорії дейксису як понятійної сфери, що включала ширше коло мовних одиниць (особові займенники, займенникові прислівники), з'явилися на початку ХХ ст. (К. Бругман, К. Бюлер, А. Норен, О. Есперсен, Ч. Пірс) [64; 115; 243; 244; 383; 407; 408]. Причому термінологічної згоди щодо слів зі значеннями вказівки не спостерігалось: «демонстративи» (К. Бругман), «дейктичні знаки» (К. Бюлер), «шифтери» (О. Есперсен, Р. Якобсон), «індекси» (Ч. Пірс).

К. Бругман класифікує способи вказівки (види демонстративів) в декількох індоєвропейських мовах, виділяючи чотири типи дейктичних знаків. Перший тип (“De-Deixis”) – за значенням вказівний жест і включає слова типу *ось, цей, це*. Другий (“Ich-Deixis”) – охоплює сферу мовця і включає, крім *я*, також *цей* ‘близький до мене’, *тут* ‘близько до мене’, ‘біля мене’ і т. ін. Третій (“Du-Deixis”) – містить слова зі сфери слухача: *ти, цей* ‘твій’, *цей* ‘близький до тебе’, *тут* ‘біля тебе’. Четвертий (“Jener-Deixis”) пов'язаний зі вказівкою на віддалений предмет *той, там* і т. ін. [383, с. 156].

К. Бюлер, проаналізувавши класифікацію К. Бругмана і віддавши належне йому як першовідкривачу системного підходу до дейктичності в мові, звернув увагу на ситуативність як необхідну умову виявлення значення дейктичних слів. Дейктичні знаки набувають смислового наповнення в полі вказівки, або в ситуації спілкування [64, с. 74-135].

Робота К. Бюлера «Вказівне поле мови й вказівні слова» [64, с. 74-135; 408] визначила основні проблеми теорії дейксису, навколо яких концентрується увага науковців і на сучасному етапі [412; 414]. Фундаментальне дослідження природи дейксису австрійським лінгвістом базується на таких постулатах: 1) дейксис притаманний всім знаковим системам, наприклад, в дорожні знаки входить смисл ‘тут’ – ‘там’ (стрілка) [64, с. 74]; 2) удосконалення пояснень психологічних механізмів чотирьох типів дейксису, виділених К. Бругманом, наголошення на їх залежності від позиції мовця: а) ‘цей біля мене’, б) ‘тут у мене’, в) ‘там у тебе’, г) ‘той, далекий від мене’ [64, с. 82-94]; 3) трактування і пояснення психологічних аспектів віднесення особових займенників *я* і *ти* до

вказівних слів: “Якщо мовець хоче вказати на відправника вимовленого слова, то він каже *я*, а якщо він хоче вказати на адресата, то він каже *ти*. Таким чином, *ти* і *я* – теж вказівні слова, до того ж це їх первинна функція” [64, с. 74]; 4) початковий пункт системи дейксису – *Origo* (центр) вказівного поля, що є пунктом відліку під час орієнтації людини в просторі і часі; в природних мовах значення центру міститься в словах *я*, *тут*, *зараз*, при цьому значеннями їх є відповідно “індивідуальний сигнал”, “позиційний сигнал” і “показник моменту” [64, с. 94-96]; 5) твердження про егоцентричну природу дейксиса ґрунтується на тому, що слова просторової орієнтації типу *спереду* – *ззаду*, *справа* – *зліва*, *зверху* – *знизу* пов’язуються мовцем з його власним тілом, яке використовується як вказівний засіб [64, с. 129]; 6) об’єм центру вказівного поля (*Origo*) неоднозначний: поняття ‘тут’ і ‘зараз’ можуть бути і пунктами, і досить об’ємними поняттєвими сферами (*тут* може стосуватися всієї планети = ‘на Землі’ або всього Всесвіту = ‘на цьому світі’; *зараз* може охоплювати всю еру = ‘кайнозойська ера’ [64, с. 132]; 7) за різним ступенем застосування мовцем уяви виділяється “зоровий дейксис” (безпосереднього сприйняття) і похідні від нього “анафорична вказівка” та “мисленнєвий дейксис” [64, с. 80, с. 121-124].

Розмежування в мові поля вказівки, в якому функціонують дейктичні знаки, безпосередньо пов’язані з ситуацією мовлення і суб’єктом мовлення, і символічного поля, що організує називні слова, які є в більшій мірі ситуаційно незалежні, а також запропоноване тлумачення дейксису та розробка його психологічних і лінгвістичних основ є важливим науковим досягненням К. Бюлера. Його в багатьох аспектах широке розуміння дейксису дає основу для подальших розробок “дейктичних смислів” в мові і мовленні.

Учення Ч. Пірса про індекси – особливі знаки, смисл яких залежить від ситуації їх вживання (смисл дейктичного слова, за Ч. Пірсом, – це встановлення його денотата через відношення об’єкта до контексту мовленнєвого акту або його учасників), інше джерело уявлень про дейксис. Уживання індексальних слів передбачає наявність даного об’єкта в полі зору мовця (“зоровий дейксис”, за К. Бюлером). До індексальних елементів Ч. Пірс відносив вказівні

займенники, “які встановлюють зв’язок між свідомістю слухача і позначуваним об’єктом” [383].

Для слів, значення яких змінюється залежно від ситуації, Р. Якобсон, вживав термін “шифтери” [404, с. 97]. За Р. Якобсоном, шифтери – це елементи мовного коду, які відсилають до безпосереднього повідомлення. Головна думка полягає у ствердженні центральної ролі мовленнєвого акту та його компонентів в системі граматичних категорій. Типовими шифтерами є особові займенники [404, с. 98].

Егоцентричну природу займенників помітив О. М. Пешковський. Особливістю цих одиниць учений відзначає те, що у них корені мають “суб’єктивно-об’єктивне значення”, тобто “виражають різноманітні відношення суб’єкта мовця і суб’єкта мислення до того, про що він думає” [263, с. 154]. Наприклад, корені слів *той, цей, такий, так, там* і *тут* означають, що мовець ототожнює те, про що він зараз думає, з тим, про що думав раніше, або з тим, про що передбачає думати пізніше (причому, відмінності між *той* і *цей, там* і *тут* – це знову ж таки відмінності в самоорієнтації мовця щодо повідомлюваного, бо *цей* і *тут* позначає більш близьке до мовця, а *той* і *там* – більш віддалене) [263, с. 165].

Е. Бенвеніст, не використовуючи сам термін “дейксис” або вживаючи його більш вузько, лише для позначення вказівних займенників, проаналізував в досить простий спосіб специфічне поняття дейктичності, яке називає “суб’єктивністю в мові” [38, с. 292-300]. Основним виявленням суб’єктивності він вважає особові займенники *я* і *ти*, які постійно співвідносяться з “актом індивідуального мовлення, в якому вони вимовляються і в якому позначають мовця” [40, с. 295] і адресата. За ознакою постійної референції з актом мовлення Е. Бенвеніст об’єднує із займенниками *я, ти* “групу вказівників” – інших займенників, прислівників, прислівникових сполучень і т.ін.” [40, с. 287].

Таким чином, на ранньому етапі виявлення дейктичних елементів учені зосереджують увагу на виокремленні специфічних формальних одиниць дейксису (переважно вказівних займенників, прислівників, особових

займенників), які відрізнялися за референцією, значенням, функціями від номінативних мовних одиниць. Окрім того, звертається увага на одну найважливішу властивість слів категорії дейксису – набуття смислового наповнення “в полі вказівки”, в ситуації спілкування, в контексті висловлення і залежність їх значення від позиції суб’єкта мовлення, адже “їх значення (дейктичних слів – *В. П.*) включає відсилку до мовця” [24, с. 16].

З розвитком лінгвістичної науки, з поглибленням вивчення теоретичних проблем мови (граматичних та лексико-семантичних категорій) до визначення дейксису і вищлювання дейктичних компонентів почали підходити більш широко. Це втілюється у виявленні категорії дейксису в певних граматичних категоріях, формальних мовних одиницях, в окремих лексемах. Таким чином, сформувалася ціла понятійна сфера, яку можна визначити як дейктичність, тобто відображення в значенні мовних одиниць вказівки на параметри мовленнєвого акту з орієнтацією на мовця і контекст мовлення.

Е. Бенвеніст, Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева, крім слів *я, ти, тут, зараз, той*, визнають важливим джерелом дейктичності категорію часу, яка “вписує в дейктичні координати всі речення, які вживаються в мовленні” [24, с. 16]; “орієнтир теперішнього часу може знаходитися лише в середині акту мовлення” [40, с. 296].

У. Вайнрайх, визначаючи набір “семантичних універсалій” (значень, що певним чином виражаються в усіх мовах), вважав універсальним наявність в багатьох мовах світу дейктичних знаків, що “мають референти, але не мають десигнатів” [71, с. 166] та “відсилають до того акту мовлення, в якому вони вживаються” [71, с. 177].

Таким чином, сформувався набір дейктичних компонентів, до яких стали відносити: 1) особові займенники 1-ї та 2-ї особи; 2) 1-у та 2-у особу дієслова; 3) вказівні займенники і прислівники; 4) дейктичний означений артикль; 5) дієслівний час [24, с. 17; 71, с. 177; 185, с. 291-297; 299, с. 119; 316, с. 157]. При цьому дейктичні елементи класифікували як “особовий дейксис”, “просторовий дейксис”, “часовий дейксис” [71, с. 177-180], або

“персональний”, “просторовий”, “темпоральний” [253; 383, с. 154-267]. Окрім цих різновидів, Ч. Філмор виділяє ще соціальний (система форм ввічливості) та дискурсивний (система відсилок до інших місць одного і того ж тексту) дейксис [409, с. 38]. Останній різновид традиційно тлумачать як явище анафори.

Згодом лінгвісти стали виявляти дейктичні компоненти ‘я’, ‘тут’, ‘зараз’, ‘там’ та інші в лексичних, контекстуально-ситуативних значеннях мовних одиниць і виразів або в значеннях граматичних категорій.

Дж. Лайонз зазначав, що в дійсності дейксис просякає всю граматику природної мови [185, с. 157]. Учені включали до дейктичних егоцентричних компонентів семантики прислівники та деякі дієслова, зокрема, Ч. Філмор в англ. *come* ‘прийти’ вбачає дейктичну сему ‘сюди’ = ‘де знаходжусь я-мовець’; наприклад, в реченні типу *Він прийде* [252, с. 374-375]. Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева більш категорично заявляли: “...більшість слів і категорій мають дейктичне значення, майже всі вислови можуть бути дейктичними в тих або інших своїх уживаннях” [24, с. 17]. Ю. С. Степанов, абсолютизуючи егоцентризм акту мовлення, стверджує, що дейктичні координати мовця, розвиваючись шляхом метафоричного перенесення породжують 3 класи граматичних значень і категорій: ‘я’ – категорії дієслівної особи і категорії числа, ‘тут’ – категорії відмінка й прийменника, ‘зараз’ – категорії дієслівного часу” [327, с. 137].

Вузьке розуміння дейксису як лише обмеженого кола лексем із значенням вказівки на особу мовця, місце і час мовлення (*я, ти, тут, там, зараз* та ін.) [349, с. 256] або визначення дейксису як “системи актуальних для мовленнєвої ситуації просторових, часових координат та орієнтирів соціально-рольових відношень мовця і адресата” [184, с. 56] на даному етапі розвитку науки про мову в аспекті відображення в мовленнєвій діяльності людини мисленнєвих (когнітивних) процесів є таким, що не відображає глибокої егоцентричної природи мовних і мовленнєвих явищ.

Поняття дейксису є набагато глибшим і має первинно егоцентричний характер. Дейктична лексика, а також дейк西斯 в широкому розумінні (дейктичність) егоцентричні, їх семантичною основою є поняття “Я”, “мовець”. Підтримуючи широкий погляд на визначення явища дейксису, вважаємо, що дейктичність мови і мовлення виражається не лише дейктичними словами, але й дейктичними компонентами значень певних лексичних одиниць, зворотів, граматичних категорій і т. ін., що відсилають до мовця й експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію (‘тут’ – ‘там’) мотиви, інтенції суб’єкта мовлення його ставлення до дійсності і висловлених фактів. Фігура мовця є організаційним центром і семантичного простору висловлення, і системи дейктичних слів у мові. Ю. Д. Апресян пов’язує появу системи координат простору (‘тут’) і часу (‘зараз’) з появою в акті комунікації фігури мовця [17, с. 631]. Відповідно, дейктичні категорії простору і часу є найбільш егоцентрично орієнтовані в мові і мовленні.

1.3. Просторовий дейк西斯 як сфера вияву суб’єкта мовлення

1.3.1. Суб’єктивація категорії простору (егоцентричні прислівники *тут* – *там* та їх похідні)

Беручи до уваги неоднорідність простору, що сприймався свідомістю архаїчної людини, його членування на локальні частини щодо певного пункту відліку, яким, як правило, було тіло людини, в сучасній природній мові, що експлікує когнітивні концепти минулого, знаходить вираження референція до “місця як суб’єктивно виокремлюваної частини простору, межі якої залежать від цілого ряду змінних чинників (фізіологічних, психологічних, соціальних) та інших особливостей індивідуального сприйняття й оцінок” [168, с. 6].

Ця референція до суб’єктивного місця в мові реалізується дейктичними мовними одиницями. Систему просторового дейксису становлять лексеми *сюди* – *туди*, *звідси* – *звідти*, *цей*, *ця*, *це* – *той*, *та*, *те*, *попереду* – *позаду*,

вгорі – внизу, ліворуч – праворуч, ядром яких є займенникові прислівники *тут – там*, що пов'язані з вказівкою на місце, так би мовити, у “чистому” вигляді. Центральна роль опозиції *тут – там* підтверджується морфолого-етимологічними фактами (наприклад, у сербській мові *туда* ‘цим шляхом’ є смисловим похідним від *там / тут*, що пов'язане з праслов'янським **tu-* ‘той’; крім того, пор. чеськ. *tudy* ‘у цей бік’, болг. *туда, тудява* ‘десь тут’) [168, с. 7].

Дейктичним словам *тут – там*, особливостям їх значення і функціонування в різних мовах присвячено багато досліджень зарубіжних і вітчизняних лінгвістів [67; 96; 181; 347; 348; 350; 405; 412; 415]. Особлива зацікавленість цими прислівниками в мовознавчих колах зумовлюється їхнім статусом виразників суб'єктивації просторових відношень, їхньою функцією вказувати на локальні частини, межі щодо певного пункту відліку і, відповідно, неоднозначністю їх референції. Орієнтиром при цьому стає сам мовець, що є водночас спостерігачем, осмислювачем і оцінювачем явищ навколишньої дійсності. Комплексний підхід до суб'єкта висловлення дозволяє окреслити його сферу як особистий простір мовця, що має психологічну природу і залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів щодо об'єкта (близький / далекий, приємний / неприємний, бажаний / небажаний тощо).

Мовець займає певне місце в безмежному просторі, яке виражається природною мовою як *тут*. З цих позицій саме *тут, там* та їх семантичні похідні егоцентричні в більшій мірі, адже вони завжди співвідносні з конкретною ситуацією, положенням мовця щодо об'єктів, які він спостерігає і щодо яких висловлюється.

Поняття пункту відліку як суб'єктивна категорія, співвідносна з особою мовця, досліджувалося К. Бюлером [64], Ф. М. Шемякіним [395], О. С. Яковлевою [405; 406], Лі Тоан Тханг [361] при тлумаченні семантики просторових прислівників з позиції мовця-спостерігача, який відіграє вирішальну роль в просторовій орієнтації.

Однак загальне поняття дейктичного простору, що охоплює і сферу значень *тут* і сферу значень *там*, нівелює особу мовця як центру

висловлювання з його власною сферою впливу. Тому доцільно у загальному дійсничному просторі виокремити дійсничний простір суб'єкта, сферу мовця, що включає його функцію як спостерігача і психологічне явище особистого простору ('тут'). Сфера суб'єкта протиставлена несуб'єктній сфері ('там'), яка охоплює все те, що не має прямого зв'язку із суб'єктом сприйняття, з його простором. "Цей поділ світу на дві просторово-часові сфери відображається, зокрема, в семантичних опозиціях вказівних займенників і займенникових прислівників місця і часу" [168, с. 5].

Серед лексичних одиниць просторової семантики української мови виділяється кількісно невелика група слів *там, тут, сюди, звідки* тощо. Складність вивчення їх полягає у нечітко визначеній семантико-граматичній характеристиці, специфічності і неоднозначності історичного походження, особливостях функціонування. Значущість і важливість для мовця і мови цих одиниць виявляється вже в тому, що вони належать до первинних, давніх слів, архаїчного уявлення людини про простір і своє місце в ньому. Зокрема, Л. І. Коломієць та А. В. Майборода, спираючись на думки А. Мейє, зазначають, що найдавнішими прислівниками займенникового походження є прислівники місця [341, с. 456]. Дослідник історії української мови С. П. Самійленко називає цю групу слів "найголовнішою" і "найархаїчнішою" [305, с. 10]. Автор монографії, присвяченої українським прислівникам як частині мови, І. К. Чапля слова цього типу називає «власними, або первинними прислівниками» [382, с. 41]. А. В. Кравченко вважає просторові слова (прислівники і прийменники) найдавнішим шаром лексики [168, с. 10]. С. Д. Кацнельсон вказує, що першослова не мали природи родових понять, як вважали більшість лінгвістів, а мали вказівну природу. "Перші слова не були родовими узагальненнями, які мали називати предмети незалежно від того, бачить їх мовець чи ні. Вони виникали із вказівки відносно себе... На перших етапах виділяються категорії близькості і віддаленості предмета, а також категорія відсутності предмета. Таким чином, набувають вираження елементарні відношення, що характеризують предмет з позиції його зв'язку із суб'єктом: *цей* – видимий,

той – далекий (ледь видимий), *той* – невидимий” [149, с. 518, с. 547]. Первинна вказівка переростає у вказівне слово з елементами просторової характеристики й егоцентризму (*цей* – ‘близький’ = ‘біля мене’, *той* – ‘подалі’ = ‘біля тебе’, *той* – ‘далекий’). Підтверджується зв’язок ідеї суб’єкта з категорією місця у вказівному займеннику *цей* – ‘тут’ [149, с. 110].

На перших етапах становлення науки про мову мовознавців цікавило висвітлення переважно морфології займенникових прислівників, синтаксичні особливості їх уживання, порушення і висвітлення питань їх походження і творення, визначення їх місця в системі частин мови. Дослідження семантичних особливостей цього класу слів почалося значно пізніше. К. М. Галкіна-Федорук з приводу природи вказівних прислівників писала: “...в науці щодо таких прислівників існує чимало різних більш-менш дотепних думок, здогадок, підкріпити які через слабку розробку матеріальної культури поки що нічим” [цитата за: 326, с. 455]. На неоднозначну семантичну і частиномовну природу слів типу *тут*, *там* звертають увагу Д. П. Валькова, І. Р. Вихованець, Ю. О. Левицький, Г. О. Шамова, О. М. Селіверстова, К. М. Сидоренко [65; 81; 188; 309; 319].

Л. І. Коломієць та А. В. Майборода відносять лексеми *тут*, *там* до обставинних займенникових прислівників місця дії, які не називають ознаку дії, а лише вказують на неї, виступають еквівалентами всіх прислівників місця [341, с. 433]. Окремі сучасні джерела більше конкретизують семантику *тут*, *там*, відносячи їх до займенникових прислівників вказівних (*там*, *тут*, *туди*, *сюди*) [339, с. 403].

У російських дослідженнях семантики прономінативної лексики перевага надається виявленню загальних семантичних властивостей цих мовних одиниць (абстрактне значення, дейктичність) [65, с. 131-132; 319, с. 45], виявленню семантичних і референтних властивостей певних предметно-особових, вказівних та неозначених прономінативів *я*, *ти*, *ви*, *цей*, *це* та ін. [251, с. 167-189; 307, с. 26-49].

Ю. О. Левицький і Г. О. Шамова, аналізуючи систему вказівників ситуації, локалізаторів просторових і часових вказівників російської та інших мов, головним критерієм вживання таких лексем, як *тут* або *там*, визначає позицію мовця щодо ситуації мовлення: “*тут* можна вжити при означенні будь-якого місця, де знаходиться мовець”, “місце, визначене як *сюди*, характеризується близькістю до автора мовлення” [188, с. 13], “все те, що виводиться з ситуації розмови, виражається словом *там*” [188, с. 47]. К. М. Сидоренко виводить загальне семантичне визначення таких прономінативів для категоріально-розрядової семантичної класифікації: “тут” – вказівка на місце, що знаходиться поблизу; “там” – вказівка на місце, що знаходиться у віддаленні” [319, с. 18]. При цьому вона називає явище відображення відношення особи до висловлюваного у вказівних прономінативах (рос. *тот – этот і там – здесь*) “еґоцентризмом” [319, с. 18].

Більш-менш повний обсяг лексичних значень і умов вживання слова *там* спостерігаємо в “Словнику української мови” в 11-ти томах [СУМ, Т. 10, С. 29]. Але в ньому, звичайно, не враховується прагматичний аспект, суб’єктивний момент вживання, не розвиненні тлумачення семантичних відтінків того чи іншого значення, немає детального аналізу семантичного “переходу” від *там*-локалізатора до *там*-підсилювальної частки, їх зв’язків.

У традиційних дослідженнях значення лексем *тут*, *там* виділяються дві групи значень. У першій – *тут / там* визначаються обставинними прономінативами місця на позначення фіксованої локалізації дії, стану в просторі. Друга – відображає значення, де *тут / там* – це службові одиниці, частки, що, начебто, характеризуються повною втратою обставинного значення і набуттям лише ролі виділення, підсилення основного змісту висловлення.

Найширше представлена в мові просторова семантика *тут*, *там*, що є семантичним ядром показників просторових відношень і частково вбирають їх значення. У цьому аспекті доцільним вважаємо широке тлумачення семантики дейктичних прислівників *тут*, *там* як виразників референції до місця мовця, суб’єктивно виокремлюваної частини простору. У зв’язку з цим положенням,

тут виражає семантику вказівки на місце мовця, на найближче його оточення (об'єкти у зоні зорового сприйняття, співрозмовники, адресат мовлення), що знаходиться у сфері його впливу; ментально, психологічно, духовно близькі мовцю об'єкти, поняття і цінності; *там* – семантику вказівки на віддалені, недоступні зору мовця реальні об'єкти, а також на те, що знаходиться поза сферою впливу мовця, духовно, ментально неприйнятне, незрозуміле йому. Таке розуміння найбільш абстрактних і ємних дейктик *тут / там* дозволяє співвіднести їх за семантично-прагматичним критерієм з іншими дейктичними лексемами *я, ти, він, цей, це, той, те, близько, далеко, своє, чуже, туди, сюди, звідти, звідси* і, відповідно, визначити їх статус як центральних в системі егоцентричних дейктик, які містять в своїй семантичній структурі експліцитну або імпліцитну вказівку на мовця – спостерігача ситуації мовлення.

На головній ролі вказівників *тут, там* наголошують і провідні світові лінгвісти. Наприклад, аналізуючи семантичну природу і референтні особливості особових займенників 1-ї, 2-ї (*я, ти*) та 3-ї особи (*він*), Е. Бенвеніст зазначає, що обов'язкова референція з актом мовлення, з ситуацією й імпліцитна присутність семи 'мовець' об'єднує особові займенники з групою слів-вказівників, які "розподіляються в залежності від їх форм і здатності комбінуватися в межах різних класів: займенники, прислівники, прислівникові вирази..." [40, с. 286, с. 288]. Крім того, вчений об'єднує одиниці 1-ї, 2-ї особи (*я, ти*) як суб'єктивні, що належать до сфери мовця, і протиставляє їх 3-й особі (*він*), що позначає "неособу" [40, с. 262], тобто не особи мовця і адресата повідомлення, а безкінечне число об'єктів чи жодного. Таким чином, в системі особових займенників багатьох мов наявна асиметрія, пов'язана з егоцентричним принципом відображення дійсності в мові. *Я / ти* належать до суб'єктивної сфери мовця, локалізуються безпосередньо в суб'єкті і поряд з ним, тобто входять до семантико-референтної частини простору мовця, що в мові виражається як *тут*. *Він* належить несуб'єктивній сфері, що безпосередньо не сприймається суб'єктом мовлення, не властива його простору *тут*; у мові ця зовнішня щодо мовця частина простору есплікується як *там*.

На цю ж особливість семантики 3-ї особи – дистантна позиція від мовця – вказує Дж. Лайонз, вбачаючи в семантичній структурі займенника *він* семи ‘далекій’, ‘неозначений’: “третья особа вживається для вказівки на осіб чи предмети, що відрізняються від мовця і слухача” [185, с. 292].

Семи локальної вказівки в значенні займенників *я* та *ти* К. Бругман та К. Бюлер вважають головною особливістю цих лексем, зараховуючи їх до класу вказівних слів. *Я* – це вказівка на місце відправника повідомлення, а *ти* – вказівка на місце отримувача. Це підтверджується в мовленнєвій ситуації: коли зачитується список присутніх, той, хто почув своє прізвище, відповідає *тут*, тобто вказує себе шляхом називання місця свого знаходження [64, с. 84], пор.: – *Іваненко!* – *Тут!* У подальших міркуваннях К. Бюллер зазначає, що “є чимало семантичних і формальних свідчень на підтвердження того, що ці два класи (особові слова *я*, *ти* та позиційні слова з локальним значенням) мають спільне походження і численні збіги... Ще яскравіші такі збіги в історії третьої особи” [64, с. 99].

К. Бругман вказував, що займенники 3-ї особи не можна чітко відділити від вказівних займенників; часто вони збігаються за змістом [64, с. 100]. М. Г. Сенів відзначає семантичну і етимологічну близькість вказівних займенників і вказівних прислівників місця в латині: “<...> В латинській мові широко використовуються вказівні (первісно просторові) займенники *hic*, *ille*, *illuc* тощо...” [312, с. 39]. Дж. Лайонз вказує на спільну сему *this* ‘цей, ця, це’ і *here* ‘тут’ – ‘найближчий до мовця’ [185, с. 294].

А. Вежбицька, обґрунтовуючи теорію метамови, спираючись на постулати Лейбніца про виявлення «смилових атомів», пропонує віднести до системи мовних універсалій (або примітивів, що виявляються у будь-якій природній мові) лексеми *я*, *ти*, *це* [68, с. 185-206].

Слід зауважити, що піддаючи критичному аналізу власну систему, дослідниця розглядає можливість доповнення цієї системи елементами: той самий, після [68, с. 191]. Одиниці *я*, *ти* вона вважає основою класу імен, *той*, *самий* та *цей* – основою детермінантів.

Таку систему польсько-австралійська дослідниця пропонує розглядати як набір універсальних атомів смислу (алфавітом людських думок) і наполягає на тому, що узгодження й визначення цієї системи є найбільш актуальним і невідкладним завданням сучасної лінгвістики, вирішення якого дасть розвиток теорії пізнання та культурної антропології.

Поза всяких сумнівів лексеми *я* і *цей* перебувають у центрі запропонованої системи, і саме ці одиниці відносять до «алфавіту людських думок» Лейбніц. Ці одиниці відповідають таким критеріям універсальності: 1) це інтуїтивно зрозумілі й очевидні концепти; 2) вони не представляються ніякими іншими концептами; 3) ці концепти виступають будівельним матеріалом у створенні інших, складніших понять; 4) універсальне поняття простежується у різних за структурою мовах, які генетично й культурно далекі одна від одної; 5) універсалії мають «власні імена» в усіх мовах світу.

А. Вежбицька наголошує, що одиниці *я* і *цей* відповідають абсолютно всім критеріям [68, с. 193].

Просторові дейктичні лексеми *тут*, *там* є центральними щодо експлікації суб'єктивно орієнтованого простору мовця, локалізації дії, явища, об'єкта мовлення. Інші дейктики, зокрема й ті, що традиційно тлумачаться як особові займенники (*я*, *ти*, *він*, *той*, *цей*, *туди*, *сюди* та інші) конкретизують, уточнюють, пояснюють загальне значення ядерних одиниць *тут*, *там*. Абстрактність, первинність їх семантики дозволяє стверджувати наявність розширення семантики цих дейктичних одиниць та визначати їх не лише як лексеми, але й як загальні смисли або семи (компоненти), що містяться в значеннях інших мовних одиниць: 'тут' (сфера суб'єкта мовлення) і 'там' (позасуб'єктна сфера). Виділення просторових егоцентричних смислів 'тут' / 'там' дозволяє виявляти і досліджувати когнітивну (ментальну) та прагматичну інформацію, що прихована у семантиці граматичних категорій і мовних одиниць, синтаксичних конструкцій і текстів.

1.3.2. Дейктичні просторові смисли на лексико-семантичному та граматичному рівнях мовної системи

У сучасному мовознавстві опрацьовуються переважно такі аспекти дослідження дейксису: прагматичний, логіко-референційний, психолінгвістичний, типологічний і когнітивний [349, с. 256].

Зважаючи на семантичний потенціал абстрактних дейктичних просторових прислівників *тут*, *там*, можливо констатувати не лише їх формальну репрезентацію в мові як лексичних одиниць експліцитної вказівки на місце чи частину простору щодо мовця, але й їх наявність як абстрактних егоцентричних сем чи компонентів значення у лексико-семантичній структурі інших мовних одиниць (лексичних, фразеологічних, на рівні тексту) чи їх участь у формуванні значення граматичних категорій, що розглядаються з когнітивних або прагматичних аспектів. Причому смисли ‘тут’ і ‘там’ можуть містити прагматичний чинник відношення мовця до висловлення, що показує ментальні й психологічні відтінки значення мовної одиниці: ‘своє’ – ‘чуже’, ‘добре’ – ‘погано’, ‘приємно’ – ‘неприємно’ і т.ін.

Опозиційні смисли ‘тут’ – ‘там’ можна розглядати як когнітивні центри, концептуальні поняття, що членують в свідомості мовця загальний топологічний і ментальний простір на своє власне місце й оточення (сферу впливу мовця, “особливий простір мовця”) і не свій, чужий простір (несуб’єктну сферу поза впливом мовця).

Когнітивний аспект дейксису є найменш опрацьованим. Він представляє широкий підхід в розумінні дейксису: визначення дейксису як семантичної категорії. “Когнітивна модель просторового дейксису є системою понять просторового дейксису, відображених у свідомості мовця як лексичні одиниці, лексико-семантичні відношення, речення та словосполучення” [349, с. 256]. За таким широким тлумаченням категорії дейксису, дейктичним можна вважати такий мовний елемент, до складу значення якого входить ідентифікація об’єкта – предмета, місця, моменту мовлення, властивості тощо – через його

відношення до ситуації висловлення і до суб'єкта мовлення, до контексту висловлення загалом.

Отже, можна припускати, що слова і граматичні категорії містять дейктичні смисли. Окремі лінгвісти стверджують, що майже всі референтні вирази можуть “бути дейктичними в тих або інших умовах уживання” [24, с. 17]. На рівні граматики дейктичність, на думку вчених, виявляється досить активно [61; 186; 196; 197; 329]. Так, К. Бюлер, за твердженням М. О. Луценка, висунув тезу про те, що граматичні категорії виникають у полі дейксису [197, с. 113]. Дж. Лайонз вказує на загальний характер категорії дейксису, яка “насправді просякає всю граматику природної мови” [186, с. 157]. Т. В. Булигіна, О. Д. Шмельов звертають увагу на імпліцитний характер дейксису, елементи якого “виявляються іноді у вигляді прихованих категорії у багатьох, часто неочікуваних ділянках мовної системи” [61, с. 246]. Ю. С. Степанов виділяє три головні координати акту мовлення ‘я’ – ‘тут’ – ‘тепер’, які, розвиваючись шляхом метафоричного перенесення, утворюють три класи граматичних значень і категорій (‘я’ – категорії дієслівної особи і категорії числа; ‘тут’ – категорії відмінка і прийменника; ‘тепер’ – категорії дієслівного часу) [329, с. 136].

Концепти просторового дейксису ‘тут’ – ‘там’ поширені в семантиці граматичної категорії відмінка, категорії дієслівного часу, особи, дієслівного виду, граматичних класах прийменників, особових і вказівних займенників, прислівників. Виявлення прихованих дейктичних сем поряд з основним значенням граматичної категорії необхідне для глибшого розуміння природи семантики граматичних одиниць. Так, У. Вайнрайх вважає, що “приховані (cover) семантичні компоненти є повноправними одиницями семантичного опису” [71, с. 217], а “психологічна реальність імпліцитних смислів доведена багатьма психологічними експериментами” [71, с. 240].

Семантика локалізації прагматичної позиції суб'єкта мовлення покладена в основу аналізу значень і типів функціонування родового відмінка в російській та українській мові, представленого в статті М. О. Луценка [205]. Автор

визначає як інваріантний тип семантики родового відмінка – ‘там’-локалізацію об’єкта, перебування поза сферою мовця. Загальне значення ‘там’-локалізації об’єкта конкретизується й уточнюється в залежності від особливостей синтагматичних відношень: 1) семантика відсутності об’єкта в дійсності з дієсловами бажання – ‘я хочу того, чого в мене немає’ (рос. *жаждать мести*; укр. *хотіти багатства*); 2) семантика відсторонення, віддалення в порівняльних конструкціях (*кращий мене*); 3) семантика відсутності чогось, що необхідно мовцю, в тому місці, де він знаходиться (рос. *держаться правой стороны* – ‘йти там, де правий бік’; рос. *придерживаться строгих правил* – ‘знаходитися серед тих (не цих!), хто дотримується суворих правил’); 4) семантика приналежності об’єкта іншій особі або віднесення об’єкта до сукупності ‘там’-локалізації (*книга брата*) [205, с. 42-45]. Атрибутивна функція родового відмінка історично є первинною. Усі інші значення родового – результат історичного розвитку, розширення кола функцій.

Ю. Д. Апресян під час аналізу смислових відмінностей між доконаним і недоконаним видом російської мови в словах *кончатся* – *кончиться*, *начинаются* – *начаться*, *доходит* – *дойти*, які описують просторові відношення, пор.: рос *Дорога кончалась около леса.* – *Дорога кончилась около леса*), – вводить у тлумачення фактор присутність / несутність мовця в описуваній ситуації як спостерігача. Таким чином, в семантиці доконаного виду мовець ототожнюється зі спостерігачем подійної ситуації, місце події і місце мовця збігається (‘тут’-локалізація). Відповідно, вживання недоконаного виду не передбачає в ролі спостерігача суб’єкта мовлення (‘там’-локалізація) [61, с. 245].

На те, що простір давня людина відчувала раніше, ніж час, відповідно, на першочергову появу в свідомості людини категорії простору щодо категорії часу, вказували і фізики, і культурологи [26, с. 31; 106, с. 189; 230, с. 229]. Це зумовило сприйняття ідеї часу просторово, через категорію простору: “<...> час сприймався в значній мірі просторово” [106, с. 189], “<...> в давньому суспільстві поняття часу взагалі не існувало; вони (люди – В. П.) жили

теперішнім <...> Поступово необхідність руху привчала людей до орієнтації в просторі, у них вироблялося відчуття простору, з якого лише потім, в процесі довготривалої еволюції сформувалася ідея часу” [230, с. 201].

Зв’язок архаїчної концептуальної картини світу з мовною картиною світу сучасного мовця пояснює первинність просторової семантики щодо часової і на рівні природної мови [15, с. 6; 61, с. 373-381; 149, с. 105; 168, с. 11-23; 383, с. 236-243]. Первинність категорії простору щодо категорії часу виявляється в перенесенні просторових значень на часові, що закріпилося мовними нормами: 1) *тут* вживається в значенні ‘тепер’, ‘зараз’, а *там* – ‘пізніше’, ‘потім’, пор.: *Краще потерпіти до обіду, а там до вечора, мабуть, легше буде* (В. Підмогильний); 2) аналогія в просторових і часових конструкціях, пор.: *Попереду стояв замок. – Попереду його чекали неймовірні пригоди*; 3) семантика руху в часі за аналогією руху в просторі: *час іде, тече, біжить*; *Прийшов час; наступний тиждень*; 4) розуміння часу як відрізка простору, що долається в процесі руху, пор.:– *Чи далеко до того села? – Два дні пішки; Три тижні поганої дороги його вкрай виснажили*; 5) для вказівки на момент описуваної події щодо мовця використовуються вказівні (первісно просторові) займенники *цей, той*, що є складовими елементами суб’єктивної сфери ‘тут’ і несуб’єктивної сфери поза мовцем ‘там’, пор.: *цього тижня, того року*. Навіть основна одиниця виміру часу, слово *день*, в деяких індоєвропейських мовах спочатку пов’язувалося з системою просторових понять (лат. ‘денний шлях’, ‘шлях, що проходить сонце, який можна спостерігати’) [168, с. 14]. Таким чином, ідея часу в своїх витоках пов’язана з ідеєю руху, переміщення в просторі, з ідеєю дії і видозміни предметів.

Широке тлумачення дейксису застосовують і під час аналізу референції певних синтаксичних конструкцій, наприклад, номінативні речення типу: *Пожежа! Весна!* – вимовлені безпосередньо, сприймаються як співвіднесені з місцем мовлення, тобто актуальні в момент висловлення. Мовець говорить про те, що ‘близько’, ‘поряд’, ‘тут’, а не ‘далеко’, ‘там’ [383, с. 240]. Інші вчені відзначають, що існують висловлювання, зміст яких практично не містить

ніяких об'єктивних елементів (“позаситуаційних компонентів”), а обмежуються виключно дейктичною семантикою, наприклад: – *Ау-у-у!* (як вигук-сигнал про місцезнаходження мовця – ‘я тут, звідки ти чуєш голос’) [41, с. 347]. В основі вживання таких конструкцій лежить дейктично-просторова орієнтація (вказівка на місце самого суб'єкта мовлення), що узагальнюється семантикою ‘тут’-локалізації. В інших дослідженнях відзначається, що конструкції з семантикою аудіосприйняття (*Чути, що...*), невпевненості, невизначеності (*здається, що..., наче..., начебто...*), чужого сприйняття (*Кажуть / говорять, що...*) “можуть непрямо свідчити, що події безпосередньо не спостерігалися суб'єктом мовлення” [61, с. 304]. У таких випадках висловлення містить семантику ‘там’-локалізації щодо особи мовця.

У сфері лексичної семантики вияв дейктичних компонентів значення лексичних одиниць вивчений недостатньо. Лінгвісти обмежуються згадуванням про можливість вияву категорії дейксису в семантиці прислівників і дієслів [24, с. 17]. Більше досліджена об'єктна лексика сучасної української чи англійської мови, що містить в своєму значенні сему ‘місце’ [77, с. 13-15; 164, с. 89].

Проблемі інтерпретації позиції, намірів суб'єкта мовлення, що виявляються в значеннях мовних одиниць і виразів з дейктичними компонентами, зокрема, дієслів руху, присвячені роботи сучасних мовознавців [14; 108; 156; 252; 282; 298], хоча ще в 70-х роках ХХ ст. закордонні вчені бачили зв'язок між виявленням дейктичних компонентів значення лексичних одиниць і позицією, інтересами і цілями, які переслідує мовець [408]. Компонентний аналіз і виявлення дейктичності було здійснено в англійській мові щодо слів *come* і *go*, перше з яких передбачає ‘кінцевий пункт і час прибуття’, а друге – ‘вихідний пункт і час відбуття’, пор.: англ. *When did he come?* ‘Коли він прийшов?’, *When did he go?* ‘Коли він пішов?’ [252, с. 374].

У Додатоку Б “Уявлення мовця про ‘я’ / ‘тут’-простір і ‘там’-простір” наведені ілюстрації егоцентричної основи просторових смислів (концептів), що експлікуються перш за все прислівниками місця *тут / там* щодо особи суб'єкта мовлення.

Концептуальні просторові смисли, як було показано в роботах сучасних мовознавців, можуть міститися і в граматичній, і в лексичній системах мови. Отже, граматики та лексики є інструментами вираження семантики. Просторова сфера, що сприймається мовцем як “близька” у топологічному, соціальному, психологічному розуміннях, визначається суб’єктом мовлення як ‘тут’-сфера. Центром ‘тут’-сфери усвідомлює себе сам мовець-спостерігач. Таке усвідомлення зумовлює концентрацію певної частини простору в особистому просторі мовця – просторі, який людина ототожнює з власним тілом і найближчим оточенням (своїми інтересами, бажаннями, мотивами тощо). Особистий простір протистоїть іншій частині простору – простору поза інтересами і впливом мовця – сфері ‘там’.

Членування предметного простору відбувається відповідно до двох сфер людського досвіду (‘тут’ – ‘цей’ простір і ‘там’ – ‘той’ простір) і відображається в мовних категоріях і одиницях. При цьому мовець-спостерігач є пунктом відліку, щодо якого структурувалася модель світу у відповідності до чуттєвого досвіду людини. На основі чуттєвого досвіду людини породжувалися когнітивні концепти ‘тут’ – ‘там’, що знаходили втілення у мовних формах (граматичні категорії, лексеми, займенники, прислівники). Природа цих дейктичних просторових концептів егоцентрична, тобто визначається особливостями індивідуального сприйняття і досвіду мовця.

Це підтверджує і виділення Ю. С. Степановим архаїчної системи дейксису, що базується на понятті простору: 1) «Я – дейксис», 2) «Ти – дейксис», 3) «Він – чи Воно – дейксис». Простір 1-ї особи – мовця – охоплює суб’єктивні стани мовця: *Мені погано; У мене неприємності* [333, с. 221]. У просторі 2-ї особи – слухача – знаходяться судження, що стосуються співрозмовника і мають значення ‘той біля слухача, біля тебе’, ‘той, що знаходиться тут, біля тебе’ [333, с. 222]. Бачимо, що простір 1-ї та 2-ї особи співвіднесений зі значенням ‘я’, ‘ти’, ‘тут’. Реферційний простір 3-ї особи є найбільш віддаленим від безпосередніх співрозмовників (1-ї та 2-ї осіб) і формує безособові речення типу: рос. *Имеется*; англ. *There is...* буквально ‘там є’.

Таким чином, мовець ‘я’ і співрозмовник ‘ти’ об’єднуються у сферу ‘тут’, яка протистоїть віддаленій просторовій сфері ‘там’.

Отже, мовні категорії просторової семантики є похідними від когнітивних (мисленневих), семантичних понять ‘тут’ – ‘там’, що мають егоцентричну природу і є показниками в мові моделі членування мовної дійсності, з орієнтацією на особу мовця («я») як на центр комунікативного акту.

1.4. Семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’: історія дослідження та статус серед інших семантичних опозицій

Декартова система координат є відображенням не просто математичних понять, а системою світосприйняття, зокрема – «плюс» – «мінус», «верх – плюс» / «низ – мінус», «ліво – мінус / право – плюс»

1.4.1. Сучасні дослідження про семантичні опозиції

У картині світу давньої людини за відносно впорядкованим простором племінної, знайомої території (‘тут’) розташований зовнішній, незнайомий далекий простір (‘там’), що наділений негативними властивостями. Людина відображала цей світ протилежностей, діалектичний за своєю природою, у не менш діалектичній формі, у формі мови. Це дає змогу багатьом дослідникам відзначити дуальний або опозиційний характер відображення людською свідомістю навколишньої дійсності [26, с. 60; 107, с. 61; 149, с. 267].

Мовець, усвідомлюючи себе як індивідуальність, не завжди зважаючи на навколишній світ, починає по-своєму оцінювати те, що відбувається навколо: засуджувати, протистояти, боротися. Він протиставляє своє чужому, власну думку іншим позиціям і т. ін. У свідомості людини-мовця з’являються опозиційні мовленнєві категорії, бінарні пари, які, на думку дослідників, є одним із принципів мислення і формування картини світу [241; 335]. Л. О. Новіков бачить в антонімічних протиставленнях природну особливість

людського розуму [241, с. 13]. Ціннісне бачення людиною навколишнього світу породжує опозиційні оцінки ‘погано’ – ‘добре’, ‘корисно’ – ‘шкідливо’ [248, с. 92]. Такого ж висновку дійшли Вяч. Вс. Іванов та В. М. Топоров, досліджуючи основні семантичні протиставлення на прикладі праслов’янських реконструкцій. Вони зазначили що принцип семантичних опозицій укорінений в особливостях архаїчного мислення. За часів античності посилилася тенденція розглядати ментальні полярності, з’явилися двоїчні класифікації, зокрема такі двочлени як ‘це’ – ‘те’, ‘подібне’ – ‘відмінне’, ‘праве’ – ‘ліве’, ‘жіноче’ – ‘чоловіче’, ‘спокій’ – ‘рух’, ‘світло’ – ‘темрява’, ‘гарне’ – ‘погане’ та інші [136, с. 304-305].

Виходячи з принципу скоординованості мислення з мовою й мовленням, які є виразниками мисленневих категорій, можна стверджувати, що мисленневі опозиційні категорії наявні в багатьох одиницях різних мовних рівнів. Опозиційний принцип структури мови і мовлення підтверджують міркування таких авторитетних вчених, як А. Мартіне, М. С. Трубецької, Р. О. Якобсон, Т. В. Булигіна, С. Д. Кацнельсон, М. О. Луценко. А. Мартіне зауважує, що “опозиції – це основа будь-якої мовної реальності” [цитата за: 58, с. 176]. С. Д. Кацнельсон висунув поняття поляризації як закон існування мови і мислення: “Розвиток мисленневих категорій відбувався шляхом їх поляризації, розщеплення кожної мисленневої категорії на дві полярні взаємодоповнювальні категорії” [149, с. 268]. М. О. Луценко висловив думку про прадавню наявність відомих прагматичних опозицій ‘я’ – ‘не я’, ‘тепер’ – ‘не тепер’, ‘тут’ – ‘не тут’ (‘там’), ‘сюди’ – ‘туди’ та інших в семантиці початково лексичних, а потім – граматичних одиниць і категорій: “Граматичні значення – це структурно-функціональні залишки лексичних значень, у першу чергу займенникових, тому розподіли семантики в межах окремої граматичної категорії – це, фактично, комбінації займенникових лексичних значень, осмислені з граматичної точки зору” [197, с. 113]. Як приклад учений наводить протиставлення граматичних категорій за диференційною ознакою їх граматичних значень: віднесення до сфери видимого, найближчого ‘тут’ (А) або відсутність цієї ознаки, тобто

віднесеність до сфери невидимого, віддаленого ‘там’ (В). До сфери ‘тут’ (А) належать імператив, категорія особи, теперішній дієслівний час, інфінітив, локатив. До сфери ‘там’ (В) дослідник відносить категорію роду, нетеперішній час, іменник, номінатив.

Ученням про опозиції мовознавство зобов’язане М. С. Трубецькому. Теорія опозицій застосована вченим до фонологічної мовної системи. Однак загальнолінгвістичним досягненням теорії опозицій М. С. Трубецького стало визначення смислорозрізнявальної функції виражального аспекту мови як найважливішої: “Поняття різниці передбачає поняття протилежності, або опозиції. Дві речі можуть відрізнятись одна від одної лише через те, що вони протилежні одна одній, <...>, бо між ними існує відношення протилежності, або опозиції” [360, с. 37].

Це значення монографії М. С. Трубецького підтверджується подальшим застосуванням теорії опозицій на всіх інших мовних рівнях (лексичному, морфологічному). Так, Р. О. Якобсон намагався перенести поняття опозиції, а також маркованості / немаркованості в галузь граматики, досліджуючи морфологічні опозиції [194, с. 348]. При дослідженні семантичного змісту граматичних категорій учений послідовно спирався на опозитивну значущість мінімальних компонентів граматичного значення – “елементарне семантичне значення в плані змісту” [58, с. 185].

Після М. С. Трубецького, Р. О. Якобсона теорію опозицій розробляли О. В. Ісаченко, О. В. Ісаєв, Л. О. Новіков, Дж. Лайонз, які виділили різні типи опозицій (привативні, ступеневі, рівнозначні опозиції; контрарну, векторну, контрадикторну, конверсивну протилежності) [225, с. 14-15].

Перенісши теорію опозицій в лексикологію, мовознавці переважно звертали увагу на лексичні опозиції [178; 330], тобто об’єднання слів на основі подібності або протилежності їх лексичних значень (лексичну омонімію, антонімію, синонімію, паронімію, гнізда слів, гіпонімію, лексико-семантичні групи слів, лексико-семантичні поля) [115; 177; 178; 231; 242]. “Коли якісь два слова у своєму значенні мають спільні і різні ознаки, до того ж і ті, й інші чітко

виражені, і їх можна перерахувати, то такі два слова становлять опозицію” [329, с. 38]. Е. В. Кузнецова послідовно застосовувала принцип опозицій для системного аналізу лексики російської мови, виділяючи формальні, семантичні, формально-семантичні типи словесних опозицій [178, с. 43-46].

Ідея опозицій використовується й у межах фразеології, але поверхово, як протиставлення позначуваних фразеологічною одиницею найближчих понять [211; 343].

На глибинному когнітивному рівні людської свідомості опозитивність виявляється у вираженні універсальних семантичних егоцентричних опозицій, що приховують позицію мовця й експлікуються на семантичному рівні, у межах семантичної структури мовних одиниць чи висловлення. Як пише Ю. Д. Апресян, зародки опозиційного підходу до тлумачення значень представлені філософською й логічною традиціями XVII – XVIII ст. (Локк, Лейбніц, Спіноза) [15, с. 9]. У їх роботах поняття, що виражаються словом, аналізуються в складі цілого висловлення й у зв’язку з ситуацією висловлення; до того ж велика кількість складних понять зводиться до низки простих, що дає можливість ефективно розрізняти будь-які два поняття. Наприклад, Б. Спіноза, даючи пояснення словам *надія*, *страх*, *впевненість*, *відчай*, вводить дві прості бінарні ознаки: ‘добре’ – ‘погане’ та ‘ймовірне’ (що може статися) – ‘невідворотне’. Це дає змогу йому побудувати глибокі тлумачення: “Якщо ми знаємо про майбутню річ, що вона добра і що вона може статися, то душа приймає форму, яку ми називаємо *надія*... З іншого боку, якщо вважаємо, що річ добра і обов’язково відбудеться, то в душі з’являється спокій, який ми називаємо *впевненість*... Коли ж ми впевнені, що річ погана і обов’язково станеться, то в нашій душі виникає *відчай*” [за: 15, с. 10].

Сучасна лінгвістична наука, спостерігаючи способи організації мовного матеріалу, виділила низку універсальних опозицій, що відображають найважливіші аспекти життя людини: ‘свій’ – ‘чужий’, ‘внутрішній’ – ‘зовнішній’, ‘чоловік’ – ‘жінка’, ‘близько’ – ‘далеко’, ‘вгорі’ – ‘внизу’ та інші. Серед досліджень семантичних опозицій найбільш ґрунтовним з огляду на

обсяг опрацьованого матеріалу і глибину аналізу в обраних аспектах, зокрема культурологічному, лінгвістичному та частково прагматичному, є дослідження, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванова, В. М. Топорова, М. І. Толстого, Т. В. Цив'ян [90; 91; 136; 137; 353; 355; 379; 380].

Ці дослідники співвідносять поняття мовної картини світу й архаїчної концептуальної моделі світу, зокрема слов'янської, як уявлення людини-мовця про навколишній світ. Параметри концептуальної моделі світу (просторово-часові, етичні, семантичні), що визначають якісну структуру дійсності, відображаються і в мовній свідомості людини. З огляду на діалектичність мови і мислення, це універсальні когнітивні категорії, представлені семантичною системою мови як протиставлення. Причому, орієнтиром щодо якісних характеристик цих бінарних пар виступає людина-мовець, її найближче оточення (колектив, плем'я, якщо це архаїчні часи).

У монографії В. В. Іванова та В. М. Топорова “Слов'янські мовні моделюючі семіотичні системи” представлена класифікація семантичних опозицій за головним принципом “позитивне – негативне” щодо людини та колективу. Цей головний принцип реалізується у більш конкретних протиставленнях, які об'єднуються в окремі групи: 1) найбільш загальні й абстрактні характеристики, не локалізовані в просторовому, часовому і соціальному планах (‘щастя – нещастя’, ‘життя’ – ‘смерть’, ‘правий – лівий’); 2) характеристики, пов'язані з просторовими відношеннями (‘правий’ – ‘лівий’, ‘верх’ – ‘низ’, ‘південь’ – ‘північ’, ‘схід’ – ‘захід’, ‘море’ – ‘суходіл’); 3) характеристики, що відображають час, колір чи стихії (‘день’ – ‘ніч’, ‘весна’ – ‘зима’, ‘сонце’ – ‘місяць’, ‘білий’ – ‘чорний’, ‘земля’ – ‘вода’); 4) характеристики соціальних відносин в широкому розумінні (‘свій’ – ‘чужий’, ‘близький’ – ‘далекий’, ‘дім’ – ‘ліс’, ‘чоловічий’ – ‘жіночий’) [136, с. 64-65]. Хоча представлена система семантичних протиставлень є досить детальною, в ній бракує лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’. Її зміст, на нашу думку, міститься в таких опозиціях, запропонованих В. В. Івановим, В. М. Топоровим, як ‘життя’ – ‘смерть’, ‘суходіл’ – ‘море’, ‘земля’ – ‘вода’, ‘дім’ – ‘ліс’. Окрім

того, слід зауважити, що опозиції авторами розглядаються переважно на культурно-побутовому матеріалі (міфи, вірування, обряди, ритуали) і менше на мовному.

Докладно описані семантичні опозиції в редагованому М. І. Толстим словнику “Славянские древности” [322]. Ґрунтовне дослідження семантичних опозицій в мовно-культурному просторі слов’ян представлено такими прикладами: ‘біле’ – ‘чорне’ (білий світ – наш, “цей” світ протистоїть “тому”, не білому світу; водночас білий траур характерний для багатьох слов’янських народів); ‘верх’ – ‘низ’ як одна з основних семантичних опозицій в слов’янській картині світу наділена символічними ознаками ‘хороший’, ‘щедрий’, ‘життєдайний’ та ‘поганий’, ‘бідний’, ‘смертельний’; ‘схід’–‘захід’ з ознаками ‘добрий’–‘поганий’ (таке співвідношення визначає смислову символіку сходу як праведності, святості, справедливості, початку, а заходу як нечистоти, неправедності; за уявленням росіян, схід – це помешкання Бога, захід – сатани, тому на схід треба звертатися з молитвою) [322, с. 151, с. 345-346, с. 445]. До речі, у християнській традиції як східного, так і західного обряду чітко витримується норма, за якою вівтар у храмі знаходиться у східній частині, а вівтар є найсокровеннішим місцем храму. Натомість, вхід у храм – у західній частині. Таким чином, вірний проходить у напрямку захід → схід, від ґрішного до праведного. Під час розгляду певних ритуалів М. І. Толстой виділяє допоміжні семантичні опозиції: ‘перший’ – ‘останній’, ‘веселоці’ – ‘сум’, ‘життя’ – ‘смерть’, ‘весілля’ – ‘похорон’.

Т. В. Цив’ян, досліджуючи балканську модель світу, стверджує, що в основі міфопоетичної свідомості народів Балкан міститься система розрізнявальних ознак, які є універсальним семантичним кодом орієнтації людини в реальному світі. На основі цих бінарних ознак конструюється і семантична система мови, а також семантика фольклорних текстів. Ці опозиції пов’язані, перш за, все зі структурою простору і часу (вгору / вниз, вправо / вліво, день / ніч), а також ті, що характеризують природні і соціально-культурні сфери життя людини (мокрый / сухий, зварений / сирий, свій / чужий,

внутрішній / зовнішній) [378, с. 193]. При цьому дослідниця вважає однією з основних опозицій балканської моделі світу, що найбільш послідовно відображена в мові, опозицію внутрішній / зовнішній. Ця опозиція “як ніяка інша пов’язана з орієнтацією людини в просторі” [380, с. 76]. Людина з її власним світом існує в просторі всесвіту. Її особистий простір розташований в середині людини (мікрокосм) і відділений від зовнішнього світу (макрокосму).

Універсальна семантична опозиція ‘свій’ – ‘чужий’ на сучасному етапі розвитку лінгвістики викликає найбільший інтерес у дослідників, що зумовлюється все активнішим введенням в наукову парадигму егоцентричного принципу вивчення мовних явищ. Так, О. Б. Пеньковський [258] висуває гіпотезу про існування семантичної категорії відчуження, яка співвідноситься з категорією негативної оцінки (‘чуже’ – ‘погане’). Проаналізувавши мовний матеріал (класичну російську літературу) автор робить висновок, що вживання форм однини пов’язане з реалізацією смисла ‘свій’ і, навпаки, множина відображає категорію відчуження – ‘чужий’ (фразеологізми *свой край* – *чужие края* ‘закордон’, *Наполеон* – *наполеоны* ‘солдати армії Наполеона’; *Лютер* – *лютеране* ‘всі іноземці’, ‘неправославні’). Подібні приклади демонструють перехід іменника з однини у множину для функції пейоративного відчуження. [258, с. 14, с. 21, с. 25].

На прикладі вербальних форм українського весільного обряду опозиція ‘свій’ – ‘чужий’ виникає як засіб захисту свого середовища (рід нареченої) від вторгнення чужого середовища (роду нареченого). Розлучаючись зі своїм родом, наречена на певний час втрачає свою родову приналежність, ставши чужою «тут» і не ставши своєю «там». *Заручена* – *від нас відлучена* – традиційна назва нареченої, яка стає чужою серед своїх, *дитя моє заручене* – *гість* – так називається заручена в своєму оточенні [4, с. 30-32].

Опозиції ‘свій’ – ‘чужий’ присвячені дослідження В. А. Суковатої [335; 336] та Г. М. Яворської [403]. В. А. Суковата аналізує цю дихотомію в аспекті культурно-мовної картини світу, наводячи багато цікавих прикладів її виявлення і випадків переосмислення. Автор, аналізуючи семантичну опозицію

‘свій’ – ‘чужий’, відзначає її антропологічну природу та первинність: “<...> логічна операція, що спрямована на визначення простору ‘я’–‘не я’, тобто ‘свій’ (‘мій’) – ‘чужий’ (‘інший’), є однією з перших, які людина здатна здійснити ще в ранньому дитинстві” [335, с. 62].

Г. М. Яворська, розглядаючи етноцентричні стереотипи і пов’язану з ними семантичну опозицію ‘свій’ – ‘чужий’, зазначає, що в мовній картині світу відображаються не стільки зовнішні ознаки чужих народів, скільки уявлення про себе, тобто етноцентричні стереотипи, зафіксовані в семантиці відповідних лексем. Так, дослідниця пише, що в українській мові *моторний, швидкий, меткий* асоціюються переважно з образом роботящої, чепурної, симпатичної дівчини-українки: *...вона не яка-небудь пустовійка, дівчина роботяща, моторна, чепурна* (О. Гончар) [403, с. 310]. Опозиція ‘свій’ – ‘чужий’ автором статті визначається як стереотипна, така, що виявляється в семантиці лексем відповідно до уявлень народу.

Культурологічний аспект опозиції ‘свої’ – ‘чужі’, а також мовне його втілення досліджує Ю. С. Степанов [333, с. 139], вважаючи її одним з головних концептів будь-якого масового, народного, національного світосприйняття; усвідомлення певною групою людей самих себе як ‘своїх’ на відміну від ‘чужих’. Наголошується на колективному значенні цієї опозиції, відсутня прив’язка її до індивіда.

Семантиці й семантичному простору в синхронії та діячронії культурологічних концептів ‘внутрішній’ – ‘зовнішній’, ‘чоловік’ – ‘жінка’, ‘добро’ – ‘зло’, ‘світло’ – ‘темрява’, ‘правда’ – ‘неправда’, ‘пряме’ – ‘криве’, ‘біле’ – ‘чорне’, які об’єднуються у сфері загальної оцінної опозиції ‘добре’ – ‘погано’, присвячені дослідження сучасних лінгвістів [10; 87; 102; 139; 189; 215; 223; 288; 361; 387; 399]. Їх висновки свідчать про споріднені семантики цих протиставлень у свідомості людини та в мовній картині світу.

1.4.2. Статус семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ серед інших семантичних опозицій

Одним із чинників виявлення людини, суб’єкта мовлення в мові й мовленні вважається “егоцентризм” [149, с. 105; 166, с. 216], “суб’єктивність” [38], “антропоцентризм” [122, с. 2; 331, с. 49].

Значення виникає через оцінювання, судження про актанти ситуації, що передбачає, крім об’єкта, обов’язкову наявність суб’єкта, який сприймає певні відношення. У значенні суб’єкт виступає як організатор, який осмислює ситуацію, її ознаки і властивості в оцінному і пізнавальному плані, формуючи перспективу як певну просторово-часову позицію щодо об’єкта, події (‘тут’ – ‘там’, ‘тепер’ – ‘тоді’ – ‘потім’). Дослідження егоцентричних властивостей значення передбачає його аналіз як інтерпретації, зумовленої прагматичними потребами мовця.

Будь-яке висловлення будується мовцем у відповідності з власним “я”. При цьому він орієнтується на своє положення в просторі (‘тут’ – ‘там’, ‘близько’ – ‘далеко’), часі (‘тепер’ – ‘тоді’, ‘тепер’ – ‘потім’), на свій статус у суспільстві, серед оточення (‘я’ – ‘інші’, ‘не я’), щодо відношень власності (‘своє’ – ‘чуже’), на свої духовні пріоритети і ціннісні вподобання (‘внутрішній’ – ‘зовнішній’, ‘добре’ – ‘погано’). Суб’єкт мовлення опозиціонує себе щодо навколишньої дійсності, протиставляє свою позицію, оцінку іншим. Це зумовлює егоцентризм висловлення, а разом з тим наявність в мові, в семантиці мовних одиниць і висловлень таких глибинних семантичних опозиційних категорій, як ‘я’ – ‘не я’, ‘тут’ – ‘там’, які є показниками оцінки мовцем усіх явищ і об’єктів дійсності щодо своєї особи, свідченням протиставлення себе оточенню. Отже, ситуація мовлення і будь-яке висловлення містить семантичний егоцентричний показник первинно дейктичного характеру, воно конкретизується щодо ситуації і контексту висловлення. Семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’ є, на нашу думку, найбільш ємною, абстрактною, узагальненою, поширеною і первинною, а інші відомі

опозиції ('близько' – 'далеко', 'внутрішній' – 'зовнішній', 'свій' – 'чужий', 'я' – 'він' = 'не я', 'тепер' – 'потім', 'добре' – 'погано', 'приємний' – 'неприємний' та інші) є похідними від неї.

У результаті зіставлення фактів різних мов деякі вчені вказують на те, що найважливішою характерною ознакою природної мови є локалізм, тобто тенденція на початковому етапі існування людської мови виражати в термінах місця і простору будь-які відношення, що надалі могли розвиватися в більш тонкі значення граматичних категорій (відмінок, час, спосіб) [149, с. 354-355; 168, с. 3; 197, с. 13; 329, с. 136].

Про наявність в мові глибинних просторових смислів 'там' – 'тут' у мовознавчих дослідженнях згадується рідко. Так, С Д. Кацнельсон наголошує, що в значенні вказівних займенників міститься вказівка на ступінь віддаленості предмета від мовця: рос. *этот* – 'близький', 'тут' = 'біля мене', рос. *тот* – 'далекий', 'там' = 'біля тебе'; крім того, зазначається, що ідея часу виводиться з ідеї простору, тому рос. *здесь* легко переходить в рос. *теперь*, а рос. *там* – в рос. *раньше* чи рос. *позднее* [149, с. 105].

М. О. Луценко, аналізуючи семантику й вживання родового й знахідного відмінків у російській мові, доходить висновку, що родовий відмінок загалом виражає семантику 'не тут'-локалізації [205, с. 43]. Відповідно, вживання форми знахідного відмінка експлікує семантику 'тут'-локалізації події чи об'єкта. Таким чином, у вживанні пари відмінків родовий – знахідний виражається лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут', яка виявляє глибинний зміст граматичної категорії відмінка – 'уявлення мовця про місце об'єкта чи явища як фізичного чи ментального феномена, що знаходиться у сфері мовця чи поза його сферою'. Характерною рисою цього змісту є його егоцентричність, зумовлена суб'єктивною позицією мовця.

На нашу думку, дейктичний характер, етимологічна архаїчність і первинність компонентів як займенникових вказівників місця, найбільша узагальненість змісту, тобто семантичний потенціал, що може конкретизуватися в інших семантичних опозиціях як фізичного, так і

ментального, психічного простору в свідомості мовця роблять семантичну опозицію ‘тут’ – ‘там’ центральною в системі інших семантичних опозицій.

Доцільним вважаємо висунути гіпотезу про семантичну опозицію ‘тут’ – ‘там’ як егоцентричну просторову опозиційну категорію, основу для формування інших семантичних категорій, наприклад, посесивності (‘свій’ – ‘чужий’), персональності (‘я’ – ‘він’), темпоральності (‘тепер’ – ‘тоді’, ‘тепер’ – ‘потім’) та інших.

Семантичне протиставлення ‘я’ – ‘не я’, ‘я’ – ‘інший’, ‘я’ – ‘він’ природно виводити з семантичної категорії простору мовця, або локативності, тобто місця мовця і його найближчого оточення – ‘тут’. Семантика ‘я’ / ‘ти’ походить від локативної семантики ‘тут’ як позначення сфери особистого реального простору, місцезнаходження мовця (‘я’ / ‘ти’ → ‘тут’). Це припущення підтверджується і культурологічними, і мовними даними. Архаїчна людина усвідомлювала себе через місце свого проживання, яке позначалося як ‘тут’, відповідно ‘я’ = ‘тут’. Усе, що усвідомлювалося як розташоване за межами звичного фізичного простору людини (дому, племені і т. ін.), позначалося семантикою ‘там’. Значить і люди з іншої місцевості розглядалися як ‘ті, що живуть не тут’, ‘вони’ (‘він / вони’ = ‘там’). Наприклад, у скандинавів з давніх часів місце їх помешкання настільки “злилося” з людьми, які там проживали, що одне не мислилося без іншого. Повне ім’я людини часто складається з її власного імені і назви двору, в якому вона живе [107, с. 61]. На українському мовному ґрунті принцип ‘місце’ → ‘назва людини’ втілено у відтопонімних прізвищах, напр.: *Уманець, Полтавець, Кримський* або в прізвищах, утворених від сполучень просторової семантики: *Задорожний, Китайгородський, Дубравний*. Окрім того, допускається семантична спільність особових займенників *я / ти* й дейктичних займенникових прислівників місця в межах поля вказівки [64].

Опозиції ‘тут’ – ‘там’ та ‘близько’ / ‘близький’ – ‘далеко’ / ‘далекий’ можуть збігатися у двох аспектах: 1) фізично близький чи далекий простір для мовця; 2) ментально близький (в думках, в душі) чи далекий (‘неприємний’,

‘незрозумілий’) для мовця об’єкт. Локативні опозиції ‘близько’ – ‘далеко’, ‘низько’ – ‘високо’ тяжіють до опозиції ‘тут’ – ‘там’ в позначенні місцезнаходження об’єкта або часу події в межах або за межами чуттєвого сприйняття мовця. Але відрізняються ступенем узагальнення цієї семантики. Опозиції ‘близько’ – ‘далеко’, ‘низько’ – ‘високо’, крім сем ‘місцезнаходження’, ‘відстань’, містять ще сему ‘міра й ступінь віддаленості’ (фізичної чи ментальної). Тому за наростанням конкретності значення ці опозиції є похідними від більш абстрактної, загальної лексико-семантичної опозиції ‘тут’ – ‘там’: ‘тут’ → ‘близько’ → ‘низько’ ↔ ‘там’ → ‘далеко’ → ‘високо’.

Аналогічну егоцентричну локативну семантичну основу (позиція, місцезнаходження мовця) має опозиція ‘видимий’ – ‘невидимий’. Те, що мовець як спостерігач може чуттєво сприйняти зором, становить його фізичний простір ‘тут’ → ‘видиме’. Об’єкти й явища фізичного світу, що знаходяться поза можливістю сприйняття мовця, становлять для нього простір ‘там’, ‘те, що поза моїм сприйняттям’, ‘те, що поза межами мого простору’: ‘там’ → ‘невидимий’.

У ментальній сфері мовця з попередньою опозицією ‘видимий’ – ‘невидимий’ корелюють лексико-семантичні опозиції ‘відомий’ – ‘невідомий’, ‘знайомий’ – ‘незнайомий’, ‘світло’ – ‘темрява’, ‘день’ – ‘ніч’, ‘цей світ’ – ‘той світ’, ‘життя’ – ‘смерть’. Усі вони є метафоричним переосмисленням опозиції ‘видимий’ – ‘невидимий’ на основі сем ‘сприйняття’ / ‘несприйняття’, ‘доступність’ / ‘недоступність’ (фізична чи ментальна) для мовця-суб’єкта сприйняття певного об’єкта чи явища. Мовець мислить як доступне чи недоступне, в його сфері (‘тут’) чи поза нею (‘там’) певне явище, об’єкт реальної дійсності чи уявного метафоричного простору. Це зумовлює породження в свідомості мовця опозиційного семантичного ланцюжка, в основі якого семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’: ‘тут’ → ‘відоме’ → ‘світле’ → ‘зрозуміле’ → ‘день’ → ‘життя’ → ‘цей світ’ ↔ ‘там’ → ‘невідоме’ → ‘темне’ → ‘незрозуміле’ → ‘ніч’ → ‘смерть’ → ‘той світ’.

Семантичну опозицію ‘внутрішній’ – ‘зовнішній’ також можна розглядати з позицій фізичного і ментального просторів мовця. Щодо фізичного простору, то ‘внутрішнім’ для мовця є його власне оточення і він сам як об’єкт, що займає певне місце у фізичній субстанції: ‘я’ / ‘ти’ / ‘мій дім’ / ‘земля’ і т. ін. Ці внутрішні для мовця поняття узагальнюються корелятом ‘тут’. Семантика ‘зовнішній’ охоплює все те, що знаходиться поза фізичним простором мовця-спостерігача (‘він’ / ‘інший’ / ‘ліс’ / ‘небо’ / ‘море’ і т. ін.) і узагальнюється поняттям ‘там’-локалізація.

Семантику ментального уявного простору мовця в опозиції ‘внутрішній’ – ‘зовнішній’ пов’язують з поняттями мікрокосмос і макрокосмос [380, с. 76]. Мікрокосмос дорівнює світу людини (‘внутрішнє’) і є “простором у просторі” макрокосмоса (‘зовнішнє’). І ‘внутрішнє’, і ‘зовнішнє’ виводиться з поняття простору, в цьому випадку ментального: прагнення, бажання, мотиви, інтереси, власні почуття і принципи суб’єкта мовлення. Цей ментальний простір мовця усвідомлюється ним як ‘тут’ → ‘моє’ → ‘внутрішнє’. Те, що поза внутрішніми власними уявленнями мовця, не є прийнятним для нього, становить простір ‘там’ → ‘не моє’ → ‘зовнішнє’. Мікрокосмос розташований в середині людини, є внутрішнім і відділеним від зовнішнього простору, простору інших думок і впливів.

Аксіологічні (оцінювальні) семантичні опозиції ‘добре’ – ‘погано’, ‘приємний’ – ‘неприємний’, ‘бажаний’ – ‘небажаний’, ‘правда’ – ‘неправда’ та інші мають спільну основу у вигляді семантичного компонента ‘оцінка мовця’, оцінювальна позиція суб’єкта мовлення. Традиційним є уявлення про ‘відоме’, ‘близьке’, ‘своє’ як про ‘добре’, ‘справжнє’, ‘правдиве’, що відповідає позитивній оцінці, і, навпаки, про ‘невідоме’, ‘далеке’, ‘чуже’ як про ‘погане’, ‘несправжнє’, ‘неправдиве’, що узагальнюється негативною оцінкою. Отже, семантика віддаленості ‘там’ породжує ряд похідних асоціацій і, відповідно, негативний оцінювальний смисл ‘погано’, ‘неправда’. Семантика ‘тут’-локалізації об’єкта щодо положення в просторі мовця викликає позитивні суб’єктивні оцінки (‘добре’, ‘правда’).

Про первинність просторової семантики щодо часової свідчать мовні випадки, коли прономінатив *там* чи номінативні лексеми зі значенням місця вживаються на позначення часових понять. Опозиція ‘тепер’ – ‘потім’ чи ‘тепер’ – ‘раніше’ реалізується шляхом лексико-семантичного протиставлення ‘тут’ – ‘там’, пор.: *Днина була гаряча, і до заходу сонця було ще далеко* (О. Кобилянська). Тут семантика просторової віддаленості у свідомості суб’єкта мовлення замінює семантику віддаленості у часі: ‘там’ ← ‘ще не скоро’.

У висловленнях типу: *Він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, складати зароблене до купи, а там – якось-то буде* (І. Франко), – прономінатив *там* вжито в значенні ‘тоді’, ‘потім’ з відтінком дуже далекої від сучасного стану суб’єкта опису перспективи, з виразною семантикою ‘там’-локалізації.

Досить поширеними у фольклорних текстах, у розмовному мовленні є вислови типу: *Тут вовк зрозумів, що лисичка його обдурила* (Усн. нар. тв.). У них прислівник місця *тут* виражає значення ‘певний момент розвитку подій’, але первинно має прихований зміст, зумовлений лінійністю, послідовністю розвитку подій в сюжеті дискурса: *тут* ‘в цьому місці розвитку подій’. Тому зміст опозиції ‘тоді’ – ‘тепер’ може передаватися лексико-семантичною опозицією ‘там’ – ‘тут’.

Мовець, суб’єкт мовлення є центром СО ‘тут’ – ‘там’ та похідних конкретизаторів її змісту (див. Додаток А). Відповідно, наведені пари глибинних семантичних змістів є виключно егоцентричні (як фізичні, так і ментальні), тобто орієнтиром для вияву їх семантики в мовленнєвому акті, у висловленні служить особа мовця-спостерігача або діяча (його місце у просторі, суб’єктивне ставлення і оцінка всіх явищ та об’єктів дійсності, мотиви і прагнення).

У природній мові, зокрема в українській, особливо в розмовному або діалектному її варіантах, у мові фольклорних текстів традиційна схема абстрактної СО ‘тут’ – ‘там’ = ‘сфера мовця’ – ‘не сфера мовця’ = ‘я’ – ‘не

я' / 'він' може трансформуватися в протилежний зміст: 'тут' → 'там' ↔ 'там' → 'тут'. Традиційно 'близьке', 'своє', 'зі сфери мовця' може стати 'далеким', 'чужим', 'поза сферою мовця'. Може відбутися процес відчуження 'свого' і перетворення його на 'чуже', при цьому семантика 'там' у мовця буде домінувати над змістом 'тут': 'там' ↔ 'тут'. Наприклад, у фразеологізмі *це мене не обходить* мовець замість логічної лексеми *стосуватися* (*це мене не стосується*) з семою 'тут', 'поряд' вживає лексему *обходити* з семантикою 'там', 'не біля мене'. У цьому випадку семантика 'там' → 'далеке' превалює над семантикою 'тут' → 'близьке'. Когнітивну схему фразеологічної сполуки *це мене не обходить* можна зобразити як 'там' → 'далеке' → 'тут' ↔ 'тут' → 'близьке' → 'там'.

У паремійному фонді української мови, можна натрапити на одиниці типу: *Добре там, де нас нема*. Семантика незадоволення своїм становищем в певному рідному місці ('тут') породжує зміст 'погано', 'неприємно'. Навпаки, 'чуже', 'нерідне' місце для мовця ('там') трансформується в позитивний глибинний зміст 'добре' ('тут'). У підсумку, схема наведеного прислів'я актуалізує трансформований зміст опозиції 'тут' → 'свій' → 'добре' ↔ 'там' → 'чужий' → 'погано': семантика його суперечить загальноприйнятим уявленням людини про 'своє' і 'чуже': 'там' → 'чужий' → 'свій' → 'добре' ↔ 'тут' → 'свій' → 'чужий' → 'погано'.

Висновки до РОЗДІЛУ 1

Лінгвістична семантика, вивчаючи відношення між явищами і предметами реальної дійсності, включає в себе також і прагматичні завдання. Це підтверджує нерозривний зв'язок і взаємодію в мові вчення про об'єктивний світ (семантика) і концептуалізацію (інтерпретацію, розуміння) цього світу людиною-мовцем (прагматика).

Сприйняття людиною себе як центру всесвіту зумовлює появу антропоцентризму, що усвідомлюється як особливий спосіб пізнання та

осмислення суб'єктом навколишньої дійсності. Він полягає у баченні першооснов усього в собі – людині, пояснення явищ об'єктивної реальності через свої особливості.

Антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що зумовлює наявність в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній підсистемах мовної системи утворень з орієнтацією на людину як центр об'єктивної дійсності, створених свідомістю мовця за зразком до себе, а у своїй особі до людини загалом (її фізичних, психічних, духовних властивостей).

Егоцентризм є більш вузьким щодо антропоцентризму, але і більш конкретним, регулярним явищем в мовній системі і мовленнєвій діяльності людини, оскільки розглядається як виявлення в мовних значеннях вказівки на мовця як творця мовного повідомлення, центра мовного акту, на його “я”. Більш точно принцип егоцентризму можна визначити, враховуючи те, що мовець – це, перш за все, суб'єкт свідомості. Тому егоцентризм – це вияв в мовних значеннях вказівки на людину як суб'єкт свідомості, що виступає в якості мовця (суб'єкта мовлення). Орієнтація мовця на своє “я” (бажання, приховані смисли, оцінки, ставлення), його самовизначення щодо оточення ('я' – 'не я'), місця ('тут' – 'не тут' = 'там'), часу ('тепер' – 'не тепер') виражається в різноманітних семантичних і прагматичних відтінках, компонентах значення мовних одиниць і в конкретній ситуації мовлення. Це дає можливість аналізувати значення мовних одиниць не лише у відповідності до об'єктивної дійсності (модель мовний знак – денотат, референт), але й відповідно до егоцентричного принципу (модель мовний знак – мовець, “я”).

Наявність автора, або присутність мовця і, відповідно, позиції мовця, за сучасними лінгвістичними уявленнями, виявляється як в семантиці мовних одиниць, так і в граматичних засобах мови. Тому в категорію егоцентричних потрапляють практично всі мовні форми, для яких характерна вказівність значень, так звана дейктичність. Це можна вважати широким антропоцентричним поглядом на явища дейксису в мові і мовленні.

Дейктична лексика, а також дейксис в широкому розумінні егоцентричні, їх семантичною основою є поняття “Я”, “мовець”.

Підтримуючи широкий погляд на визначення явища дейксису, слід зауважити, що дейктичність мови і мовлення виражається не лише дейктичними словами (займенниками і прислівниками типу *там*, *тут*), але й дейктичними компонентами значень (‘там’ / ‘тут’) певних лексичних одиниць, граматичних категорій, дискурсів певних жанрів, що відсилають до мовця і експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію (‘тут’ – ‘там’) мотиви, інтенції суб’єкта мовлення його ставлення до дійсності і висловлених фактів. Фігура мовця є організаційним центром і семантичного простору висловлення, і системи дейктичних слів у мові.

Опозиційні смисли ‘тут’ – ‘там’ – це когнітивні центри, концептуальні поняття, що членують у свідомості мовця загальний топологічний і ментальний простір на своє власне місце й оточення (сферу впливу мовця, “особливий простір мовця”) і не свій, чужий простір (несуб’єктну сферу поза впливом мовця).

Традиційна для ситуації мовлення егоцентрична СО ‘тут’ – ‘там’ може виражатися на різних рівнях української мови (передусім лексичному, граматичному), а також трансформуватися в протилежну СО ‘там’ – ‘тут’.

РОЗДІЛ 2.

ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ‘ТАМ’ – ‘ТУТ’ НА ЛЕКСИЧНОМУ ТА ГРАМАТИЧНОМУ РІВНЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ дейктичними одиницями української мови

Займенники і займенникові прислівники, особливо вказівні та неозначені, як дейктичні мовні одиниці виявляють широке коло конкретизованих семантичних відтінків загальної егоцентричної семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’, що пояснюється їх прономінативним, найбільш абстрактним, семантично емним, суб’єктивно та ситуативно зумовленим значенням.

2.1.1. Семантика й особливості вживання прономінатива *там* в українській мові

Уживання *там* найбільшою мірою серед інших займенникових слів зумовлюється позицією мовця щодо ситуації мовлення, його ставленням до висловлюваного.

Найширше представлена в мові просторова семантика *там*, бо категорія простору є однією з основних і сприймається з позиції мовця. «Слова локального дейксису (локалізатори) ідентифікують особу, предмет за їх місцезнаходженням шляхом безпосередньої вказівки. Категорія локалізаторів представлена двома основними мікросистемами: 1) проксимальною, маркери якої вказують на об’єкти, що знаходяться поблизу мовця і входять до сфери його впливу (тут); 2) дистантною, яка вказує на все те, що відсувається за межі впливу автора мови (там)» [46, с. 197]. Дистантна семантика *там* визначається в “Словнику української мови” таким чином: “*там* – прислівник, уживається при вказуванні на місце більш віддалене порівняно з іншим, ближчим; у тому місці, у тих місцях; протилежне *тут*”, – і під це загальне значення підводяться

різні конструкції його функціонування [СУМ, Т. 10, с. 29]. Це значення потребує конкретизації з позначенням відповідних семантичних відтінків та умов їх виявлення.

В описових, дискурсивних висловленнях прономінатив *там* може виконувати роль заміщувального члена номінативної одиниці, тобто функціонує як своєрідна катафора, відсилка назад. Лексема, до якої відсилає *там*, виражається зазвичай прийменниково-іменниковою конструкцією, власне прислівником або цілим реченням, пор.: *Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом* (В. Підмогильний); *Згинці пошкандибав додому. Там довго розглядав мідячка, підкидаючи його на долоні <...>* (А. Любченко); *Мене підіймає од мого збіжжя, водить по кімнаті, поставило коло вікна, мов залізом прикувало; поставило туди очима, де сонце сходить. А там все хмари, хмари рожеві, а за ними сині, а за ними грізні <...>* (С. Васильченко). Номінативні елементи означають конкретне місце об'єктивної дійсності, *там* виражає 'неприсутність мовця' в цьому місці в момент мовлення, відтінок відстороненого спостереження. Часто в таких висловлюваннях *там* може виражати семантику ностальгії, відтінок недоступності, втраченості чогось приємного, пор.: *Батько мовчить і хмуρο дивиться в вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чуто вибиваються звуки ніжної музики. Тепло і затишно там <...>* (В. Винниченко). *Там* може відсилати до об'єктів фізичної характеристики співрозмовника або самого актанта ситуації, створюючи враження поетичності, заглиблення у душевний світ, пор.: *Співаючи, Прися вдивлялась у очі Ганнусині й бачила, як там тане лід під слізьми* (В. Підмогильний).

Досить широке коло контекстів у мові представляє вживання прономінатива *там* у ролі анафоричної відсилки, направленої вперед до уточнювального або уточнювальних компонентів. При цьому *там* не виконує якоїсь певної ролі щодо основного змісту висловлення, і, здається, є факультативним, пор.: *Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду* (А. Любченко). Але в такому випадку висловлення просто відображає факти

дійсності, є констатацією, пор.: *Куди мандрували вони? Що ждало їх **попереду***. Втрачається суб'єктивний момент позиції автора висловлювання: у першому прикладі з *там* – відчуття непевності в майбутньому, небезпеки, турботи. Крім того, *там* може в таких конструкціях вносити відтінки: 1) неприсутності мовця або учасника дії в тому місці, в тій ситуації, про яку йдеться, 'не тут'; 2) неважливості для суб'єкта ситуації його місця; 3) таємничості; 4) зневажливого ставлення мовця до того місця; 5) здивування відкриттю, наприклад, чогось неприємного або, навпаки, гарного [детальніше див.: 264, с. 129]. Усі ці відтінки прономінатива *там* містять загальну егоцентричну сему 'там' – 'поза моєю сферою'.

Широко вживаються в мові художньої літератури, у розмовному мовленні висловлення зі сполученням вказівного прономінатива *там* з неозначеним *десь*: *десь там* або *там десь*. Ці сполучення можуть уточнюватися, пор.: <...> *Він гарконув з такою нерозміреною силою, що кинулись зо сну і захиталися на акації гілочки, а полем пішла луна, одгукнувшись аж там десь, у сонному хуторі* (С. Васильченко). У таких висловленнях до семантики *там* 'не біля мене', 'далеко від мене' додається семантика неозначеності місця дії *десь*, і все сполучення виражає значення віддаленості від мовця неозначеного місця дії. Мотиви вживання мовцем цього сполучення можуть бути такі: 1) неважливість місця події, зосередження уваги на самому факті дії чи предметі зі вказівкою на свою відстороненість; 2) намагання виразити сум, тугу за минулим, при цьому *там десь* переходить частково з площини просторової семантики в часову 'колись'; 3) створення ефекту фрагментарності, швидкого переходу від подій, що відбуваються поряд, до тих, які мовець або учасник ситуації безпосередньо не спостерігає [детальніше див.: 264, с. 130].

Уживання *там* у функції співвідносного слова в головному реченні, якому в підрядному реченні відповідають сполучні слова *де*, *куди*, *якщо*, теж супроводжується семантикою неозначеності конкретного місця, де відбувається подія, пор.: *Минулий досвід нагадав їй, що там, де люди умисне розпалюють радість, там мусить бути запаморочно-млосно. Там – або відразу кинутись у*

вир, або ж відразу одійти (А. Любченко). При цьому автору висловлювання важливе не саме місце, а його характеристика: 1) звукова, пор.: *Із тьмяних закутків котився безтурботний сміх, такий бадьорий та снажно-різкий, і пропадав десь у гущавині заводських садиб – здається, там, де ледве чутно бринькала мандоліна* (А. Любченко); 2) зорова, пор.: *Там, де плющем розчісаний мур, я стою. В руках рушниця. Прямо на ганок виходить пан. Бах – і нема. Вереску, гомону скільки!* (А. Любченко); 3) подійна, пор.: *Де пройдуть їхні перші шерехи (комбайнів – В. П.), там бистро і покірно вклониться перший покіс <...>* (А. Любченко).

Контексти з прономінативом місця *там* без уточнювальних компонентів, як правило, дуже поширені у розмовному мовленні, і передають цілу гаму емоцій мовця. Семантика *там* конкретизується в широкому контексті й набуває різних відтінків: 1) у висловленнях-медитаціях *там* вносить відтінок переживання мовця щодо своєї неприсутності, відірваності від колективу, бажаного спілкування, пор.: *Село не близько. Добра година ходи. Марія не йде, Марія летить. Дзвін вже давно замовк. Там тих парубків і дівчат. Там їх зібралось...* (У. Самчук); 2) у наказових, окличних реченнях *там* може вживатися у складі звертання в значенні ‘на певній відстані від мовця’, привносячи відтінок зневажливого, фамільярного ставлення до особи, до якої звертаються, пор.: *Побачивши кучерів, він трохи вдвляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить: – Ей, ви там! Кучера!* (В. Винниченко); *Іде Федько. <...> Він ще здалеку кричить: – Ану, гей там, давай сюди змія!* (В. Винниченко),– або відтінок обурення, незадоволення діями опонента, пор.: *Стояли, як понімілі, поки пісня не замовкла. – Чого вас там носить нечиста! Сюди ідіть!* (С. Васильченко); *Віктор сховав револьвера і почав зодягати пальто, але хтось дуже смикнув двері і гукнув – Одчини, чого там замкнувся, як панночкою* (В. Підмогильний); 3) у висловленнях-повідомленнях про щось важливе для мовця *там* виконує функцію відсилання туди, де це важливе відбувається, але водночас є факультативним для структури висловлювання. Семантика *там* ‘не тут’ імпліцитно передбачає

знання опонентом того місця, де відбувається / відбулася ця важлива подія і яке має на увазі мовець, пор.: *Зайшов Колька. – Дядьку Андрію! – заклопотано сказав він. – Там з Ксаною негаразд* (В. Підмогильний); *Серце з переляку зупинилося. – Ну-ну, нічого, йди <...> там мати шукає <...> – це чередник Хведь, про якого казали, що він буде моїм батьком* (А. Любченко).

У питальних реченнях прономінатив місця *там* уживається з питальними *хто*, *що* або особовими займенниками *ви*, *ти*. Уживання таких конструкцій зумовлене тим, що мовець зазвичай знаходиться в середині приміщення, і *там* щодо нього має зміст ‘зовні’, ‘на дворі’, ‘на вулиці’ і т. ін., пор.: *А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякатись, ще раз поспитав, хто ж там і чого скиглить?* (А. Любченко); *Завідувач з секретарем поволі вилазили з-під уламків. – Ви там живий? – спитав завідувач* (В. Підмогильний) [детальніше див.: 264, с. 131].

В українській мові нерідко зустрічаються висловлювання зі сполученнями *там і там*, *то тут, то там*, *тут...*, *а там...*, *там...*, *а тут...*. Сполучення *там...*, *а тут...* вживається для підкреслення мовцем свого ностальгічного настрою, свого незадоволення наявним станом речей і ідеалізації далекого, минулого, позаяк частина з *тут* носить негативний зміст, а з *там* – позитивний, пор.: *Там десь, ген-ген, ніби за кілька верстов чи глибоко під землю, – невгавучий гуркіт міста, а тут – незмінна, густа, холодна тиша* (А. Любченко); *– Чого доброго, – уже гірко сказав Андрій, – там слава, розкіш, а тут що?* (С. Васильченко).

У художньому та розмовному мовленні зустрічаються цікаві випадки вживання прономінатива *там*, пов’язані з переосмисленням його семантики віддаленого простору, місця дії на протилежне значення *тут*, тобто заміщення логічного за змістом *тут* словом *там*, пор.: *– Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш?.. / Ну, як же ти там поживаєш?* (Л. Глібов) або: *Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш?.. / Ну, як же ти тут поживаєш?* У трансформованому варіанті речення прономінатив *тут* виражає не стільки просторову, скільки часову семантику ‘зараз’, ‘сьогодні’. Цей випадок показує, що *там*-просторове

первинніше за *тут*-часове. Окрім того, вживання *там* свідчить про зверхність, відмежованість, зокрема соціальну, мовця від співрозмовника, його нещирість.

Вживання просторового *там* в часовому значенні може конкретизуватись у такі відтінки: 1) 'потім', 'тоді' пор.: *Краще потерпіти до обіду, а там до вечора, мабуть, легше буде* (В. Підмогильний); 2) 'скоро', 'згодом', 'незабаром' пор.: *Ну, для редакцій, звісна річ, чим-будь одпишусь, там уже видко буде* (А. Любченко).

Другою великою групою контекстів з лексемою *там* традиційно вважаються ті, в яких вона, як зазначають дослідники, повністю втрачає прислівникове лексичне значення і переходить у частку. На нашу думку, повністю заперечувати наявність глибинного просторового значення в *там*-частках не можна. Мовець, суб'єкт дії, вживаючи саме цю лексему, не лише виражає своє положення щодо об'єктів дійсності як віддалене в просторовому плані, але й виводить з цього основного, первинного значення всі інші похідні: 'там' → 'далеко' → 'неозначене' → 'неважливе'. Так виникають переосмислені випадки вживання *там*, де ця лексема виконує більшою мірою роль показника ставлення мовця до того, про що говориться, його емоційного стану, тобто егоцентричного семантичного маркера.

Там в суб'єктивній функції зустрічається в таких умовах уживання:

1) під час переліку об'єктів, явищ, подій мовець заповнює паузу перед однорідними членами речення, щоб пригадати об'єкти, водночас виражаючи зміст довільності вибору, байдужості щодо точності вибраного пор.: *Чи гадали ви коли-небудь, щоб такі речі, як гас там, чи олія, чи жито тікали?* (Остап Вишня); *...У нас нема звичаю святкувати іменини чи там народження. Ми так тихо живемо, ніхто в нас не буває, - ви звернули увагу?* (В.Підмогильний. Місто);

2) у сполученні із займенником *що* (*що там, чого там*) для вираження відтінку відкидання своїх власних сумнівів, нерішучості пор.: *В дворі – ні лялечки; двері в попівські кімнати позамикані, віконниці позачинені... – Ламайте двері, чого там <...>* (С. Васильченко); *<...> Вже кілька разів*

підбивало мене вам все сказати, але натомість або мовчав, або лаявся... Та **що там** довго? Кажіть просто: підете за мене заміж? (А. Любченко), – для посилення заперечення слів співрозмовника в значенні ‘не варто’, пор.: – Живеш тут, значить? – Живу, спасибі тобі. – Е, за **що там** дякувати! Обшарпана кімната. Шпалерами б її обклеїти та стелю помастити (В. Підмогильний), для підкреслення відчаю, схвильованості мовця пор.: В нього заворушилась думка, що сестра, Марійка, хоч клуночок принесе йому того зерна... Та ні, **що там** надіятись! Не така вона, не такий Олекса, щоб дати! (В. Підмогильний), – для вираження значення негативної оцінки мовцем об'єкта, особи, зневаги до нього у порівнянні з іншим, про який повідомляється далі пор.: От така як вийде, то **що там** твоя панночка! Іде, як навичка, не дуже по усім усядам розгляда, а тільки дивиться під ноги (Г. Квітка-Основ'яненко), для вираження впевненості мовця у своїй позиції з відтінком відкидання будь-яких заперечень пор.: Були, значить, ці полтавські бунти <...> Чого вони були, то вже кожний знає <...> Як нема чого їсти, то й святий збунтує <...> це вже. **що там!** (В. Винниченко);

3) у сполученні із займенником який там підкреслює заперечення мовцем наявності чогось або припущення співрозмовника (має значення ‘зовсім не’), пор.: – Не можу я! Не хочу мандрувати / В оцих шовках<...> **Який я там** варяг! / Стужився я за цвітом руті-м`яти, / За Києвом знудився у сльозах<...> (І. Кочерга); Андрій не хоче вірити. Запорожець давненько вже поїхав з села, і була чутка, що він поступив десь в учительський інститут... – **Який там** дяк! Де він тут візьметься? Це якась личина... (С. Васильченко. Талант);

4) у сполученні з прономінативом де там посилює заперечення чийхось слів, звичайно з повторенням заперечуваного слова (значення ‘зовсім ні’); при цьому мовець ніби відхиляє хибне твердження від себе, (відтінок ‘це не про мене’, ‘це мене не стосується’), пор.: Тут він піднав під нові питання. Чи немає він здавати до друку збірки? Та **де там** збірка! А що пише? Оповідання <...> Про що? (В. Підмогильний), – чи вносить відтінок безнадійності з відтінком ‘не варто’, ‘марно’, пор.: – То, чуєте, куманю, які там оглядини. **Що там** у сироти

оглядати? Але вперся. Що не робили, що не говорили... **Де там...** Ні й ні!
(У. Самчук);

5) у сполученні з прономінативом *куди там* посилює твердження мовця про неможливість здійснення чогось пор.: – **Куди ж там** мені пішки – ноги, як у лабетах (В. Підмогильний), – чи вносить відтінок недосяжності для мовця чогось пор.: <...> *А покійниця моя – хай царствує! – та вона б сама на дивізію з рогачем пішла! На що ми з кумом – царство йому теж небесне! – було вдвох... та куди там!* (Остап Вишня);

б) у сполученні з неозначеними прономінативами *якийсь, який-небудь, хтось там* вносить відтінок зневаги мовця до означуваного, заперечення цінності чогось або когось, пор.: *Бо як, скажімо, який-небудь там свинар може рівнятися з таким генералом, чи що*<...> (У. Самчук); надає висловленню відтінок байдужості пор.: – *Ви думаєте, мені справді так важно, що хтось там із публіки побачить вас брудною?* (А. Любченко), виражає семантику непевності, незнання мовцем предмету розмови (виражається значення ‘я далекий від цього’) пор.: <...> **Якусь там** Центральну раду завели і тільки знай – радять. *Де власть?* (У. Самчук).

2.1.2. Неозначені займенники та прислівники як засіб експлікації семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українській мові

Беручи до уваги, що семантичний аспект аналізу є основним в нашому дослідженні, більш переконливим вважаємо “широкий” підхід у розумінні займенників, який об’єднує всі займенники й займенникові прислівники в семантико-функційний клас слів на основі їх прономінативного відображення дійсності. Окрім того, до ознак, які об’єднують клас займенникових слів відносимо: спільність їх походження (з первинних займенникових основ), високий рівень абстракції (контекстуально-ситуативну конкретизацію значення), спільні синтаксичні особливості (здатність виступати

уточнювальними й узагальнювальними словами, вживатися в еліптичних реченнях).

Серед семантико-функційних розрядів займенникових слів цікавими в семантичному і функційному аспектах є неозначені займенники й займенники-прислівники. Вони виявляють у певній мовленнєвій ситуації, конкретному тексті низку різноманітних значень, співвідносячись з предметом, особою, ознакою, обставиною. В ізольованому вигляді прономінативи неозначеної узагальнено-вказівної семантики не містять конкретного лексичного значення і потенційно можуть стосуватися багатьох власне іменників, прикметників або прислівників. Конкретизуються ці значення безпосередньо в контексті. Характер конкретизації неозначених займенникових слів можуть зумовлювати ситуація мовлення й прагматичні мотиви мовця. Відповідно, у конкретному акті мовлення займенникові слова (прономінативи) виявляють семантичні, прагматичні, функціональні особливості свого вживання.

За морфологічними, семантичними, функційними особливостями неозначені прономінативи, або неозначені займенникові слова – це семантико-функційний розряд займенників і займенникових прислівників, що утворені шляхом додавання часток *-сь, -небудь, аби-, де-, будь-* до займенникової основи та є найзагальнішим позначенням предметів, істот, ознак, обставин, яке у процесі мовлення, за реальних умов ужитку (в контексті) конкретизується: *щось, що-небудь, будь-хто, якийсь, який-небудь, десь, де-небудь, абиде, колись, деколи* та інші.

Залежно від лексико-граматичного значення займенникової частини виділяємо: 1) суб'єктивні прономінативи (вказівка на неозначеність особи чи предмета); 2) ад'єктивні прономінативи (вказівка на неозначеність якості чи приналежності); 3) адвербіальні, або обставинні прономінативи (вказівка на неозначеність простору, часу, способу й образу дії, причини, мети).

Поняття неозначеності, як і означеності, існує у свідомості людей як важлива мисленнєва співкатегорія, яка дозволяє фіксувати різноманітні ступені знання мовця про об'єктивну дійсність. Єдина мисленнєва категорія

означеності / неозначеності знаходить вираження в мові за допомогою різних власне мовних засобів, хоча в сучасній українській мові немає спеціального універсального виразника протиставлення одне одному значень означеності і неозначеності, як, наприклад, артикль в англійській мові. Хоча історично такий показник був. Займенник *И*, мав значення ‘той, який’, ‘цей, який’, пор.: *Отче наш, и же еси на небеси* <...> Неозначеність як категоріальна позаконтекстуальна особливість окремого розряду займенникових слів, а також їх висока абстрактність зумовлюють ємність і широкий потенціал неозначених прономінативів у мовленні. При цьому головним джерелом виникнення їх ситуативних мовленнєвих значень є мовець як творець мовного повідомлення. Прагматичні мотиви мовця породжують особливості мовленнєвої семантики неозначених займенникових слів, яка при цьому виявляє риси егоцентризму, тобто визначальну роль суб’єкта мовлення в значенні і особливостях вживання мовних одиниць.

Семантична категорія означеності / неозначеності має морфологічне вираження в українській мові у вигляді неозначених займенникових слів. Ґрунтуючись на семантичній спільності СО ‘тут’ – ‘там’ та морфологічної категорії означеності / неозначеності, можна припустити можливість вираження егоцентричної СО ‘тут’ – ‘там’ в системі неозначених займенникових слів.

Неозначені прономінативи вже поза контекстом, поза реальних умов ужитку демонструють наявність в своїй семантичній структурі загального змісту ‘там’. У конкретному висловленні з неозначеними займенниковими словами семантика ‘там’ може посилитися і егоцентрична СО ‘тут’ – ‘там’ відповідно, егоцентрична СО ‘тут’ – ‘там’ трансформується в СО ‘там’ – ‘тут’, оскільки елемент ‘там’ для мовця буде домінуючим.

У висловленнях з неозначеними прономінативами СО ‘там’ – ‘тут’ може конкретизуватися у більш вузькі опозиційні смисли, відповідно до прагматичних мотивів суб’єкта мовлення: ‘далеко’ – ‘близько’, ‘неважливо’ – ‘важливо’, ‘він’ – ‘я’, ‘невідомий’ – ‘відомий’, ‘зовнішній’ – ‘внутрішній’, ‘вгорі’ – ‘внизу’, ‘чужий’ – ‘свій’, ‘пізніше’ – ‘тепер’, ‘раніше’ – ‘тепер’ та ін.

На лексико-морфологічному рівні вираження СО ‘там’ – ‘тут’ притаманне, у першу чергу, контекстам з обставинними прономінативами простору (як фізичного, так і ментального), пор.: *десь, де-небудь, абиде, кудись, звідкись*; часу, пор.: *колись, коли-небудь*; а також з субстантивними (*щось, хто-небудь*) та ад’єктивними (*якийсь, який-небудь*) прономінативами.

Найбільш близькими за семантикою до змісту ‘там’ є неозначені займенникові прислівники місця *десь, де-небудь, будь-де, абиде*. Вони можуть виражати СО ‘там’ – ‘тут’ у фізичному або ментальному сенсі висловлення як протиставлення мовцем смислу мовленнєвого повідомлення (‘там’-локалізація) до своєї особи як автора мовленнєвого повідомлення (‘тут’-локалізація).

Наприклад, контексти з неозначено-просторовим прономінативом *десь* можуть містити такі семантичні відтінки цієї лексеми в значенні статичного реального місця дії.

Значення якогось невизначеного місця, невідомого мовцю, виявляє *десь* у сполученні з дієсловами звукової семантики. При цьому, мовлянин сприймає факт об’єктивної дійсності через породжені ними звукові ефекти, тобто підкреслюється неприсутність мовця в подійній ситуації (‘там’). Місцезнаходження мовця (‘тут’) і локалізація реалій, що відображаються у висловленні (‘там’), не збігаються. Звукове відображення подій у висловленні зацікавлює мовця, який за допомогою неозначеного прислівника *десь* актуалізує значення ‘там’, залучаючи те, що відбувається, чується в частині простору ‘там’, до своєї сфери ‘тут’: ‘там’ ← ‘тут’. Висловлення в цьому випадку виражає СО ‘там’ ↔ ‘тут’, пор.: *Десь тихо жаби кумкали з болота* (Л. Костенко); *Десь глухо зачинилися ворота* (І. Микитенко). Мовець у висловленні акцентує увагу на невидимому, але почутому, тому можна констатувати конкретизацію СО ‘там’ ↔ ‘тут’ у варіанті ‘там’ → ‘невидиме’ → ‘почуте’ ↔ ‘тут’ → ‘видиме’.

В описових висловленнях *десь* може виражати пасивну позицію мовця щодо описуваної ситуації, тобто він не є діячем, а лише констатує, спостерігає. У таких контекстах позицію мовця-недіяча можна окреслити як ‘точно місце дії

неважливе', що зумовлює наявність змісту 'там'. У висловленні конкретизується варіант СО 'там' – 'тут': 'там' → 'несуттєво' ↔ 'тут' → 'суттєво'. При цьому неозначена обставина, яка позначає невідоме точне місце, вживається поряд з прийменниково-іменниковою обставиною, яка окреслює загальну частину простору (*десь в морі, десь у степу, десь у хмарах*), пор.: *Десь в морі зламаються дужі; / Чекають на березі вірні, / А чайка над бурею тужить. / Крила лама непокірні* (М. Нагнибіда); *Сонце впало десь у степу неначе золота птиця пірнула в зелену траву* (І. Нечуй-Левицький).

У низці контекстів з *десь* мовець виражає своє переживання з приводу віддаленості об'єкта, що є предметом його бажання або суб'єкта дії. Сфера віддаленого, невизначеного простору 'там' стає омріяною і привабливою для суб'єкта мовлення чи дії, пор.: *Але я ненавиділа наших провінційних людей і завжди тоскувала за тим незнаним, що загубилось десь у далеких краях* (М. Хвильовий). У таких контекстах відчувається відтінок ностальгії: для мовця, фактично, позбавленого бажаного ('тут'), воно – недосяжне ('там'), але водночас він не відсторонений від ситуації, переживає і думками наближає її до себе ('тут'). СО 'там' ↔ 'тут' виявляється на рівні вираження семантики прагнення недосяжного далекого і бажаного: 'там' → 'недосяжне' → 'бажане' ↔ 'тут' → 'наявне' → 'звичайне'.

В інших висловленнях *десь* виступає засобом вираження імперцептивності, тобто непевності констатації фактів мовцем, пор.: *А, може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич<...>* (М. Хвильовий). Мовець не впевнений в точності визначення місця, де відбувалася подія, займає позицію семантично окреслену як 'точно місце мені невідоме'. Невпевненість, відтінок припущення відбивають 'там'-семантику. У таких випадках у висловленні актуалізується СО 'там' → 'невідоме' ↔ 'тут' → 'відоме'.

Специфічний відтінок туги виражає *десь* в окремій групі контекстів з семантикою 'там', 'не тут', 'не біля мене'. Він зумовлений статусом мовця: неможливість вплинути на ситуацію, неможливість навіть бути присутнім. Таке вживання *десь* з відтінком змушеної відстороненості мовця створює враження

смутку, туги, розпачу. Мовець знову вступає в конфлікт з реаліями. Семантична опозиція ‘там’ ↔ ‘тут’ в цьому випадку зумовлюється невідповідністю наявного стану речей (‘тут’) неіснуючому, уявному (‘там’), пор.: *Десь там квітнеш вишневим цвітом, десь зітхаєш в веснянім чаду* (Є. Маланюк). Вживанням неозначеної лексеми *десь* мовець виражає у цих висловленнях конкретизований варіант СО ‘там’ ↔ ‘тут’: ‘там’ → ‘уявне’ → ‘відсутнє’ → ‘омріяне’ ↔ ‘тут’ → ‘реальне’ → ‘наявне’ → ‘буденне’.

У розмовних контекстах *десь* іноді вживається в значенні вставних, модальних слів *мабуть, здається*, вносячи у висловлення прагматичне значення мовця: непевність, вагання у точності констатації фактів, пор.: *Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, поставивши його на землю, хвилину стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи* (М. Коцюбинський); *Сніг з морозом поморозив всі на полі квіти. “Десь зима та не скінчиться”, – нарікають діти* (Леся Українка). Тим самим висловлення набуває характеру припущення, ймовірності, що породжується загальним егоцентричним змістом ‘там’. Мовець виражає непевненість у правильності свого припущення, вживаючи лексему неозначеної віддаленої семантики *десь*. У таких висловленнях СО ‘там’ ↔ ‘тут’ актуалізується в уточненому варіанті щодо позиції мовця ‘там’ → ‘ймовірно’ ↔ ‘тут’ → ‘точно’.

Сполучаючись з лексемами часової семантики, що виконують функцію обставини часу й можуть позначати пору року, роки, години, добу, епоху, неозначений просторовий прислівник *десь* виражає значення, близьке до часового неозначеного прислівника *колись*, пор.: *З того часу, десь років через десять чи двадцять мати об’явила себе ворожкою і почала лікувати <...>* (О. Довженко); *І десь в ті дні, несміло, випадково, хоч я вже й пісню склала не одну, печаль моя торкнула вперше слово<...>* (Л. Костенко). *Десь* виражає прагматичну думку мовця про точно невідомий йому час, коли відбувалися описувані події, – ‘приблизно’, вказуючи на непевненість мовця.

Окрім аналогічної до лексеми *десь* семантики ‘невизначене місце локалізації дії’, прислівник *де-небудь*, сполучаючись з заперечною часткою *не*, виражає у висловленні негативне ставлення мовця до сукупності неозначених місць, не вартих його уваги, і протиставлення їм гідного місця, пор.: *І це ж було не де-небудь, не серед якихось там сучасних картопляц* (Л. Костенко).

При вживанні неозначеного прислівника *абиде* у висловленні виникає відтінок байдужості мовця чи суб’єкта дії до вибору місця ‘все одно де’, ‘байдуже де’, пор.: *Свої мішки вони складали під лави, не роздягаючись, сідали абиде, щоб швидше дати перепочинок ногам* (Ю. Хорунжий), – тут лексичне значення обставинного слова *абиде* визначене ‘вказівкою на допустимість локалізації суб’єктів дії у будь-якому місці простору’. Прагматичний відтінок значення лексеми *абиде* байдужість, неважливість для мовця характеристик місця зумовлене у висловленні актуалізацією егоцентричної семантики ‘там’, її перевагу над суб’єктивним змістом простору мовця ‘тут’, яка породжує потенційні семи осмисленого свідомого вибору місця ‘небайдуже’, ‘важливе’. У цих висловленнях виникає трансформована свідомість мовця СО ‘тут’ ↔ ‘там’ з домінуванням компоненту ‘там’: ‘там’ ↔ ‘тут’ в уточненому варіанті ‘там’ → ‘байдуже’ ↔ ‘тут’ → ‘небайбуже’.

Специфічно українськими й у структурному, і в семантичному плані є неозначені займенникові прислівники *казна-де, хтозна-де, чортзна-де*. Вони оформилися з предикативних словосполучень *кат знає, хто (хтось) знає, чорт знає*, що лексикалізувалися разом із займенниковою основою *де*. З позиції прагматики у висловленнях з *казна-де, хтозна-де, чортзна-де* СО ‘там’ ↔ ‘тут’ виражається у варіанті: ‘там’ → ‘бажане’ ↔ ‘тут’ → ‘відсутнє’. Тобто ці специфічні неозначені прислівники вказують не просто на невідомість мовцю місцезнаходження об’єкта, а на невідомість, прив’язану до потреби мовця у відсутньому об’єкті, пор.: *Та вже стали приглядати сусіди збоку, Що козак дбає та заробляє, А теща збирає, казна-де діває* (М. Костомаров); *Ми тут усі тебе ждемо, а ти хтозна-де лазиш* (І. Микитенко); *Яга тут чортзна-де дівалась, Еней зостався тільки сам* (І. Котляревський).

Прономінатив *щось* як показник невизначених об'єктів позначає предмети, явища або осіб, що реально існують, але не ідентифіковані мовцем через те, що він уперше стикається з цими об'єктами реальної дійсності, пор.: *А якось бачу, щось майнуло з греблі. Шубовснуло – аж зойкнула вода* (Л. Костенко); *Дивлячись на собак, що до мене наближались, я об щось зашпортався і ледве не впав* (В. Гайворонський). Мовець уперше зустрічається з невідомим об'єктом, тобто контактує з явищем когнітивної сфери 'там', яке поки що не входить через свою невідомість мовцю до його ментальної сфери знайомих йому об'єктів 'тут'. Домінування в цій ситуації мовлення у свідомості мовця змісту 'там' реалізується в наявності у таких висловленнях трансформованого варіанта ЛСО 'тут' ↔ 'там': 'там' → 'незнайоме' ↔ 'тут' → 'знайоме'.

Щось поширений і в значенні об'єкта як явища, очікуваного мовцем, такого, що інтуїтивно відчувається ним, але через ірреальність цього об'єкта (відсутність подібного в реальному бутті мовця), через неможливість пояснити його сприймає його неозначено, пор.: *Так захотілося простору і щоб ніяких травм, І чогось такого простого, як проростання трав, І чогось такого дивного, як музика без блазенств* (Л. Костенко); *Чекав чогось нового, несподіваного, непередбаченого й ще не спізнаного* (І. Багрянний). Мовець у висловленнях цього типу актуалізує СО 'там' → 'ірреальне' ↔ 'тут' → 'реальне', оскільки ірреальні, невизначені чітко поняття усвідомлюються мовцем як сутності просторової ментальної сфери 'там', відділеної від простору реальних, чітко усвідомлюваних мовцем об'єктів 'тут'.

У препозиції з іменниками темпоральної семантики та числівниками у знахідному відмінку з прийменником *з*, а також з деякими прислівниками *щось* вживається для утворення синтаксичної структури на позначення неточної кількості, пор.: *Придбав щось копиць з п'ятнадцять сіна* (Панас Мирний); *Та це було давненько, щось з місяць, коли ви ще сиділи в Криворівні* (М. Коцюбинський). Семантика неточності, приблизності породжена у цих висловленнях егоцентричною глибинною семою 'там', пов'язаною з невпевненістю мовця. Тому в цих контекстах мовець надає перевагу лексемі на

позначення приблизності *щось*, тим самим реалізуючи СО ‘там’ → ‘приблизно’ ↔ ‘тут’ → ‘точно’.

Неозначений займенник *що-небудь* має такі егоцентричні семантичні відтінки: 1) семантика варіантної неозначеності об’єкта, що пов’язана з необхідністю у мовця вибору серед подібних об’єктів, часто з нашаруванням відтінку байдужості щодо вибраного, пор.: *Ну, сиди, біс з тобою<...> злямзь що-небудь, гляди <...> А то ця сліпуха нічого не бачить, а я гав уловити можу* (Л. Скрипник); *Розкажи мені що-небудь<...> Ні-ні, не про діло. Під три чорти!.. З тебе, сатани, все одно нічого не вийде! Так собі, що-небудь* (І. Багрянний). СО ‘там’ ↔ ‘тут’ у цьому випадку має конкретизацію ‘там’ → ‘байдуже’ ↔ ‘тут’ → ‘важливо’; 2) семантика невизначеного, неприйняттого, поганого, з позиції мовця, об’єкта при вживанні *що-небудь* із заперечною часткою *не*, пор.: *Він співає не що-небудь, а речі ідеально витримані, бо яка ще ідеологічно витриманіше річ є за “Інтернаціонал”* (І. Багрянний). В останньому випадку фіксуємо егоцентричну СО ‘там’ → ‘погане’ → ‘не варте уваги’ ↔ ‘тут’ → ‘добре’ → ‘гідне уваги’.

Уживання неозначеного займенника *дещо* зумовлене переважно прагматичними мотивами суб’єкта мовлення, актуалізацією ним сфери ‘там’, відділеної від його особистого простору ‘тут’. Мовець може (володіє інформацією), але не хоче ідентифікувати певний об’єкт, назвати прямо “все своїми словами” через бажання заінтригувати слухача, пор.: *На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати* (М. Коцюбинський), – чи неважливість конкретизації предмета повідомлення, пор.: *Ті, що нічого не мали на конто в тюремній бухгалтерії або не мали права користуватися лавочкою, в цей день теж дещо мали<...>* (І. Багрянний).

Головним мотивом вживання займенника *абищо* стає позиція мовця щодо об’єкта повідомлюваного: його зверхнє, зневажливе ставлення до неозначеного об’єкта. Загальне прагматичне значення контекстів з *абищо* – ‘об’єкт не гідний уваги’ з позиції мовця. Відповідно, у таких випадках мовець відсторонюється від об’єкта повідомлення, протиставляє його як явище сфери ‘там’ своїм

уявленням, інтересам ('тут'). Такий прагматичний підтекст цих висловлень зумовлює глибинну СО 'там' → 'не гідне уваги' ↔ 'тут' → 'варте уваги', пор., *Він, голубе, був колись не конюхом, а забойщиком<...> А тепер що Антип? Пху! Абищо – конюх<...>* (С. Черкасенко); *Мені б нічого й стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заяць той, полохається абичого* (М. Коцюбинський).

До мотивів уживання неозначеного займенника *хтозна-що* мовцем, зумовлених семантикою 'там', слід віднести: 1) неможливість пояснити свій внутрішній стан, пор.: *Хтозна-що зі мною поробилося: тягне мене, мов гаком, в свою сторону; рветься серце назад, у село <...>* (М. Коцюбинський); 2) небажання мовця пояснювати деталі справи, конкретизувати об'єкт мовлення, яке зумовлюється негативним змістом приховуваного, тобто мовцю важко і неприємно про це говорити, пор.: *І, переживши дома хтозна-що, утікши з дому до чужого краю, я в ньому покровителя знайшов, в житті якому рівного не знаю* (Л. Костенко); 3) передбачення несприятливого розгортання справ і пом'якшення значення 'погано', пор.: *Хтозна-чим скінчилась би ся історія, коли б не наш візник-молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми через тиск* (М. Коцюбинський).

Неозначений займенник *казна-що* експресивний і виразний щодо вираження негативної позиції мовця. До загальної семантики невизначеності предмета приєднується відтінок згрублості, незадоволення мовця наявністю у нього непотрібного об'єкта ('тут' → 'наявне' → 'непотрібне') і відсутністю потрібного, необхідного ('там' → 'відсутнє' → 'потрібне'), пор.: *Казна-що говорили!* (М. Старицький); – *Враг його, – каже, – знає, який люд тепер настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле!* (П. Куліш); – *А якого я діла не знаю? – А такого, що тебе послано взяти путящого струменту, а ти взяв казна-що* (Б. Грінченко).

2.2. Вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут' номінативними одиницями української мови

У номінативних лексемах, а саме в морфологічних класах іменників, прикметників та дієслів, складники СО ‘там’ – ‘тут’ виражаються в певних компонентах структури лексичного значення відповідних лексем. У цьому підрозділі за допомогою компонентного аналізу здійснено спробу виявити, проаналізувати й класифікувати лексеми згаданих морфологічних класів за особливостями вираження в них СО ‘там’ – ‘тут’.

2.2.1. Семантика іменників та прикметників як вияв семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’

В українському та російському мовознавстві іменники та прикметники досліджувалися переважно на граматичному рівні: з огляду на їх морфологічні категорії, парадигматичні та синтагматичні відношення, синтаксичні функції тощо [118; 220; 402 та ін.]. Лексичне значення іменників досліджувалося принагідно до поділу їх, наприклад, на лексико-семантичні групи абстрактних та конкретних, загальних та власних назв або вивчення лексико-семантичних відношень синонімії, антонімії, омонімії, паронімії. Останнім часом досить поширені дослідження глибших рівнів семантики лексичних одиниць, виявлення лексико-семантичних та функційних полів зі значенням простору, руху тощо [77].

Тенденція до виявлення чинника мовця у висловленні дозволяє простежити маркованість номінативних одиниць семантикою членів лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’.

Досліджуючи словникові статті тлумачних словників української мови, присвячені опису лексичних значень іменників і прикметників [СЛУМ; ТСУМ], ми виділили групи цих лексем за семантико-прагматичними відтінками егоцентричної лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’:

А. Група іменників та прикметників з первинним глибинним змістом ‘там’ (іменників – 253, прикметників – 150). Підгрупи першого типу визначаються у

відповідності до наявності компонента лексичного значення лексеми, що позначений загальним опозиційним елементом ‘там’:

А. 1. Лексеми, що містять як компонент лексичного значення сему ‘там’ → ‘поганий’ / ‘небажаний’ / ‘той, який не схвалюється’.

А. 1. 1. Іменники-назви осіб, що за своїм соціальним або матеріальним станом, психічними або фізичними властивостями, неприйнятною поведінкою не сприймаються у суспільстві і, відповідно, негативно оцінюються суб’єктом мовлення: *байда, байстрюк, боягуз, ворог, дивак, дилетант, дисидент, дурисвіт, душоуб, забіяка, забрьоха, забудько, задавака, запроданець, злодій, кат, йолоп, ледар, мачуха, наволоч, невіглас, нездара, одинак, погань, потвора, роззява, ханжа, харциз, хвойда* та ін. Емоційно-експресивне негативне значення цих іменників зумовлене властивістю людини оцінювати з погляду моралі, суспільних норм ті чи інші вчинки, риси оточуючих та відтворювати у мові відповідні характеристики у номінативному плані.

А. 1. 2. Іменники-назви абстрактних понять (назви почуттів, станів) чи конкретних об’єктів негативної оцінки: *багно* – ‘болотисте місце’, *балаканина* – ‘поверхові, беззмістовні вислови’, *баланда* – ‘несмачна їжа’, *відраза* – ‘відчуття огиди, ворожнечі’, *ганьба* – ‘недобра слава, безчестя’, а також *гармидер, глум, гризня, гризота, зрада, ерзац, кривда, лихо, омана, посмішка, провина, розбрат, сморід, сором, халена, халуна* тощо.

А. 1. 3. Якісні прикметники негативної характеристики предметів чи осіб: *агресивний* – ‘той, що недобррозичливий’, *боязкий* – ‘який усього боїться’, *бридкий* – ‘негарний, який викликає огиду’, *вайлуватий* – ‘незграбний, неповороткий’, *віроломний* – ‘який порушує слово, обіцянку’, *вulgарний* – ‘грубий’, ‘непристойний’, *гидкий* – ‘неприємний’, а також *гнилий, грішний, даремний, задушливий, зловмисний, зухвалий, лукавий, навіжений, моторошний, настирливий, нищий, плюгавий, розбещений, чахлий* та ін.

А. 2. Лексеми, що містять як компонент лексичного значення сему ‘там’ → ‘відсутність’ → ‘немає’. Оскільки диференційна ознака відсутня в лексичному значенні цих номінативів – ‘там’, то вона наявна в їх антонімічних

парах – ‘тут’. Деякі такі лексеми утворюють антонімічні пари, що виражають більш вузьку семантичну опозицію ‘відсутність’ – ‘наявність’ ознаки, яка входить як більш вузька за значенням в лексико-семантичну опозицію ‘там’ – ‘тут’: *бедлам* ‘відсутність ладу, порядку’ – *лад*, *тьма* ‘відсутність світла’ – *світло*, *невіглас* ‘відсутність / брак розуму’ – *розумник*, *нужда* ‘відсутність достатку’ – *достаток*, *сумнів* ‘відсутність / нестача впевненості’ – *впевненість* тощо.

А. 2. 1. Іменники, що містять у лексичному значенні семантичний компонент ‘там’ → ‘відсутність’, який зумовлений егоцентричним загальним компонентом ‘там’ → ‘немає’ → ‘поза моїм баченням’, достатньо поширені в лексиці української мови, наприклад: *бедлам* – ‘брак будь-якого порядку, безладне скупчення чогось’ → ‘відсутність порядку’, *невіглас* – ‘людина, яка не володіє навіть простими, найнеобхіднішими знаннями’ → ‘відсутність знань’, *нездара* – ‘людина, позбавлена обдарувань, талантів, умінь’ → ‘відсутність талантів та умінь’, а також *ностальгія*, *нужда*, *посуха*, *пустка*, *нудота*, *порожнеча*, *потреба*, *розпач*, *сумнів*, *утома*, *брак*, *голод*.

А. 2. 2. Якісні прикметники, що мають у своєму лексичному значенні сему ‘там’ → ‘брак’ / ‘відсутність певної ознаки’ не менш поширені, ніж іменники з аналогічною семою, наприклад: *абстрактний* – ‘який ґрунтується на теоретичних, відірваних від практики і досвіду міркувань, позбавлений конкретності’ → ‘відсутність конкретності’, *боязкий* – ‘який усього боїться, легко піддається почуттю страху’ → ‘відсутність сміливості’, *відчайдушний* – ‘який нічого не боїться’ → ‘відсутність боязні’, а також *вутлий*, *голий*, *гугнявий*, *марний*, *мертвий*, *німий*, *похмурий*, *прісний*, *сліпий*, *спірний* тощо. Відсутність потрібного викликає незадоволення суб’єкта мовлення, тому у семантичній структурі цих прикметників також наявний семантичний компонент негативу ‘поганий’ // ‘несхвальний’.

А. 3. Лексеми, що містять як компонент лексичного значення семи ‘там’ → ‘вияв’ / ‘вияв назовні’ / ‘від себе’ / ‘у напрямку від себе’.

А. 3. 1. Іменники, що походять від дієслів із значенням ‘вияв дії в напрямку від суб’єкта дії’: *вияв, вистава, вираз, виступ, вплив, дар, порада, розголос, подарунок, сповідь*. Іменники цієї підгрупи відзначаються характерною спільною семою ‘там’-семантики ‘демонстрація чогось назовні’. Такий егоцентричний відтінок значення може передаватися й іншими частинами мови, зокрема, дейктичними одиницями (*туди, куди-небудь, тоді*), дієсловами (*виражати, давати, впливати*), пор: *виставляти – вистава – ‘сценічне видовище, показ п’єси, опери’, виражати – вираз – ‘вияв настрою, почуттів очима, мімікою, жестами тощо’, ‘висловлювання, фраза’, виступати – виступ – ‘частина чого-небудь, що виділяється, видається вперед’, ‘вирушати в дорогу, в похід, залишення попереднього місцеперебування’, ‘публічне дійство (виголошення промови, лекції; читання художнього твору тощо)’, ‘публікація свого твору, статті тощо’, ‘дія, спрямована проти кого-, чого-небудь, вияв протесту, незгоди тощо’; впливати – вплив – ‘дія, яку одна особа, предмет чи явище здійснює щодо іншої особи, предмета чи явища’, ‘сила влади, авторитету знань тощо’.*

А. 3. 2. Іменники, марковані егоцентричною семою ‘там’-напрямок, коли мовець поширює свій вплив, втручання в інші сфери в напрямку від себе, пор.: *інтервенція, навала, наклеп, наруга, розбій, помста, реванш*. Наведені іменники, крім головної егоцентричної семи ‘там’ → ‘випад назовні’, мають в своєму значенні негативний відтінок ‘поганий’, що також зумовлений загальним змістом ‘там’-відкидання, усунення зі своєї сфери ‘тут’ → ‘добрий’.

А. 3. 3. Іменники, що в своєму значенні містять сему ‘там’-спрямованості у зовнішню сферу → ‘туди’ та вимагають керування у родовому відмінку, пор: *стремління – ‘сильне бажання, непоборний потяг до здійснення чогось’ (стремління до знань), інтерес – ‘увага до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось’ (інтерес до музики), потяг – ‘постійне прагнення до чого-небудь’ (потяг до недозволеного), жадібний – ‘який дуже бажає чогось’ (жадібний до книг), ‘корисливий, такий, що прагне наживи’ (жадібний до грошей).*

А. 3. 4. Прикметники зі значенням руху в напрямку від певного орієнтира, що асоціюється з егоцентричним змістом ‘там’ → ‘туди’ → ‘вияв назовні’, пор.: *променистий* – ‘який випромінює світло’ (*променисті очі*), *розсіяний* – ‘поширений у різних напрямках на великому просторі’ (*розсіяне світло*), *стрімкий* – ‘який відзначається великою швидкістю, динамічністю (про рух, дію, процес)’ (*стрімкий потік*), *поступальний* – ‘спрямований вперед’ (*поступальний рух*).

А. 4. Номінативні лексеми, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘кінець’. Семантика ‘там’ → ‘кінець’ може конкретизуватися в семах:

А. 4. 1. ‘смерть’, пор: *гибель* (*загибель*) – ‘кінець існування, передчасна насильницька смерть’ (семи ‘там’-змісту ‘кінець’ / ‘дуже’ / ‘великий вияв чи кількість’ є спорідненими, оскільки друге значення лексеми *гибель* – ‘велика кількість чого-небудь, кого-небудь’. Порівняйте також ‘там’-семантику родового відмінка *до гибелі* – ‘велика кількість’), *мертвий* – ‘такий, у якому припинилося або не існує життя’ (переносне значення *мертвий* – ‘відірваний, далекий від життя’ підтверджує близькість значень ‘там’ → ‘кінець’ → ‘далекий’), *смертельний*, *покійний*, *потамний*, *потойбічний*, *згубний*.

А. 4. 2. ‘закінчення певного процесу, дії’, пор: *обжинки* – ‘закінчення збирання врожаю зернових’, *вінець* – ‘останній найвищий ступінь чого-небудь; завершення чого-небудь’ (*Кінець – справі вінець*).

А. 4. 3. ‘втрата’, ‘занепад’, пор.: *маразм* – ‘виснаження організму, занепад його життєдіяльності, спричинений старістю або важкою хворобою’, ‘стан повного занепаду; неспроможності’, *розруха* – ‘повний розвал (переважно в економіці, у господарстві)’, ‘перетворення на руїни’, *розчарування* – ‘зневіра в комусь, чомусь; нездійснення сподівань’, а також *руїна*, *фіаско*, *згуба*.

А. 4. 4. ‘знищення’, пор.: *потала* (*віддавати на поталу*), *потрава*, *потоп*, *повінь*, *пожежа*, *землетрус*. Назви стихійних явищ все більше в інформаційному та політичному дискурсах набувають семантики ‘там’ → ‘знищення’, хоча тлумачні словники цей семантичний компонент ще

не фіксують, описуючи ці лексеми з нейтральним щодо егоцентричної опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ значенням, пор.: «*повінь* – розлиття річки при весняному розтаванні снігу, льоду або від тривалих чи великих дощів» та *Чикаго потерпає від повеней* (Новини, «5 канал»).

А. 5. Прикметники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘нечуйність’ / ‘нехтування’ / ‘нещирість’, пор.: *байдужий* – ‘який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавлення’ (*байдужий до алкоголю*), *зверхній* – ‘який не торкається суті справи; зневажливий до інших’, *спесивий* – ‘якому притаманна надмірно висока думка про себе, зверхність, погорда, зарозумілість’, *зухвалий, презирливий*.

А. 6. Прикметники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘можливість’ / ‘здатність’, яка може реалізуватися в майбутньому, тобто ‘не тут’, пор.: *віртуальний, грядущий, здатний, наступний, прийдешній, пробачливий, прозорливий*.

А. 7. Прикметники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘неважливий’ / ‘непотрібний’, пор.: *вторинний, нікчемний, жалюгідний, маловартісний, посередній, рядовий, зайвий*.

А. 8. Прикметники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘чужий’, пор.: *заїжджий, сторонній, чужий*.

А. 9. Прикметники, які у структурі лексичного значення містять семантичний компонент ‘там’ → ‘віддалений’ у просторі чи часі, пор.: *давній, далекий, далекоглядний, далекозорий, задній, застарілий, колишній, торішній, тогочасний, минулий*.

У прикметника *далекий* збігаються значення ‘там’-простору та ‘там’-часу, що підтверджує похідність категорії часу від категорії простору та її лінійність у людській свідомості: *далекий* – ‘який перебуває на далекій відстані’ (*далекі краї*), перен. ‘віддалений у часі; минулий’ (*далекі події*). Семантика ‘там’-віддаленості в просторі породжує й інші похідні ‘там’-компоненти значення

лексеми *далекий*, наприклад: ‘холодний, байдужий’ (*далекий погляд*), перен. ‘малоспоріднений; чужий’ (*далекий від розуміння написаного*).

Б. Група номінативів з егоцентричним глибинним змістом ‘тут’ (сфера мовця), з яких 58 – іменники та 140 – прикметники. За різновидами ‘тут’-семантики, ці лексеми поділяються на такі групи:

Б. 1. Лексеми з семою позитивного ставлення ‘тут’ → ‘добре’ СО ‘добре’ → ‘приємне’ ↔ ‘погане’ → ‘неприємне’:

Б. 1. 1. Прикметники з компонентом лексичного значення ‘тут’ → ‘приємне’ / ‘гарне’ / ‘спокійне’ тощо, пор.: *благо (добро)* – ‘усе позитивне в житті людини’ утворює ряд складних прикметників з конкретизованим значенням ‘тут’: *благовісний, благодатний, благодійний, благодушний, благозвучний, благополучний, благородний, благодотворний*.

Б. 1. 2. Іменники-назви зорових, слухових почуттів, що містять сему ‘тут’ → ‘приємність’ / ‘задоволення’, пор.: *веселощі, гармонія, злагода, лад, краса, щастя* тощо.

Б. 1. 3. Прикметників із загальною семою позитиву ‘тут’ → ‘приємний’ / ‘гарний’ / ‘добрий’ / ‘спокійний’, пор.: *активний, акуратний, багатий, бадьорий, веселий, вправний, гарний, грайливий, галантний, гречний, ґрунтовний, досконалий, дружний, дружній, духмяний, жартівливий, забавний, задушевний, запашний, затишний, здоровий, зручний, зрілий, корисний, лагідний, ласий, мальовничий, милий, мирний, ніжний, путній, радий, свіжий, скромний, смирний, сміливий, стрункий, вдалий, чемний, чесний, чистий, щирий, ясний* тощо. Кожне з лексичних значень цих ад’єктивів, більшість з яких є багатозначними, марковане егоцентричною семою позитивної оцінки, схвалення: наприклад, *зручний* має зміст ‘тут’ в словотвірній основі, оскільки походить від *рука* – ‘близьке’, ‘свій’, а також в усіх трьох значеннях, зафіксованих тлумачними словниками, демонструє загальну сему ‘тут’ → ‘приємний’, ‘той, що подобається’: *зручний* – 1. ‘добре пристосований до чого-небудь, яким приємно і зручно користуватися’ (*зручний міксер, зручний*

інтер'єр), 2. 'сприятливий для чого-небудь' (*зручний розклад*), 3. розм. 'вправний, спритний, фізично досконалий'.

Б. 2. Іменники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент 'тут' → 'рідний', пор: *батько, мати, баба, син, брат, батьківщина, господа, домівка, рідня, родина*. До зазначеної семантики споріднені лексеми з семою 'близький за духом, інтересами об'єкт чи особа', пор.: *одноліток, прибічник, рівня, ровесник, супутник, товариш, друг, одногрупник, однокласник, колега, співробітник, однодумець* та ін.

Б. 3. Прикметники з семою 'тут' → 'свій' представлені групою лексем типу, пор.: *власний, домашній, домовитий, заощадливий, наближений, наявний, свійський*.

Б. 4. Прикметники з семою 'тут' → 'близький' у просторі і часі: *близький, дійсний, місцевий, навколишній, околиць, поточний, присутній, реальний, своєчасний, сучасний, теперішній*.

Б. 5. Прикметники, які в структурі лексичного значення містять семантичний компонент 'тут' → 'потрібний / 'важливий / 'значний для мовця об'єкт чи ознака', пор.: *актуальний, вигідний, визначальний, визначний, вчасний, корисний, нагальний, належний, суттєвий, вартий, гідний*.

В. Група іменників та прикметників, які в похідних, переносних значеннях набувають егоцентричної семантики 'там'.

Більшість номінативних лексем, маркованих егоцентричним змістом 'там' або 'тут' є багатозначними словами. Набуття в переносних, похідних значеннях внаслідок метафоричного чи метонімічного переносу семи 'там' схематично відображається таким чином: нейтральне → 'тут' → 'там' та нейтральне → 'там' → 'там'1. У деяких випадках метафоричність зумовлена посиленням уже наявного змісту 'там' в первинному лексичному значенні слова: 'там' → 'там'1.

В. 1. Іменники, в переносних лексичних значеннях яких з'являється сема 'там' → 'зневажений' // 'відчужений' // 'поганий' (нейтральне → 'тут' →

‘там’). Такі перенесення диференціюються за лексико-семантичними підгрупами іменників:

В. 1. 1. Іменники-назви людей з негативним відтінком, що походять з нейтральних щодо змісту опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ назв тварин та птахів (у тлумачних словниках вміщені як переносні), пор.: *баран* – ‘про нерозумну людину’, *ведмідь* – ‘про незграбну неповоротку людину’, *видра* – ‘про надмірно худу жінку’, пор. також: *вівця*, *в’юн*, *гад*, *гава*, *жаба*, *єхидна*, *слимак*, *тараня*, *тля*, *трутень*, *шкапа*, *щенья*. У прямому значенні як назви представників тваринного світу ці іменники не сприймаються як носії егоцентричного змісту ‘там’ ↔ ‘тут’. Номінація відбувається за перенесенням певних негативних властивостей тварин на людину за подібністю: *ведмідь* – ‘неквапливий’ → людина – ‘незграбна’, *тля* – ‘дрібна’ → людина – ‘дріб’язкова, підступна, огидна’ тощо. У свідомості мовця зміна об’єкта номінації (тварина → людина) зумовлює актуалізацію егоцентричного змісту негативної оцінки ‘там’ → ‘незграбна’ // ‘підступна, огидна’ тощо.

В. 1. 2. Іменники-переносні назви осіб з егоцентричною негативною оцінкою, образливим відтінком, що походять від назв осіб з нейтральною семантикою щодо опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’. Значення ‘там’ таких метафоричних назв зумовлене зневагою, заздрістю, іронією, яку/які відчуває суб’єкт мовлення до об’єкта номінації, наприклад, *баба* – ‘про слабкого, нерішучого, боязкого чоловіка або хлопця’, *блазень* – ‘про людину, яка на потіху іншим удає з себе дурника’, *вундеркінд* – ‘про будь-яку дитину (інколи і про дорослого), її здібності з іронією’, *дитина* – ‘про наївну, недосвідчену людину’, *клоун* – ‘про людину, що блазнює’;

В. 1. 3. Іменники-переносні назви осіб зі зневажливою, принизливою егоцентричною оцінкою ‘там’, що походять від іменників-назв неістот з нейтральним прямим значенням: *багно* – ‘погане оточення’, *бовван* – ‘про дурну, обмежену людину’, *ганчірка* – ‘про безвільну людину’, пор. також: *дубина*, *каланча*, *кваша*, *колода*, *покруч*, *розмазня*.

В. 1. 4. Іменники-переносні назви станів, дій, предметів, що оцінюються як несприятливі, погані, непотрібні тощо. У прямому значенні ці іменники мають нейтральне ‘там’ ↔ ‘тут’ значення, яке в метафоричній назві набуває маркованості ‘там’-семантикою, наприклад: *базар* – ‘безлад, галас’, *баласт* – ‘зайве, непотрібне’, *бардак* – ‘невиконання законів, відсутність порядку’, *болото*, *бумеранг*, *гаплик*, *дипломатія*, *діра*, *гроза*, *жовч*, *осад*, *стіна*.

В. 2. Прикметники, в переносних лексичних значеннях яких посилюється наявна і в прямому значенні сема ‘там’: ‘там’ → ‘там’¹. За семантикою, що конкретизує ‘там’-зміст в переносних метафоричних лексичних значеннях прикметників, виділяємо такі підгрупи лексем:

В. 2. 1. Прикметники, переносні значення яких містять сему ‘там’ → ‘відсутність’ / ‘обмеженість’, пор.: *бідний* – ‘обмежений у якому-небудь відношенні’ → ‘відсутність чогось’, *блідий* – ‘позбавлений своєрідності, виразності’ → ‘відсутність яскравості’ (*блідий захід*, *блідий виступ*), *глевкий* – ‘не до кінця сформований, незрілий; неповороткий у рухах’ → ‘відсутність форми’, *жовтий* – у сполученні *жовтий білет* – ‘особливий документ, що обмежує можливості людини’ → ‘відсутність права’, *жовта преса* – ‘неправдиве, низького інтелектуального рівня періодичне видання’ → ‘відсутність істини’, пор. також: *жорстке ліжко* – *жорсткі умови*, *зелений овоч* – *зелений юнак*, *кислий лимон* – *кисле обличчя*, *короткі рукави* – *короткий розум*, *мутна вода* – *мутна людина*, *низька стеля* – *низька посада*, *однобічний аналіз*, *одноманітні дні*, *пуста душа*, *розхристане життя*, *розхлябаний учень*, *слабкий аргумент*, *сухий рахунок*, *сухий голос*, *сухий характер*, *тупий погляд* тощо. Усі наведені прикметники зі значенням ‘відсутності’ водночас марковані семою незадоволення, негативного ставлення мовця до об’єкта, означуваного цим прикметником. Це свідчить про спорідненість компонентів ‘там’-семантики: ‘немає’ // ‘відсутність’ → ‘погане’ // ‘несхвальне’.

В. 2. 2. Прикметники, переносні значення яких посилюють сему ‘там’ прямих значень: ‘там’ → ‘поганий’ → ‘неприємний’, наприклад:

важкий – ‘який нелегко піддається впливові, вихованню’ (*важкий характер, важка спадковість*). Наявний відтінок несхвалення суб’єктом мовлення зазначеної прикметником властивості об’єкта, пор.: *гнилий* – в переносному значенні посилює зміст ‘там’ → ‘поганий’ → ‘неякісний’, стаючи негативною характеристикою моральних якостей окремої людини чи сукупності людей, пор.: ‘там’ → ‘поганий’ → ‘нещирий’ (*гнилий дід, гнила інтелігенція, гниле суспільство* тощо) з відтінками неприязні й зневаги. Аналогічної егоцентричної семи ‘негативний’ з первинно нейтральних значень набувають прикметники у словосполученнях типу: *гострий кут, грубий голос, грубий жарт, довгий язик, жорсткий характер, колючі очі, коротка пам'ять, косий погляд, кострубаті рухи, кривий на око, криве слово, ледача пам'ять, ледачі діти, масний погляд*. Характерно, що переносні значення ‘там’ → ‘поганий’ виявляються в якісних прикметниках, переважно, у сполученні з іменниками антропоцентричного змісту (*голос, жарт, характер, пам'ять, рухи, око, слово, погляд* тощо), в яких чітко виражена сема ‘людина’. Припустимо, що мовець більш схильний критично, негативно оцінювати собі подібних.

В. 2. 3. Прикметники, переносні значення яких містять сему ‘там’ → ‘небезпечний’, пор.: *гострий бронхіт* – ‘який бурхливо розвивається’ → ‘небезпечний’, *слизький* – ‘у якому приховане щось небезпечне, сумнівне’ (*слизький шлях*).

В. 2. 4. Прикметники, переносні значення яких містять сему ‘там’ → ‘неточний’ // ‘неясний’ // ‘незрозумілий’, пор.: *грубі підрахунки, обтічний висновок, темний тип*.

В. 2. 5. Прикметники, переносні значення яких містять сему ‘там’ → ‘другорядний’ // ‘неважливий’, пор.: *зовнішній, несуттєвий, формальний, мізерний, прохідний*.

Б. 2. 6. Прикметники, переносні значення яких містять сему ‘там’ → ‘далекій’ // ‘нескорий’, пор.: *довгий* – ‘віддалений в часі’ (*відкладати в довгий ящик* – ‘зволікати з виконанням справи’), *глухий* – ‘віддалений у просторі’ (*глухий кут* – ‘далека місцевість’).

За ступенем вияву змісту ‘там’ в переносних значеннях прикметників, їх можна поділити на такі типи:

а) прикметники, що в прямому значенні мають нейтральний щодо вираження опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ зміст, пор.: *білий* – 1. ‘який має колір крейди, молока, снігу’ (пряме, нейтральне), 2. ‘той, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним, зовсім несхожий на інших’, напр.: *біла ворона* (переносне, ‘там’ → ‘чужий’), 3. ‘непізнаний, невивчений край, необжита місцевість’, напр.: *біла пляма* (переносне, ‘там’ → ‘невідомий’), 4. ‘вірш без рими’: *білий вірш* (переносне, ‘там’ → ‘відсутність’). У першому прямому нейтральному значенні ‘колір’ немає маркованості ‘там’ або ‘тут’-семантикою, хоча стереотипне мислення мовця може утворити семантичні асоціації *білий* – ‘світлий’, ‘чистий’, ‘гарний’, що є похідними семами змісту ‘тут’. У трьох наступних значеннях лексема *білий* виразно виявляє зміст ‘там’-відторгнення мовцем від себе: ‘там’ → ‘чужий’ // ‘інший’ (*біла ворона*), ‘там’ → ‘невідомий’ // ‘незрозумілий’ (*біла пляма*), ‘там’ → ‘відсутність’ (*білий вірш*).

Подібно до *білий* появу негативної ‘там’-семантики спостерігаємо в непрямих значеннях з *лівий* (пор.: *вставати з лівої ноги, давати лівою рукою, піти на ліво, ліві доходи, лівий рейс*). Поява стереотипного значення ‘поганий’ зумовлюється уявленнями багатьох народів про лівий бік як неправильний, поганий, темний тощо.

б) прикметники, що в переносному метафоричному значенні посилюють вже наявний в прямому первинному значенні ‘там’-зміст, набуваючи різноманітних компонентів лексичного значення негативної оцінки пор., *гіркий* – 1. ‘який має їдкий, різкий смак’, 2. перен. ‘сповнений горя, болю, гіркоти; дошкульний’ (*гірка доля, гірке слово*). Перше пряме значення *гіркий* має семантичний компонент значення ‘там’ → ‘неприємний’ (*гіркий перець, гірка таблетка*), але цей семантичний ланцюг не можна продовжити семами ‘поганий’ / ‘шкідливий’, оскільки гіркий на смак перець не може бути однозначно неприємним – це незамінна спеція, користь якої вже доведена в медицині. Аналогічно з семантикою *гіркий* в словосполученні *гірка таблетка*:

ліки не можуть бути поганими тільки тому, що вони неприємні на смак. Це значення суміщає, таким чином, члени лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’: ‘там’ → ‘неприємне’ та ‘тут’ → ‘корисне’ / ‘добре’. Інша ситуація з другим переносним значенням прикметника *гіркий* в словосполученні *гірка доля, гірке слово*. Семантична структура цього контекстуального значення: ‘там’ → ‘неприємний’ → ‘поганий’. Отже, негативна оцінка ‘там’ метафоризованої якості в ад’єктивах цієї групи більш виразна й глибша;

в) прикметники, що в переносному метафоричному значенні різко змінюють зміст ‘тут’ прямого значення на зміст ‘там’ негативної егоцентричної оцінки або семантику ‘там’ спрямованого напрямку, ‘від мовця’, пор.: *міцний* – 1. ‘який важко піддається руйнуванню, поділу на частини тощо’ (стійкий, твердий), 2. ‘який не можна порушити, або змінити...’, 3. ‘фізично витривалий, здатний переносити значні навантаження (дужий, сильний)’, 4. ‘духовно стійкий, витривалий (непохитний, незламний)’, 5. ‘який займає надійне, впевнене становище’. У всіх цих значеннях виявляються похідні семи позитивної оцінки змісту ‘тут’, відповідно: ‘цілісний’ / ‘стійкий’ / ‘здоровий фізично’ / ‘здоровий духовно’ / ‘значний’. Водночас у словосполученні *міцне слівце* із зафіксованим у тлумачному словнику значенням ‘різкий, образливий або лайливий, непристойний вислів’ [ВТСУМ, с. 558] лексема *міцний* виражає ‘там’-семантику, конкретизуючись у семі ‘поганий’.

2.2.2. Семантика дієслів як вияв семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українській мові

Досліджуючи ознаки вираження дейктичних компонентів лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в структурі лексичних значень українських дієслів [278], ми виявили, що кількісно дієслівних лексем, маркованих широкою ‘там’-семантикою набагато більше, ніж позначених ‘тут’-семантикою сфери мовця: 380 і 96 лексем відповідно. Убачаємо, що така виразна тенденція пояснюється «зведенням вказівних (дейктичних) засобів до номінативних, що

призводить до визначення суб'єктивного (дейктичного) у сфері об'єктивного (номінативного) як негативного» [199, с. 121]. На думку М.О. Луценка, позиція мовця завжди первинно звернена назовні ('там' → 'від себе'), тому всі значення мовець усвідомлює в кінці кінців як негативні. Саме до загального змісту 'там'-сфери мовця зводяться похідні семантичні компоненти 'від себе', 'в напрямку від мене', 'чужий', 'поганий', 'неважливий' тощо.

За особливостями вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' дієслова української мови можна поділити на групи:

Г. Дієслова, марковані семою 'там'-сфери, яка є зовнішньою, віддаленою від 'тут'-сфери мовця, яку виражають ряд семантичних відтінків 'там'-семантики:

Г. 1. Дієслова з семантичним компонентом 'там'-напрямку, 'від себе' суб'єкта дії чи суб'єкта мовлення:

Г. 1. 1. Дієслова втручання у сферу 'там' → 'іншого', коли дія спрямовується на об'єкт, що зазнає впливу активного суб'єкта, пор.: *агітувати* – 'закликати до боротьби за певну ідею', 'спонукати до чогось'; *активізувати* – 'робити кого-, що-небудь діяльним, активним, посилювати активність'; *бавити* – 'доглядати дітей', 'веселити кого-небудь'; *бентежити* – 'виводити когось з душевної рівноваги, викликати тривогу, робити неспокійним'; а також: *брити*, *будити*, *бунтувати*, *ворушити*, *дражнити*, *жсалити*, *жснити*, *журити*, *завдавати*, *заякувати*, *заподіювати*, *запускати*, *змушувати*, *знущатися*, *зобов'язувати*, *квапити*, *клопотати*. Як правило, ці дієслова мають відтінки спонукання, примусу, негативного впливу суб'єкта на об'єкт та вимагають додатка в знахідному відмінку.

Г. 1. 2. Дієслова мовлення з 'там'-семою виголошення 'від себе', пор.: *базікати* – 'розповідати те, чого не можна розголошувати'; *виражати* – 'передавати, висловлювати'; *вітати* – 'звертатися до кого-небудь під час зустрічі з привітом', 'поздоровляти'; пор. також: *заявляти*, *зичити*, *ляяти*, *нарікати*, *подякувати*, *просити*, *віщати*.

Г. 1. 3. Дієслова ‘там’-вияву почуттів до когось: *голубити, ненавидіти, любити, дбати* – ‘виявляти турботу, старання’.

Г. 1. 4. Дієслова із загальною семою ‘там’ → ‘давати’ / ‘віддавати’ → ‘від себе’, коли дія суб’єкта спрямована у напрямку до іншої особи, об’єкта з метою щось віддати у прямому чи переносному значенні, пор.: *боргувати* – ‘давати щось у борг, у тимчасове користування кому-небудь’; *вручати* – ‘давати комусь щось особисто, безпосередньо в руки’; *годувати* – ‘давати кому-небудь їжу’. Подібну сему мають лексеми типу: *давати (Даю хороші гроші), дарувати, допомагати, навчати, напувати, повчати, поручати, постачати, призначати*.

Г. 2. Дієслова з семантичним компонентом ‘там’ → ‘відсутність’ / ‘кінець’. Семантика ‘кінця’ як відсутність або припинення чогось є близькою до значення ‘там’³. Серед дієслівних значень із семою ‘кінець’ виділяємо підгрупи з похідними компонентами значення:

Г. 2. 1. Дієслова з семою ‘там’ → ‘кінець’ → ‘смерть’, пор: *гаснути* в переносному значенні ‘втрачати сили, здоров’я; вмирати (про людину)’ сприймається як кінець існування, відхід у небуття. Первинне значення *гаснути* метафорично пов’язане з розумінням мовцем життя як світла, яке з часом згасне. Це пояснює логіку семантико-прагматичного ланцюжка ‘там’ → ‘небо’ → ‘тьма’ / ‘світло’ або ‘смерть’ / ‘життя’. За М.О. Луценком, для первинної людської мови характерним було синонімічне називання протилежних понять одне через одне (енантіосемія) [206]. До цієї ж лексико-семантичної групи належать лексеми типу: *гинути* – ‘переставати жити, вмирати’; *душити* – ‘вбивати когось, здавлюючи горло, насильно, припиняючи дихання...’; *згасати* – ‘переставати існувати...’; *заколоти, заливати (заливати кров’ю)* – ‘чинити масові вбивства, проливаючи багато крові’; *занапащати, знищувати, морити, нищити, потопати, разити, страчувати, вбивати, труїти* тощо.

³ Луценко М. О., розглядаючи етимологію укр. вуй (вуйко), виводить його значення з давньоруськ. уйма (‘нестача’), уймати (‘відбирати’, ‘позбавляти’), бо «‘тьма’ – це й ‘відсутність’» [208, с. 33]. Отже ‘там’ → ‘тьма’ – це ‘кінець’, ‘відсутність’ (*уймати*) та ‘там’ → ‘тьма’ – це ‘багато’ (*уйма*).

Оремі з наведених дієслів в одному зі значень мають сему 'невидимий', що підтверджує семантичний пучок 'там' → 'верх' → 'смерть', пор.: *Зустрінемося на небесах* – 'після смерті у потойбічному житті' – повір'я, що душі померлих опиняються на небі: 'там' → 'тьма' → 'кінець' → 'смерть' → 'невидимий' (~'відсутність' → 'відсутність людини серед живих'), пор.: *гаснути* – 'втрачати силу вияву, зникати'; *гинути* – 'робитися непомітним, зникати' (*І слід його гине*); *потопати* – 'зникати з поля зору, ховаючись за чим-небудь', 'іти в небуття, зникати'. Сема 'той, якого не видно' сприймається суб'єктом мовлення як ознака об'єкта поза його впливом – 'там'.

Г. 2. 2. Дієслова із семою 'там' → 'кінець' → 'знищення' // 'руйнування' // 'видалення', які об'єднує загальна сема 'відсутність у сфері мовця 'тут', пор.: *громити, знищувати, зривати* (*Весняна повінь на Закарпатті зірвала багато мостів; зірвати оголошення*), *ламати, порушувати, пошкодити, псувати, рвати, руйнувати, спопеляти*. Це перехідні дієслова, що передбачають руйнівний вплив на об'єкт з метою його знищення, видалення. Оскільки результатом такого впливу буде відсутність об'єкта, в прагматико-семантичному аспекті загальна семантика цих дієслів перебуває в егоцентричній сфері 'там' → 'немає'.

Г. 2. 3. Дієслова з семою 'там' → 'кінець' → 'втрата' / 'припинення', що врешті-решт означає 'відсутність', пор.: *анулювати (скасувати)* – 'визнавати, оголошувати що-небудь недійсним'; *видаляти* – 'відкидати, вирізувати'; *в'янути* (*всихати, марніти, слабнути*) – 'втрачати свіжість' (про рослини), 'ставати зморшкуватим' → 'втрачати молодість', перен. 'втрачати рухливість, бадьорість'; *гаяти* – 'марно витратити' (про час); *глушити* – 'позбавляти здатності чути що-небудь' → 'спричинити втрату слуху', перен. 'перешкоджати розвитку, вияву чого-небудь' → 'спричинити втрату оригінальності' (*Глушити творчу індивідуальність*). Сему 'відсутність' через втрату, позбавлення чогось мають також лексеми типу: *грабувати, дармувати* (про час), *дівати* (*Знайду, куди своє добро дівати*), *долати* (*Долати власні недоліки*), *забувати, холонутти, загубити* (*Загубити совість*), *занепадати* (*зубожіти,*

деградувати), *зачиняти* (*ув'язнювати*), *згасати*, *ронити*, *спотворювати*, *схибити*, *текти* (про час), *терпнути* (про тіло або його частину), *тринькати*, *угасати*, *чманіти*.

Г. 2. 4. Дієслова з семантичним компонентом ‘там’ → ‘кінець’ → ‘відсутність’ // ‘відсутність бажаного’ для суб’єкта дії // мовця. Відсутність чогось бажаного в сфері ‘тут’ суб’єкта дії // мовлення зумовлює спрямування його сутності в сферу ‘там’ → ‘бажане’, що є відсутнім у його реальній дійсності, до чого він прагне⁴. Семантикою ‘там’ → ‘відсутність бажаного’ марковані дієслова *бажати*, *хотіти*, *воліти*, *жадати*, *прагнути*. Так, *прагнути* – це ‘мати бажання здійснити, одержати, здобути щось’, ‘висловлювати комусь побажання про здійснення чогось’. У семантико-синтаксичному аспекті дієслова цього типу визначаються як предикати бажання [75], пор.: *благати* (*просити*, *молити*) – ‘настійно і пристрасно або ласкаво просити’; *жадати* – ‘відчувати велику потребу в чомусь, прагнути здійснення чогось’; *ждати* – ‘перебувати десь для зустрічі з кимось’ → ‘хотіти зустрітися’ → ‘відсутність у сфері ‘тут’ суб’єкта’, ‘сподіватися на повернення когось, чого-небудь’ (*Ждати вояка з бою*), ‘взагалі сподіватися на щось’ (*Не жди добра; Ждати з моря погоди*); *замовляти* – ‘доручати кому-небудь зробити щось у певний, наперед визначений термін’ → ‘хотіти замовлене’ → ‘відсутність в реальності’. Егоцентрична сема ‘там’ → ‘відсутність бажаного’ як компонент лексичного значення можна зафіксувати у дієсловах типу: *марити*, *мріяти*, *поетизувати*, *потребувати*, *скучати*, *уявляти*, *фантазувати*, *ширяти* (*фантазією*, *мріями*, *думками*), *шукати*. Усі подані значення мають відтінок ірреальності, відсутності об’єкта бажання в реальному просторі ‘тут’ суб’єкта дії.

Г. 2. 5. Дієслова з семою ‘там’ → ‘відсутність’ → ‘немає’ (‘не’-семантика), пор.: *байдикувати* (*ледарювати*, *лінуватися*) – ‘нічого не робити, нічим не займатися’ → ‘не працювати’ → ‘відсутність роботи’; *забороняти* (*боронити*) –

⁴Наприклад, семантика ‘бажаного’ М.О.Луценком розглядається в ряді значеннєвих реляцій ‘рот’ – ‘тьма’, ‘рот’ – ‘бажання’ [208, с. 35] та у співставленні етимології рос. желудок – ‘желать’ та укр. дієслів бажати, жадати.

‘не дозволяти, не давати робити що-небудь’ → ‘не давати волі’ → ‘відсутність волі’; *бракувати* – ‘не вистачати; не бути’ → ‘немає’ → ‘відсутність чогось’; *брехати* – ‘говорити неправду’ → ‘відсутність правди’, а також: *заперечувати, засуджувати, мовчати, потурати, лишати, обманювати*.

Г. 3. Дієслова з семантико-прагматичним компонентом ‘там’ → ‘погано’ // ‘несхвально’. Усе, що поза ‘тут’-сферою мовця, в акціональному плані (‘несхвальне’, ‘неприємне’, ‘невидиме’) знаходиться у сфері ‘там’ – ‘не моє’, тому негативні суб’єктивні відтінки значення також розглядаються нами як марковані ‘там’-змістом.

Питання емоційної конотації лексики розглядає В.М. Русанівський у монографії, називаючи це явище «суб’єктивним фактором у розвитку семантики слова» [301, с. 60]. Уявлення про погане й добре є невід’ємною категорією людського мислення у процесі соціалізації індивідуума. Семантична опозиція ‘погане’ – ‘добре’ зумовлена егоцентричною загальною опозиційною семантикою ‘там’-сфери ↔ ‘тут’-сфери суб’єкта мовлення. Загальне негативне значення дієслів може конкретизуватися низкою похідних семантичних відтінків.

Г. 3. 1. Дієслова з семою ‘там’ → ‘погано’ → ‘зневага’, коли основне їх лексичне значення доповнюється семантичним відтінком зверхності, певної неповаги суб’єкта до об’єкта мовлення, пор.: *базікати* – ‘говорити багато, беззмістовно про щось не варте уваги’; *верзти* – ‘говорити нісенітницю, дурницю’; *глузувати* – ‘уїдливо насміхатися, висміювати кого-небудь’; *гребувати* – ‘ставитися до когось зневажливо, гордовито’; *дражнити* – ‘насміхатися’, а також: *нехаяти, ображати, теревенити, тринькати, цькувати*.

Г. 3. 2. Дієслова з семою ‘там’ → ‘погано’ → ‘байдужість’, пор.: *запускати* – ‘залишати без нагляду, догляду, доводити до запустіння’; *збайдужіти* – ‘утратити інтерес, стати байдужим до кого-, чого-небудь’; *ігнорувати* – ‘навмисне не помічати, нехтувати; не звертати уваги’;

нехтувати – ‘не звертати уваги, не брати до уваги, не надавати значення<...>’, ‘не оцінювати гідним, належним чином, презирливо ставитися’.

Г. 3. 3. Дієслова з семаю ‘там’ → ‘поганий’ → ‘невидимий’ ~ ‘невідомий’ // ‘неявний’ // ‘темний’, пор.: *блудити* – ‘рухатися навмання, не знаючи дороги’; *гаснути* – ‘втрачати силу вияву; зникати’; *гинути* – ‘робитися непомітним’; *затаювати* – ‘зберігати в таємниці, не виявляти почуттів’; *затемнювати* – ‘робити щось темним, невидимим’, ‘робити менш зрозумілим, ясним, виразним’, пор. також лексичні значення дієслів типу: *майнути*, *мріти*, *натякати*, *потопати* (*потопати в темряві*), *приховувати*, *сновигати*, *таїти*, *танути*⁵.

Г. 4. Дієслова з семантичним компонентом ‘там’ → ‘далеко’ → ‘віддаленість дії від суб’єкта мовлення // дії’. Дейктична семантика простору ‘далеко’ – ‘близько’ → ‘там’ – ‘тут’ щодо мовця чи суб’єкта дії традиційно реалізується за допомогою локативних прислівників та прикметників [76; 344]. Серед дієслівних лексем такою семантикою характеризуються *блукати* (*бродити*, *тинятися*, *кружляти*) – ‘ходити, їздити без певної мети і напрямку’, ‘рухатися навмання, не знаючи дороги’; *бовваніти* – ‘бути видним здаля’; *бродити* – ‘ходити або їздити по світу, часто змінюючи місце перебування’; *віщати* (*пророкувати*) – ‘наперед визначати, що буде, що станеться’; *грозити* – ‘попереджувати з погрозою покарання’, а ще: *гукати*, *даленіти*, *призначати*. Як бачимо, у наведених дієсловах та їх лексичних значеннях сема ‘там’ → ‘віддаленість’ може виявлятися у просторовому аспекті зорового сприйняття, пор.: *даленіти*, *бовваніти*, *мріти*, у просторовому звуковому плані, пор.: *звати*, *гукати*, у часовому аспекті

⁵ Семантичний компонент суб’єктивної оцінки у структурі тлумачень лексичних одиниць досліджували Ю. Д. Апресян [18], називаючи його «модальною рамкою мовця», М. М. Епштейн – «прагмемами» [400]. В. М. Труб поділяє предикати зі значенням ‘несхвалення’ на: 1) ті, що містять вказівку на те, що суб’єкт дії негативно оцінює наслідки дій, вчинків певної особи або ж властиві їй недоліки пор.: *засуджувати*, *ляяти*, *сварити* та 2) ті, в яких суб’єкт вказує на причетність контрагента до дійсності, негативність якої є загальноочевидною, загальноприйнятою, пор.: *обвинувачувати*, *звинувачувати*, *викривати* [359].

майбутньої дії, пор.: *віщати, пророкувати, грозити, попереджати, призначати*.

Г. 5. Дієслова руху з семантичним компонентом ‘там’ → ‘кудись’ або ‘там’ → ‘десь’ в залежності від різновиду семантики руху: динамічної семантики (певного напрямку від мовця) чи статичної дистантної семантики (далеко від мовця) – поділяються на такі типи:

Г. 5. 1. Дієслова спрямування, напрямку ‘там’ → ‘кудись’ (з необхідністю заміщення синтаксичної позиції місця руху, напрямку – ‘кудись’), пор.: *везти* – ‘переміщати, кого-, що-небудь з одного місця в інше, переміщатися якимось транспортом’; *вести* – ‘допомагати комусь іти, пересуватися; спрямовувати’, ‘іти, рухатися попереду, скеровувати рух’; *знати* – ‘силою змушувати рухатись кудись’, ‘примушувати швидко йти, їхати, бігти’; пор. також: *гребти, двигати, дременути, запускати, іти* (*Поїзд йде о 8-й годині*), *їхати, лізти, літати, минати, мчати, носити, падати, посувати, ринути* (*Ринути на ворога*), *рушати, скочити, спадати, сягати*.

Г. 5. 2. Дієслова статичного дистантного руху ‘там’ → ‘десь’ (з синтаксевою дистантного місця ‘десь’), пор.: *ходити, блудити* – ‘рухатися навмання, не знаючи дороги’; *блукати* – ‘ходити, їздити без певної мети і напрямку’; *бродити, блукати* – ‘ходити по світу, часто змінюючи місце перебування’; *вештатися, кочувати* – ‘часто переїжджати з місця на місце’, ‘мандрувати’, перен. ‘часто міняти місце праці або житло’; *швендяти* – ‘тинятися, блукати де-небудь’, ‘бродити без необхідності, без певної мети, іти, не поспішаючи’.

2.3. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ граматичними засобами української мови

Концепти просторового дейксису вже досліджувалися в семантиці граматичної категорії відмінка, категорії дієслівного часу, особи, дієслівного виду. Виявлення прихованих дейктичних сем поряд з основним значенням

граматичної категорії необхідне для глибшого розуміння природи семантики граматичних одиниць. Продовжуючи цю традицію, у цьому підрозділі робимо спробу виявлення й аналізу егоцентричної дейктичної семантики ‘там’, або СО ‘там’ – ‘тут’, як домінуючої у висловленні, зумовленою вживанням певних граматичних форм, а саме: грамеми родового відмінка, грамеми середнього роду іменника та грамеми умовного способу дієслова (конструкції з часткою *би / б*).

2.3.1. Родовий відмінок як маркер егоцентричної ‘там’-семантики в українській мові

Учені, що опрацьовують теоретичні аспекти граматики відзначають, що граматична категорія відмінка займає центральне або напівцентральне місце серед граматичних категорій іменних частин мови [83; 127]. Загальне категорійне значення граматичного відмінка – це «відношення між предметами і явищами об’єктивної дійсності» [127, с. 173] або вказівка на семантику відношень, «на відношення іменника до інших компонентів (предикатів) речення» [82, с. 11].

У відмінковій системі української мови форми родового відмінка за частотністю вживання займають одне з провідних місць поряд з формами називного та знахідного і відзначаються функційно-семантичною різноманітністю. Цим пояснюється інтерес учених до вивчення переважно синтаксичних значень родового відмінка. Функційно-семантична неоднорідність грамеми родового відмінка зумовлює, за І. Р. Вихованцем, складність визначення семантико-синтаксичної спеціалізації генітива (його первинної функції) [82, с. 14].

Визначаючи функції родового присубстантивного, учені дотримуються двох тенденцій: 1) зведення значень генітива до 2-3, враховуючи одну спільну семантико-граматичну ознаку [82, с. 11; 117, с. 126; 339, с. 345; 340, с. 213], 2) значення генітива поділяють на багато функційно-семантичних різновидів

[49; 50; 103]. Так, М. А. Жовтобрюх зауважує, що спеціалізація родового відмінка іменника – це об'єктне, означальне і суб'єктне, точніше суб'єктно-означальне значення [117, с. 126]. А. П. Грищенко значення генітива пов'язує з вираженням означальних, суб'єктних та об'єктних відношень [339, с. 345]. М. Я. Плющ основним значенням генітива вважає об'єктне [340, с. 213].

І. Р. Вихованець вводить у визначення первинної семантичної функції родового відмінка означальний елемент і поділяє генітив за функційно-семантичними ознаками, на: 1) родовий суб'єктно-атрибутивний (біг хлопчика); 2) родовий об'єктно-атрибутивний (синь неба) [83, с. 126]. Водночас, дослідник зауважує, що напівцентральний семантико-функційний статус родового відмінка іменника зумовлюється його транспозиційною сутністю – походженням від конструкцій з суб'єктним називним відмінком та об'єктним знахідним, пор.: *Хлопчик біжить* → *біг хлопчика*; *Небо синє* → *синь неба*; *Студент написав статтю* → *написання статті студентом*) [83, с. 126].

Докладну семантичну класифікацію генітивних конструкцій зі значенням посесивності (належності) здійснила Н. В. Гуйванюк, виділивши 7 структурно-семантичних моделей родового приналежності, ґрунтуючись на лексичних властивостях конститuentів генітивних словосполучень (юридичної приналежності, авторської приналежності, іманентної присвійності, з посесивно-реляційним, посесивно-кваліфікативним, посесивно-суб'єктним, посесивно-конотативним значеннями) [див.: 103].

Зважаючи на значну продуктивність генітивних конструкцій у художньому мовленні, з'являються дослідження, присвячені вивченню структурних і значеннєвих різновидів генітивних метафор, що «характеризуються зв'язаною, семантично неподільною будовою (... *І, бувало б, темніла зірка У тумані тривожних дум*)» [27, с. 69]. Досліджуючи структурно-семантичні типи генітивних метафор в українській мові, М. Балко виділила дві групи генітивних метафор: 1) квантитативні (*рій задумів, гроно гостей, море радості, ківш лиха*), 2) квалітативні (*стріха брів, конна волосся, скиби землі*). Дослідниця стверджує, що семантичним центром генітивного метафоричного словосполучення є

іменник родового відмінка, бо «після трансформації він стає предметом висловлювання (*згряя думок* – думки переповнюють людину подібно до зграї; *смівлівість вчинків* – смівліві вчинки)» [27, с. 70-71].

Увага дослідників до форм родового відмінка у «вторинних» синтаксичних функціях (придієслівні адвербіалізовані прийменникові словосполучення) виявляється у роботах, присвячених прийменниковій системі української мови [79], синтаксичним функціям прийменникових генітивних конструкцій [128], особливостям вираження в різних мовах окремих семантичних різновидів обставинних прийменниково-іменникових сполучень, наприклад, локативності [86; 312].

М. О. Луценко, описуючи семантику родового відмінка, звернув увагу на те, що «визначення родового відмінка як відмінка відношення або відмінка атрибуту занадто загальне» [205, с. 42]. Так само пояснення вживання генітива зі значенням якості, часу, причини, частковості не дають зрозуміти, «які семантичні якості родового відмінка дозволили використовувати його у “вторинних” номінативних структурах» [205, с. 42].

Очевидно, поглибити уявлення про семантику родового відмінка можна шляхом контекстуального аналізу генітивних конструкцій. При цьому, аналізуючи смислові і функціональні відтінки підпорядкованої генітивної форми, слід врахувати лексико-семантичні особливості обох компонентів, широкий контекст (лексичне значення головного слова, прийменники), суб'єктивне егоцентричне ставлення мовця, а також, частково, зіставляти семантику родового відмінка зі смисловим навантаженням інших графем відмінкової категорії (знахідний та орудний відмінки).

Зважаючи на концепцію М. О. Луценка про можливість досліджувати семантику родового відмінка на основі аналізу його кореляцій з прийменниками та дієсловами певної семантики, можна виділити семантико-структурні моделі його вживання з вираженим семантичним дейктичним компонентом ‘там’. Відповідно, значення прийменниково-генітивних та безприйменниково-генітивних конструкцій можуть містити егоцентричну

складову граматичного значення родового відмінка і прийменника, що є додатковим, але необхідним засобом. «Завдяки прийменниковому та безприйменниковому вживанню форм українська мова має надзвичайно досконалу і розвинену систему визначення найрізноманітніших відношень реальної дійсності» [127, с. 173].

Прийменники виявляють «категорійно-дейктичне» значення [СУП, с. 6], семантику «узагальненої вказівки» [79, с. 58], а також «контекстно-лексичне (індивідуальне, вторинне) значення» [СУП, с. 6].

За даними «Словника українських прийменників», з урахуванням фактичного мовного матеріалу, текстів української художньої літератури, родовий відмінок в прийменниково-іменникових конструкціях вживається в 13 значеннях з 16 наведених (об'єктне, адресатне, локативне, міри і ступеня, причини, способу дії, наслідку, порівняння, темпоральності, умови, мети, атрибутивності, кількісної атрибутивності) [СУП, с. 10-13].

Д. Генітивні прийменниково-іменникові конструкції 'там'-змісту в українській мові мають такі семантичні різновиди:

Д. 1. Конструкції типу «прийменник *до* + іменник у родовому відмінку» передають семантику сфери 'там', віддаленої від мовця чи суб'єкта дії. Семантичні різновиди цих конструкцій мають загальну егоцентричну 'там'-локалізацію об'єктів та семантику спрямування до певного місця (локума) в бік від мовця/суб'єкта дії. Серед значенневих різновидів конструкцій «*до* + родовий відмінок іменника», в залежності від семантико-синтаксичного значення та контексту, виділяємо такі:

Д. 1. 1. Локативні конструкції, в яких родовий відмінок з прийменником *до* позначає просторово віддалений від мовця об'єкт, пор., *В а с я: Втечу до Червоної Армії! Там лучче буде<...>* (М. Куліш); *Вчора доходив до тропіка і в палкучих просторах запалював душу, а сьогодні я, кучерявий хлопчик, до льодового океану рушив* (М. Хвильовий). При цьому генітивні конструкції віддаленого простору вживаються з дієсловами руху типу: *рушити, йти, втекти, податися, вести, поїхати*. І. Р. Вихованець тлумачить це значення як

«загальний напрямок дистантного руху в напрямі якогось предмета» [79, с. 110]. Дистантність, віддаленість від мовця/суб'єкта дії має загальний дейктичний зміст 'там'-напрямку, 'туди'-спрямованості у віддалений простір із вказівкою на кінцевий пункт руху, виражений іменником у формі генітива.

Д. 1. 2. Об'єктні конструкції «до + родовий відмінок іменника» передають семантику спрямування дії суб'єкта в напрямку адресата чи об'єкта, пор.: – *Соромно тобі, Катре, бути такою злою. Такою несправедливою до простого народу* (М.Старицький), <...>*І наш лелечий, наш лелечий двір, де на гнізді з вербовим мінаретом старий лелека молиться до зір* (Л. Костенко). Семантика 'там' генітива, зумовлена відтінком фізичної чи ментальної віддаленості адресата чи об'єкта від суб'єкта дії чи мовця, знаходиться на певній відстані ('там') від сфери 'я' / 'тут' мовця ('там' → 'в тому напрямі' → 'туди').

Атрибутивно-об'єктні конструкції «до + родовий відмінок» у сполученні з іменниками типу: *прагнення, охота, потяг* мають семантичний відтінок загального егоцентричного змісту 'там' – 'спрямованість до віддаленого фізично чи ментально об'єкта', пор.: *Потяг до свободи став духовним гаслом тієї доби* (О. Зав'язкін).

Об'єктні конструкції, що є сполученням прикметника зі словоформою «до + родовий відмінок» передають 'там'-семантику, зумовлену егоцентричними відтінками 'очікування', 'наміру', 'здатності', що мають віддалений, потенційний зміст, пор.: *готовий, здатний, зугарний* тощо. Наприклад, у висловлюванні: *Гордо пливе корабель, до завзятого бою готовий* (В. Свідзинський), родовим відмінком іменника мовець передає семантику здатності до потенційної дії ('там'-сфера). У висловленні – *Коли так, то й я зугарна до московської закуції* (екзекуції – В.П.), – *закричала Кайдашиха і, як несамовита, вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та хрьоп нею об землю* (І.Нечуй-Левицький) генітив *зугарна до чогось* передає семантику наміру мовця зробити щось, можливості дії, вчинку ('там').

Об'єктна семантика конструкцій «до + родовий відмінок» може конкретизувати дейктичний зміст 'там' у семантичному варіанті відчуження

мовця – ‘байдуже’, пор.: <...> *І сказати нам зовсім нічого <...> Ах що вічно щасливим братам До нашого болю вічного!* (Є. Плужник).

Семантику заперечення, відкидання мовцем чогось (‘там’) передають конструкції «до + частка не + родовий відмінок», пор.: *М и х а й л о: Треба її вчити, освітити <...> так не до книжок тепер <...> після уже краще!* (М. Старицький).

Д. 2. Локативне або об’єктне значення вихідного пункту руху/дії передається в українській мові сполуками прийменників *з / із / від / із-за* з іменником в родовому відмінку, в яких, за І. Р. Вихованцем, «прийменник виражає основне значення – різну локалізацію вихідного пункту руху, а форма родового відмінка – специфічне значення спрямування (віддалення)» [79, с. 103]. У таких конструкціях егоцентрична дейктична функція виконується формою генітива (‘там’-сфера), а конкретизацію семантики місця дії чи об’єкта виражає прийменник.

Д. 2. 1. Локативні конструкції «*з / із-за* + родовий відмінок іменника» актуалізують егоцентричний зміст неприсутності мовця або суб’єкта дії в місці, звідки починається дія / рух. Цей локус мислиться мовцем споглядально, відсторонено (‘там’ → ‘не тут’ → ‘звідти’), пор., *Розмова й сміх, що почувися з сусіднього двору, перервали нитку її думок* (М. Старицький); *Кажуть, що вночі на передмістя Осінь прибукала з хуторів* (Є. Плужник).

Д. 2. 2. Генітивні конструкції з прийменником *з* можуть мати значення джерела інформації. Мовець при цьому виражає семантико-прагматичний зміст ‘там’ → ‘ззовні’ → ‘чуже’ / ‘інше’, пор.: *Володимир Свідзинський – автор перекладів з літератур народів СРСР, з французької, іспанської, польської* (О. В. Зав’язкін).

Д. 2. 3. Генітивні конструкції «*з* + родовий відмінок іменника» у висловленнях типу: *Жили вони з риболовлі* (Усна нар. тв.) актуалізують уявлення про джерело існування суб’єкта дії як щось зовнішнє (‘там’-локалізація). Трансформація генітивної конструкції в інструментальну без прийменника дозволяє побачити відмінності в семантиці родового та орудного

відмінків, що виражають, відповідно, семантичну опозицію ‘там’ ↔ ‘тут’, пор.: *Жили вони риболовлею. Орудний відмінок оформляє семантичний відтінок важливості для мовця джерела існування (‘тут’).*

Д. 2. 4. Генітивні конструкції «із + родовий відмінок іменника» передають значення часової віддаленості від моменту мовлення у висловлюваннях типу: *Хотів сказати річ іще таку: Марусю знаю ще із немовляти* (Л. Костенко); – *Нема, жінко, – неначе стогне він хриплим голосом, – правди на світі <...> пограбували мене, відняли землю й суда не знайшов <...> Із заможного, бач, на віщо перевівся?* (М. Старицький); *А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва* (П. Куліш). ‘Там’-локалізація семантики генітива зумовлюється семантичним відтінком ‘давно’.

Д. 3. Об’єктні генітивно-прийменникові конструкції компаративної семантики з прийменником *од / від* або без нього, що вимагає родового відмінка об’єкта типу: *кращий од мене, кращий мене.*

М. О. Луценко стверджує, що для компаративних синтагм характерний концепт відчуження, віддалення [205, с. 43]. Семантика відчуження компаративів зумовлена змістом наявності об’єкта в думках мовця, але відсутності його в дійсності, пор.: – *Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, то в куну або до кози не саджають <...>* (П. Куліш). Компаративні прийменниково-генітивні конструкції з *од / від* позначають об’єкт, який мовець віддаляє від своєї сфери ‘тут’, відчужує його до ‘там’-сфери, часто приєднуючи егоцентричний семантичний відтінок негативного ставлення (‘там’ → ‘поганий’) до об’єкта, вираженого родовим відмінком, пор.: <...> *Се, батьку, як од чоловіка! А москаль наш рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись* (П. Куліш); – *Ге-ге! – Гвинтовка йому. – Спотикались і луччі од твого Сомка* (Там само).

Д. 4. Об’єктні генітивно-прийменникові конструкції з різними прийменниками, що утворюють словоформи із загальною дейктичною семантикою ‘там’-віддалення від мовця чи суб’єкта дії:

Д. 4. 1. Конструкції вторинного прийменника «кінець + родовий відмінок іменника», що актуалізують локативну семантику віддалення об'єкта від мовця чи суб'єкта дії, які є фізичним орієнтиром, пор., *А у тім наметі стоїть стіл тисовий, та гетьман Хмельницький сидить кінець стола* (М. Шашкевич); *Вже час немалий іде він пуцею, коли ж виходить на лощину, гляне – кінець лощини із-за дерева димок* (П. Куліш)⁶.

Д. 4. 2. Конструкції з прийменниками «задля / для + родовий відмінок іменника», виражаючи семантику мети, вказують на ментальну віддаленість, потенційність планів мовця, що мисляться ним як можливі ('ймовірно' → 'там'). Генітивні конструкції мети виражають прагнення мовця до бажаного, але відсутнього в реальності. В егоцентричному аспекті такі конструкції спрямовані у майбутнє ('там'), пор.: *Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди* (І. Нечуй-Левицький); <...> *Бо вже я потурчилась, побусурменілась, Для розкоші турецької, Для лакомства нещасного* (Усна народна тв.). Трансформуючи ці словоформи у конструкції з предикатом майбутнього часу, помічаємо семантико-прагматичну ознаку їх дійсного значення 'там' – віддаленість від сфери суб'єкта мовлення, перспективність: 'Буде ('ймовірна') спільна вигода, господарська справа', 'Буде ('я розраховую на') розкіш, лакомство'.

Д. 4. 3. Конструкції з об'єктним значенням «проти / супроти + родовий відмінок іменника» вказують на негативне ('там' → 'погане') ставлення суб'єкта дії до об'єкта протиставлення, пор.: – *Але ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист проти твого гетьманства?* (П. Куліш); *От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькїї: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця – з мечем, з пожежею супроти ворогів рідного краю* (П. Куліш). У таких висловлюваннях виникає егоцентрична опозиція 'я' → 'тут' → 'добре' ↔ 'вони' → 'там' → 'погане'.

⁶ Б.Грінченко таке вживання лексеми *кінець* у генітивній конструкції визначає як функцію прислівника зі вказівним значенням віддалення [СЛУМ, с. 244]

Д. 4. 4. Конструкції з об'єктним значенням «крім + родовий відмінок іменника», вказуючи на егоцентричну ситуацію виключення об'єкта висловлення мовцем, вказують на 'там'-локалізацію генітива, пор.: *Всі, крім поранених, підвелись і присунулись до нього* (О. Довженко). Семантика виключення близька до заперечної семантики щодо вираження егоцентричного змісту 'там', пор.: *Поранені не підвелись і не посунули до нього*.

Д. 4. 5. Об'єктні конструкції «замість + родовий відмінок іменника» вказують на семантику відсутності об'єкта у сфері мовця, тобто суб'єкт мовлення маркує цей відсутній об'єкт 'не тут' / 'там'-змістом: *Поки люди налагодились з жнивками, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок і гордо позирав на вулицю великими вікнами з зеленими віконцями* (Панас Мирний); *Там, де пуста замість серця, порятунку вже не буде* (М. Вороний). І. Р. Вихованець кваліфікує зміст прийменника *замість* як семантику заміщення [79, с. 132]. Генітив позначає відсутній об'єкт, тобто маркує його дейктичним змістом 'там'. Семантика відсутності об'єкта, його 'там'-локалізація посилюється при трансформації генітивних слів у безособові заперечні конструкції, пор.: *немає похилої хатини, немає серця*.

Д. 4. 6. Об'єктні конструкції «без + родовий відмінок іменника», що вказують на відсутність об'єкта (без чого?), пор.: *Духовну основу Української самостійної соборної держави, <...> не можна уявити без досвіду свободи* (О. Зав'язкін).

Д. 4. 7. Обставинні конструкції способу дії, що вказують на відсутність певної ознаки за дією (як?), пор.: *Стара Кайдашиха веиталася коло хати без діла <...>* (І. Нечуй-Левицький); *Сонце світило стиха, без жару* (П. Куліш).

Семантика 'відсутність' ще виразніше актуалізується при трансформації обох типів генітивних конструкцій, описаних вище, у заперечні конструкції з *немає* або з часткою *не*, пор.: *Духовну основу Української самостійної соборної держави, <...> не можна уявити, якщо немає (не буде) досвіду свободи; Стара Кайдашиха веиталась, нічого не роблячи; Сонце світило, але не жарило*.

Д. 4. 8. Наказові конструкції «без + родовий відмінок іменника», що виражають небажаність, заперечення ('там'-локалізацію) об'єкта мовцем, пор.: – *Прошу, без навчань! – огризнулася Катря, – в мене крадіжка, то я заявлю поліції. А підозрювати наймичку я можу <...>* (М. Старицький).

Д. 5. Темпоральні прийменникові конструкції з генітивом.

Д. 5. 1. Генітивні конструкції «біля / близько + родовий відмінок іменника» передають значення суб'єктивного наближення дії до вказаного родовим відмінком моменту часу, виражаючи неточність, приблизність ('там-семантика') визначеного мовцем часу через невідомість або неважливість для нього цієї обставини, пор.: *Близько третьої години ночі прибула кавдивізія* (Ю. Яновський)⁷.

Д. 5. 2. Генітивні конструкції з прийменником *за* в часовому значенні охоплюють назви епох, історичних періодів, тривалих часових відрізків [79, с. 126], пор.: *То ж святе само по собі, а то так наше козацьке лицарство було там по ограді помальоване, щоб народ дивився та не забував, як колись за батьків та дідів діялось* (П. Куліш); *За батька Хмельницького текли по Україні медовії ріки, люд убиравсь пишною красою, як мак у городі...* (П. Куліш); *Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за життя батька* (І. Нечуй-Левицький). При цьому у висловленні не акцентується на періоді часу щодо моменту мовлення, не враховується просторово-часове розташування мовця під час акту мовлення. Суб'єкт мовлення опредмечує відрізок часу (*за ляхів, за дідів* тощо), позиціонує його в минулому, як правило віддаленому, 'там'-локалізованому ('там' → 'давно').

Д. 5. 3. Темпоральні генітивні конструкторії без прийменників вживаються на позначення минулого щодо акту мовлення відрізка часу, тому в прагматичному аспекті відносяться до семантики 'там'-сфери: 1) родовий минулої дати, пор.: *Отож приспів Ярослав кінець життя, і оддав він душу свою богові місяця*

⁷ Прийменники *біля / близько / коло* в часовому значенні, за І. Р. Вихованцем, мають «найбільш загальний план різночасності повідомлюваного явища і вказаного прийменником моменту часу» [79, с. 128].

лютого у двадцятий (день), у суботу першої неділі посту <...> (Повість минулих літ); Але важкого сорок четвертого корова заяловила, Ганна не могла здавати молокопоставки (Ю. Мушкетик); 2) родовий минулої пори року або доби пор.: *От вовк і нанюхав моїх овечок. Продер глупої ночі під стріхою в кошару дірку та й уплигнув серед овечки* (Остап Вишня); 3) родовий минулого описового («одного разу»), що є найбільш невизначеним щодо конкретного часу дії; суб'єкт розповідає про події, що вже відбулися і щодо яких він є стороннім спостерігачем ('там'), пор.: *Ото одного разу була неділя, Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди* <...> (Б. Грінченко); 4) родовий віку людини у минулому, конструкція з яким є згорнутим підрядним реченням часу, пор.: *Сімнадцяти літ вийшла заміж за вдівця Омелька Розсоху на двох дітей* <...> (Ю. Мушкетик). – *Коли їй було сімнадцять літ, вона вийшла заміж<...>.

Е. Вторинні синтаксичні функції генітива зумовлені вживанням родового відмінка при дієсловах на позначення об'єкта або суб'єкта дії, де «він заступає грамеми знахідного і називного відмінка відповідно» [83, с. 127], пор.: *Звір піде на охотників* <...> *Загонщики чекають знака, коли починати* <...> (Остап Вишня); *Господи боже, що то крику було у нас за ті ліси і пасовиська* (І. Франко).

Науковці визнають, що родовий відмінок у слов'янських та інших індоєвропейських мовах становить чи не найскладнішу відмінкову форму щодо його різнофункціональності, зокрема й у вторинних функціях об'єкта дії [80, с. 146; 205, с. 41]. Намагання знайти відповідь на питання функціонування родового відмінка замість знахідного і називного тільки на синтаксичному рівні не вичерпують проблеми. Очевидно, в основі такої трансформації егоцентрична складова, на що вказували дослідники семантико-синтаксичного вживання генітива та акузатива в об'єктній позиції, яка «залежить часто від сприйняття і думки носія мови» [80, с. 100].

Уживання генітива у функції специфічно акузативній зумовлене багатьма мовними та позамовними факторами:

а) морфологічними ознаками елементів генітивної конструкції (напр., наявність заперечних часток *не, ні* чи модального слова *немає*);

б) лексико-семантичними особливостями дієслів-предикатів, які обумовлюють їх керування генітивом (*завдавати шкоди, треба боротьби, хотіти морозива, боятися уколу*);

в) семантичними особливостями іменника-генітива (неповнота охоплення об'єкта, або партитивність, неозначеність, неконкретність, невизначеність об'єкта);

4) семантико-прагматичними (егоцентричними) чинниками, що є показниками вибору мовцем форми генітивної грами (неважливість, необов'язковість, відчуження, негативне ставлення мовця до об'єкта мовлення).

Е. 1. Заперечні генітивні конструкції із семантикою об'єкта дії.

Щодо вживання родового відмінка у заперечних конструкціях вчені висловлюють різні думки. І. Р. Вихованець стверджує, що заперечні конструкції (наявність частки *не* або заперечних слів типу *немає*) є умовою вживання родового відмінка [80, с. 98], зауважуючи, що на сучасному етапі розвитку української мови в заперечні конструкції все більше проникає знахідний відмінок.

О. Л. Путіліна вважає, що родовий і знахідний відмінки конкурують в заперечних реченнях двох типів: а) родовий і знахідний при дієсловах з заперечною часткою *не*, б) родовий і знахідний залежать від інфінітива з заперечним предикативним прислівником, словами категорії стану [294, с. 99]. Авторка зауважує, що вибір знахідного чи родового відмінка залежить від семантики опорного дієслова і залежного іменника, форми дієслова, функціонального стилю літературної мови або порядку слів у реченні.

І. Р. Вихованець вказує на семантико-прагматичний характер вживання аккузатива при дієсловах. “Знахідний відмінок при перехідних заперечних дієсловах вказує на конкретність, визначеність об'єкта: *Одначе й цей ракетний степ не злякав Галину* (О. Гончар). Вживання абстрактних іменників у формі знахідного відмінка спостерігаємо у випадках, де об'єкт має точно окреслене

значення: *Ніякі удари долі не освітлювали раптовим світлом його неясну натуру* (О. Довженко)» [80, с. 98]. Відповідно, вказівка на визначеність об'єкта мовцем, його знайомство з ним зумовлюють егоцентричну локалізацію аккузатива у сфері суб'єкта мовлення і його маркованість змістом 'тут'. Натомість генітив у заперечних конструкціях вказує на неозначеність, неконкретність об'єкта, неточність його визначення, пор.: *Передо мною відкриті всі дороги (не обмину й мишачої нори)...* (М. Драй-Хмара). У цьому висловленні об'єкт в генітивній конструкції має відтінок абстрактності, узагальненості значення ('буду скрізь, у будь-якому місці'), що зумовлює дейктичний зміст 'там'. При спробі трансформації в аккузатив, пор.: **Передо мною відкриті всі дороги (не обмину й мишачу нору)* виникає вказівка на конкретність місця, яке відвідає мовець, складається враження відомості цього об'єкта мовцю, він з ним знайомий ('тут'), що є алогічним для такого висловлення.

Отже, неконкретність родового заперечення ('там'-локалізація) і чітка егоцентрична окресленість семантики знахідного заперечення ('тут'-локалізація) роблять їх опозиційними в егоцентрично-дейктичному аспекті. Ці грами вступують в граматико-семантичну опозицію, відповідно, 'там' → 'неозначений' (родовий відмінок) ↔ 'тут' → 'означений / відомий' (знахідний відмінок).

Е. 1. 1. Генітивні конструкції з предикативним прислівником *треба* та часткою *не* вказують на відмову мовця від об'єкта, відкидання його у 'там'-сферу з відтінком 'непотрібний', пор.: *От і не треба ніяких слів!.. За мовчанням вщерть зголоднів* (Є. Плужник); *Не треба сліз і покаяння, Коли буяння – на копу. Дивіться тихо з-під паркання На наше сонце, нашу путь* (О. Влизько).

Е. 1. 2. Генітивні конструкції з заперечним предикативним прислівником *немає/нема* актуалізують егоцентричний зміст 'відсутність' в сфері мовця 'тут', тобто винесення об'єкта у зовнішній простір 'там', пор.: *Та тільки ніч увійшла, Клишонога, незграбна ніч. Нема на ній шапочки голубої З зигзагом із*

сірого шовку (В. Свідзинський); *Три радості у мене неодіймані: Самотність, труд, мовчання. Туги злобної Немає більше...* (Там само).

Е. 1. 3. Генітивні протиставні конструкції «не..., а...», «як не..., то...» демонструють контраст 'там'-локалізації родового та 'тут'-позиціонування знахідного відмінків в егоцентричному аспекті, пор., *Не дало життя втіх і радощів, а дало лише муку* (М. Старицький); *Хай приходять всі Під їх (крил – В.П.) покрови: – Як не знайдуть раю, то знайдуть пекло молодих обіймів <...>* (О. Влизько). У заперечній частині мовець актуалізує семантику відсутності об'єкта, егоцентричне позиціонування його в 'там'-сфері, граматичним показником належності до якої є генітив. У стверджувальній частині висловлення об'єкт мовлення наявний ('тут') або потенційно близький щодо сфери мовця і граматично виражений аккузативом. Відповідно, заперечення містить егоцентричний відтінок відсторонення, віддалення ('там') об'єкта мовлення мовцем чи суб'єктом дії [див. 205; 247].

Е. 2. Генітивні конструкції з дієсловами бажання та необхідності. Ряд дієслів сучасної української мови вимагають іменника в значенні об'єкта у формі аккузатива, проте сполучаються з іменником в родовому відмінку⁸. Зокрема, генітивна форма іменника без прийменника зумовлюється дієсловами із загальною семантикою необхідності, потреби в чомусь відсутньому (*хотіти, бажати, прагнути, просити, очікувати, шукати* тощо) та предикативним прислівником *треба*.

Словоформа з родовим відмінком указує на відсутність об'єкта в дійсності і наявність його лише в думці. Тому в таких синтагмах генітив виражає глибинну семантику спрямованості бажань мовця у 'там', 'не тут'-простір⁹. У залежності від лексико-семантичних особливостей дієслова-предиката, структурно-граматичної будови речення можна виділити кілька типів генітивних конструкцій з семантикою неприсутності об'єкта в реальності, або 'там'-ірреальної його наявності:

⁸ І.Р. Вихованець називає його родовий власнеоб'єктний [82, с. 15], до керування яким зараховуються різні за семантикою дієслова.

⁹ На егоцентричну глибинну семантику граматичної форми родового з дієсловами необхідності відсутнього вказували О. О. Потебня [291, с. 321], М. О. Луценко [205, с. 44].

Е. 2. 1. Сполучення генітива зі значенням об'єкта бажання та дієслів *хотіти, прагнути, просити* тощо, пор.: *Мамо! Мамо! Ми вже не бачимо твоїх квіток, А наші груди хочуть ласки <...>* (М. Хвильовий); – *Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю* (Г. Тютюнник); *Дико знати, Що й прохолонувши, чуття, В тобі залишать біль утрати – Потребу прагнути життя!* (Є. Плужник); *То в монастир з полковником проїде, то в хату зайде, поспита води* (Л. Костенко).

Е. 2. 2. Конструкції «генітив-очікуваний об'єкт, який фактично відсутній + дієслово-предикат пошуку (*шукати, сподіватися, чекати, запобігати, дождити* тощо)», пор: *Як виходиш з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьої шинелі, та всякі були, а синьої нема* (А. Свидницький); *Вітер, вітер з хмарних кубків <...> Став ковчег посеред гір, І, як Ной, я жду голубки: Хочу вийти на простір!* (М. Драй-Хмара); *Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами <...>* (Г. Сковорода); *Бувало тоді, у ту старовину таке, що і вдень, і вночі сподівайсь лихого гостя – татарина або ляха* (П. Куліш).

Е. 2. 3. Конструкції «*треба* + генітив» виражають гостру необхідність, потребу мовця чи суб'єкта дії в об'єкті, що відсутній у його просторі ('там'-локалізація), пор.: *Козак сказав: – Замудрувались ви. Тут треба тільки серця й голови* (Л. Костенко); *Нам треба нервів, наче з дроту, Бажань, як залізобетон, Нам треба буряного льоту. – Грими ж, фанфар мідяний тон!* (В. Еллан-Блакитний); *Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця* (П. Куліш).

Е. 2. 4. Наказові конструкції-прохання з генітивним об'єктом, пор.: – *Дядю, закурить нема?! – Нема! – Так дайте ж хоч сірничка!* (Остап Вишня). Мовець висловлює свою потребу в об'єкті, який йому необхідний, але відсутній у нього в цей момент ('там'-сфера), пор.: – *Уже обскуб* (качку – В.П.). *Мамо, зварить супу!* (Остап Вишня). Уживання у синтагмі спонукання-прохання родового відмінка є вказівкою на майбутній контакт з об'єктом ('там'), якого ще немає у сфері мовця 'тут', пор.: рос. *Выпей чаю! Поешь чего-нибудь!* – 'там'-локалізація

фактично ще відсутнього об'єкта та: *Выпей чай!* – вказівка на конкретний, видимий, наявний об'єкт, що знаходиться у полі зору мовця 'тут' [201, с. 46].

Е. 2. 5. Наказові конструкції зі значенням вимоги (*дай, давай*) з генітивом-конкретним, а не абстрактним об'єктом, пор.: – *Да-да!.. Граждани! Що зробили?.. Давай і нам горниць, не хочемо жити у бараках* (В. Винниченко); *Клекотить бій, гарячий, червоною кривцею вмитий... А наші?! – Хлопці, ріж і бий! – Дай кулемета, Сенька!* (Г. Косинка). Вживання генітива замість звичного з конкретними іменниками аккузатива вказує на дійсничну його функцію – вносить прагматичний відтінок усвідомлення мовцем об'єкта вимоги як такого, що знаходиться поза його впливом, незалежного від нього, але локалізованого в сфері адресата повідомлення ('там'). Прагматичний мотив вживання генітива в таких висловленнях – вказівка на байдужість мовця до означеності, точності об'єкта: 'будь-який подібний об'єкт' (наприклад, 'будь-який кулемет, хоч би він стріляв').

Е. 2. 6. Конструкції з предикативним центром у формі генітива, які позначають гостру необхідність у відсутньому об'єкті, навіть категоричну вимогу його мати, пор.: *Вогню, вогню! – Надлюдської любові! Хай кров кипить у грудях молодих!* (О. Влизько); *А мати навколішках прохала помилувати, присягалася, що ніколи він не крав нічого, <...> що це наклеп. – Не слухай бабів, – кричав шинкар, – а волочи його <...> протокола!* (М. Старицький); *Суне темрява й жах, а в душі перуни, наче поклик юрби... Наганяють, біжать і ревуть буруни: – Боротьби! боротьби!* (М. Драй-Хмара).

Е. 3. Генітивні конструкції з дієсловами страху чи добровільної відмови. Роль вказівки на ментальне віддалення, відчуження мовцем об'єкта в 'там'-сферу виконує генітив з предикативами типу: *боятися, жахатися, стерегтись, цуратися* тощо [80, с. 53; 205, с. 44;], пор.: – *Не знаю, синку, – каже Шрам, – що за неволя тобі водиться з сими пугачами* (запорозькі козаки – В.П.). *Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню* (П. Куліш); *Грицько зцурався дівчини такої!* (Л. Костенко); *Дивно: вона позбулася враз їдкового болю почуттів <...>* (М. Старицький), *А коли станеш собі самому рабом, змушений*

будеш працювати на інших і, позбуваючись легкої, потрапиш у тяжку, сторицею, працю (Г. Сковорода).

Е. 4. Генітивні конструкції з дієсловами здобування чи досягнення чогось. Форма родового відмінка в такому випадку є вказівкою на відсутність об'єкта в 'тут'-сфері мовця і локалізацію його в сфері 'там', пор.: <...> *а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба* (П. Куліш); <...> *саме отут на розі Перша упала за волю кров* <...> *Припасайте по змозі Хліба та дров!* (Є. Плужник); *Знялась (біла пушинка – В.П.) сильному роду своєму землі добувати нової* (В. Свідзинський).

Е. 5. Генітивні конструкції зі зворотніми дієсловами типу: *триматися, держатися, слухатися*. При сполученні опорного дієслова на -ся з іменником-генітивом; родовий вказує на спрямування дії в сферу іншого об'єкта ('там'), пор.: – *Держись, Юру, – каже бувало синові, – держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає* (П. Куліш); – *У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухайся січової старшини так, як ігумена* (П. Куліш). Кореляція частки -ся та генітива актуалізує егоцентричний зміст 'там' → 'від мене' → 'в бік іншого'¹⁰.

Е. 6. Конструкції з генітивним об'єктом, точні кількість, якість чи характер якого не є важливими для мовця. Відтінки егоцентричної неважливості, пор.: *Пощобетали та й побігли, бо ж хотіли ще пошттовхатися покрамницях, прикупити якоїсь крамнини* (Ю. Мушкетик); чи невідомості мовцю, пор.: *Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї* (П. Куліш), генітивного об'єкта, марковані семантикою 'там', у таких конструкціях може посилювати неозначений прономінатив *якийсь*.

¹⁰ Семантику віддаленості від суб'єкта мовлення конструкцій типу: *триматися/слухатися чогось/когось* описував М. О. Луценко, спираючись на наявність вказівки 'там' у генітивній словоформі: «*придерживатись строгих правил* – 'знаходиться среди тех, (не этих), кто следует строгим правилам', *держаться правой стороны* – 'идти там, где правая сторона'» [205, с. 44].

Е. 7. Безособові конструкції з родовим відмінком в суб'єктній функції. Генітив в суб'єктній функції виступає як заміник називного відмінка, що спеціалізується на виконанні синтаксичної ролі суб'єкта дії у висловленні, пор.: *Груш уродило так рясно, що гілля ажгнулося додоу* (І. Нечуй-Левицький). І. Р. Вихованець звертає увагу на експресивність семантики висловлень типу: *Людей приїхало!* [79, с. 153]. Егоцентрична семантика 'там' генітива в ролі суб'єкта зумовлюється семантико-прагматичними чинниками. Форма родового суб'єкта дії вживається мовцем для передачі змісту 'багато' з відтінком неозначеної, неточної кількості. Семантика 'багато' змушує мовця сприймати суб'єкт / об'єкт дії як невизначену неподільну сукупність ('багато' → 'тьма' → 'там'), як те, що неможливо чітко означити, пор.: *Пузир: От де торгавля, так торгавля: людей, людей – протиснутись не можна <...> п'ять магазинів, гуртовий склад <...>* (І. Карпенко-Карий); *Подив, задума, тінь в очах / А сонця, сонця приляло, Аж тече по руках* (В. Свідзинський)¹¹. Небажання мовця чітко окреслювати предмет думки, його кількість зумовлює вживання генітива і актуалізує відтінок узагальнення ('багато'), а значить віднесення мовцем об'єкта до сфери 'там'.

Е. 8. Генітивні конструкції зі значенням приблизної, неточної кількості. Неточна відстань чи час може передаватися генітивною конструкцією зі значенням приблизності, пор.: *Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку та побрались гаєм, по кривій доріжці* (П. Куліш); – *То маєте, жили ми в одного столяра – нас чоловіка з вісім* (А. Свидницький). Неточність зумовлена визначенням об'єктивних кількісних показників (час, відстань) в залежності від суб'єктивного егоцентричного сприйняття – неважливість ('там') для мовця об'єктивної кількості. Такими чинниками суб'єктивного сприйняття дійсності є: а) невпевненість мовця, пор.: *Цю дівчину разів, мабуть, із вісім коло млина вночі я спостеріг <...>* (Л. Костенко); б) незнання, необізнаність мовця, пор.: *За спиною у неї стоїть із кофточкою в*

¹¹ Дослідження глибинної 'там'-семантики та етимології лексеми *тьма* дивіться у роботах М. О. Луценка [208; 209].

руках дівчина років тринадцятьох, що, видно, прибула з села (М. Старицький); в) несуттєвість для мовця самої кількості об'єктів, а їх наявність, пор.: *За хвилину татари наздогнали їх, щось закричали, загукали. Їх було чоловік тридцять* (Б. Грінченко); *Настала косовицят <...> Придбав щось копиць з п'ятнадцять сіна <...>* (Панас Мирний). У таких висловленнях дійсничий зміст 'там' зумовлюється прагматичними чинниками і конкретизується у семантичному ланцюжку 'там' → 'неозначено' → 'приблизно' → 'невідомо' / 'неважливо' / 'неточно'.

Е. 9. Присубстантивні конструкції з родовим відмінком у функції атрибута типу: *людина доброї вдачі, працівник середнього віку, дитина виняткового таланту*¹². На семантику збірності, сукупності, що маркована мовцем як нечітка, неозначена, а значить ментально віддалена ('там') вказує лексико-семантична характеристика лексем, ужитих у присубстантивній генітивній формі. Це, як правило, збірні або абстрактні іменники сукупності, єдності типу: *рід, врода, вдача, кров* (в значенні *рід*), пор., *Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди* (Усна нар. творчість); *<...> богатирів тих додому прогнав. – Ідїть, – каже, – боягузи, а то з вами тільки морока. І ще, – каже, – панської крові!* (Усна нар. творчість); *– Та це ж ті іродові Довбиши, хїба ж ви їх не знаєте? – репетувала баба Кайдашиха. – Це ж вона* (Мотря – В.П.) *того вовчого заводу з чортячими хвостами* (І. Нечуй-Левицький). Егоцентрична семантика 'там' непричетності себе ('я' мовця) до сукупності, вираженої генітивною конструкцією, зумовлює відтінок розрізнення себе та інших, протиславлення себе групі осіб: 'я' ↔ 'вони' → 'інші'.

¹² Такі утворення тлумачаться лінгвістами як конструкції із «родовим відокремлюваної атрибутивності» [205, с. 48] чи зі значенням якісної характеристики особи / предмета [50, с. 36]. При цьому М. М. Богдан відзначає виняткову смислову важливість прикметника. Проте пояснює цю важливість лише М. О. Луценко, вбачаючи семантичну функцію прикметника у створенні відокремлюваного сукупного уявлення про особу чи предмет (*людина доброї вдачі* – 'багато людей мають добру вдачу', *працівник середнього віку* – 'є безліч працівників середнього віку'). Отже, генітив відіграє роль відокремленого атрибута сукупності, що в дійсничному плані позначено змістом 'там'.

2.3.2. Грамема середнього роду як маркер егоцентричної 'там'-семантики в українській мові

Граматичні категорії, як і лексичні одиниці, в рамках конструктивної граматики й антропоцентричних теорій мови [64; 197] в своїй основі походять з поля дейксиса. Так, категорія особи (форми 1-ї та 2-ї особи) за своєю семантикою знаходяться у близькій сфері суб'єкта мовлення 'тут' (*ми, ти, ви*). Форми 3-ї особи, натомість, у свідомості мовця постають як дальші, чужі щодо свого впливу, позначені семантикою 'там'. Саме форми 3-ї особи однини іменників диференціюються за родовою ознакою: *він, вона, воно*.

Наголошуючи на формально-граматичних показниках розподілу іменників за родами, дослідники значно менше приділяють уваги семантичному аспекту мотивованості категорії роду. У той час, як у сучасному мовознавстві актуальним є семантико-прагматичний аспект вивчення мовних явищ, зокрема і граматичних значень. Так, на думку М. О. Луценка, граматичне значення – «це структурно-функціональні залишки лексичного значення, у першу чергу займенникового, тому розподіл семантики у межах окремих граматичних категорій – це фактично комбінації займенникових лексичних значень, осмислені з граматичної точки зору» [197, с. 112]. У диференціації категорії роду представниками семантичного напрямку застосовується принцип семантичних опозицій. А. Мейє, О. Єсперсен протиставляють жіночий та чоловічий роди середньому на основі семантичної опозиції живих істот і неживих предметів [222, с. 367]. О. Єсперсен вважає доцільним при вивченні граматичної категорії роду застосовувати теорію «екстралінгвістичних» або «понятійних» категорій, відповідно семантичний фактор визнається головним у природі граматичної категорії роду: «У природі ми розмежовуємо стать, чоловічу та жіночу; неістоти є позбавленими статі предметами. У граматиці ми говоримо про роди» [цит. за: 3, с. 14].

Семантичного принципу у диференціації категорії роду дотримуються і сучасні лінгвісти А. Т. Аксьонов, А. А. Залізник, які стверджують, що виходячи

зі значення, слід протиставити чоловічий та жіночий роди середньому [3; 133]. Є. М. Галкіна-Федорук, М. А. Жовтобрюх, О. Д. Пономарів також вважають, що граматичний рід виник на основі поділу іменників на істоти та неістоти, останні з яких об'єднують іменники середнього роду [89; 117; 286].

За іншою теорією, яка теж ґрунтується на семантичному принципі, іменники поділялися за родовими класами відповідно до активної чи пасивної ролі та значущості предметів, які називали ці іменники, для процесу виробництва. Активні іменники, пов'язані з активністю чоловіка, оформлювались чоловічим родом, пов'язані зі слабкістю й залежністю жінки – жіночим родом. Найменш значущі предмети, безвідносно до залежності й незалежності, оформлювались середнім родом [190, с. 37]. Підтвердженням цього поділу, наприклад, може бути спеціалізація праслов'янських тематичних голосних: на *-*ǫ* – іменники чоловічого роду, на *-*ā* – іменники жіночого роду. М. О. Луценко вважає поділ на статі вторинним додатковим чинником у родовій класифікації іменників, який приєднався до первинного поділу всіх предметів на активних, сильних і незалежних (потім – чоловічий та жіночий роди) та пасивних, недіяльних, залежних (середній рід). Цей поділ М. О. Луценко називає не «природним», а «духовною» мотивацією [207, с. 161]. Це підтверджує егоцентричність людської свідомості та мовних категорій, яка базується на ставленні мовця до явищ реального світу та відображенні цієї егоцентричної позиції у мові.

У більшості семантичних родових диференціацій середній рід протиставлений чоловічому та жіночому, а 3-я особа (він, вона, воно) протиставлена 1-й особі (я). Так, М. Я. Плющ, враховуючи ситуацію мовлення з точки зору суб'єкта мовлення, наголошує на опозиції форм 1-ї, 2-ї особи як учасників мовлення 3-тій особі як неучасникові мовлення [283, с. 87]. Граматичні категорії особи і роду трактуються в егоцентричному аспекті. Категорія роду «представляє предмет (суб'єкт) зовнішній по відношенню до мовця» [212, с. 62]. Отже, ментально мовець категорію роду локалізує у сфері змісту 'там'.

З іншого боку, семантична опозиційність спостерігається і в межах самої граматичної категорії роду. Протиставляючись за семантичними підкатегоріями істоти / неістоти, активні / пасивні імена (предмети) або дорослі / малі істоти, грамема середнього роду відрізняється лексичним значенням і функціонуванням від граем чоловічого і жіночого родів.

Зважаючи на егоцентричність мови та прагматичний аспект розгляду мовних явищ, вважаємо, що грамема середнього роду більш віддалена від сфери мовця 'тут', ніж грамеми чоловічого і жіночого родів. Так, мовець ('я') сам є живою істотою, особою жіночої чи чоловічої статі і об'єктивно належить до людської спільноти, семантично об'єднаної в мові категорією істоти. Натомість середній рід «виник на основі первісної категорії неживих предметів» [341, с. 53], залежних від активних 'я' або 'він', 'вона'. Це егоцентричне значення віддаленості грамеми середнього роду від особи мовця, її маркованість семантикою 'там' виявляється на кількох рівнях: лексичному – маркованість лексичних значень іменників середнього роду семантикою 'там'; синтаксичному – специфічно безсуб'єктне оформлення певних синтаксичних конструкцій граматичною формою середнього роду; стилістичному – вживання мовцем форми середнього роду з прагматичних мотивів – для передачі різноманітних семантичних відтінків, об'єднаних значенням відчуження мовцем об'єкта мовлення у сферу 'там', далеку від близької до суб'єкта мовлення 'тут'-сфери (зацікавленості, важливості, необхідності тощо).

Є. Лексичний рівень вираження змісту 'там' (іменники середнього роду)

На лексичному рівні маркованості середній рід «поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до молодого віку і формально-граматичний зміст назв неістот» [83, с. 87]. У межах категорії істот специфічно український мовний менталітет виокремлює групу малих істот, недорослих за віком, позначаючи їх на граматичному рівні формою середнього роду. А. П. Загнітко вважає основою іменників-назв істот середнього роду значення недорослості: «Це можна пояснити актуальністю характеристики особи щодо віку <...>, яка генетично передувала диференціації осіб за статтю»

[125, с. 53]. Таким чином, спостерігаємо протиставлення середнього роду жіночому та чоловічому на базі опозиції ‘недорослий’ – ‘дорослий’ (*хлоп’я, дівча, каченя* ↔ *чоловік, жінка, качка*). Носій української мови виокремлює за допомогою форми середнього роду маленьких за віком істот за межі своєї сфери дорослих осіб, серед яких мислить і себе (‘тут’ → ‘я’). Маркування семантикою ‘там’ об’єктів у середньому роді породжує додаткові егоцентричні відтінки значення ‘недорослий’ → ‘неповносправний’ → ‘залежний’ (від дорослих) → ‘менш значний’, пор.: *Батько здійма з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити <...> – А кляте ж яке! А кляте! – Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь. А не дитина!* (В. Винниченко); <...> *і коли Ванькові або Одарочці сорочка підіймалася вище того місця, про яке ви зараз думаєте, й зав’язувалася вузлом на спині <...> – Щоб не закаляло! А то воно в мене, вибачте, на втори слабеньке* (Остап Вишня).

Іменники-неістоти, що мають форму середнього роду, переважно не ділять на семантичні типи, обмежуючись виділенням формальних показників (закінчення *-о, -е, -я*) і визначенням загальної категорійної семантики неістот [83; 341]. Інші мовознавці зауважують, що «середній рід – найабстрактніший за своїм граматичним значенням і лексичним наповненням» [286, с. 145]. Неозначеність, неконкретність зумовлюють ‘там’-семантику іменників-назв неістот у формі середнього роду.

Семантичними типами іменників-назв неістот за маркованістю їх семантики змістом ‘там’ в українській мові є такі:

Є. 1. Збірні й абстрактні іменники-назви соціальних груп з суфіксом *-ство* та закінченням *-о*, пор: *студентство, козацтво, парубоцтво* тощо. Маючи своїм головним значенням функцію збірності, вони позначають загальну, велику кількість, точно неозначену суб’єктом мовлення. Значення великої кількості ‘багато’ асоціюється з семантичним пучком ‘тьма’ → ‘там’, що посилюється відтінком загальності, неконкретності. Наприклад, форма офіційного вітання з нагоди 8 Березня: *Дозвольте напередодні свята 8 Березня привітати наше шановне жіноцтво.*

Є. 2. Іменники-назви сукупності предметів із закінченням –я, пор: *бадилля, бурячиння, насіння, листя, начиння*. Семантика неозначеної кількості ('там') таких іменників зумовлена великою кількістю, дрібним розміром і через те неможливістю точного перерахунку, означуваних ними предметів. Відповідно ця група іменників середнього роду маркована семантичним ланцюжком 'сукупність' → 'неозначена кількість' → 'багато' → 'там'.

Є. 3. Іменники-збірні назви для певної неозначеної кількості або якості предметів, речовин із закінченням -о, пор: *читиво, вариво, пійло, їдло, паливо*. Академічні тлумачні словники наводять такі лексичні визначення, зокрема, для *читиво* – «розм. 1. збірне 'книги, твори для читання': *Він любив новинки, переповнені екзотикою, і батько просто з ніг збивався, здобуваючи синові читиво до смаку* (Ю. Збанацький. *Курилові острови*) [СУМ, Т 11, с. 370]. Збірність і неконкретність якості і кількості книг зумовлюють неозначений з боку суб'єкта мовлення зміст 'там'. Проте, на сьогодні, за даними інтернет-ресурсу, це визначення поступається першістю іншому: *читиво* – збірне 'неякісна література, що не має естетичної й художньої цінності, розрахована на малоосвідченого, обмеженого читача'. Оскільки масовість, велика кількість такої літератури є реальністю сучасного світу, відтінок значення 'збірність' → 'багато' ('тьма' → 'там') також наявна в структурі семантики лексеми *читиво*, пор.: *До чого нас закликає реклама і що пропагує? <...>. Так вже сьогодні сталося, що найбільший вплив справляють на нас не розумні книжки, а радше масове читиво, телебачення, реклама, Інтернет* (О. Зозуля. *Культура української мови* / http://www.panianka.info/_movni_njuansi_o_o_o_1143_2.html); *Я часто чую, що російська книжка заповонила всі прилавки. Де? Жовта книга? Це не книга. Це читиво. Де хороша українська книжка? На Петрівці? <...> Він (читач) не може знайти її в бібліотеці, бо там немає сучасних російських книжок...* (Режим доступу: <http://forum.meta.ua/topic/t/24347/30.html>).

Другим досить поширеним в сучасному мовленні значенням іменника *читиво* є суб'єктивне, прагматичне його вживання з послабленою семою збірності, але з яскраво вираженим семантичним відтінком негативного

ставлення суб'єкта мовлення, його відчуження, несприйняття, що зумовлює егоцентричний зміст 'там', пор.: *Жодну граматичну новацію, що її пропонують автори реформованого правопису, він не розглянув <...> Натомість В. Радчук запропонував читачеві малоінтелектуальне читиво на звичну для «націонал-патріотів» тему: хто більше любить і цінує українську мову (Мова і «язьк» в Україні); А знаєте, що з'явилося у великій кількості насправді?! Значно реалістичніші витвори на кшталт мемуарів Моніки Левінські, де реально описується, як вона «обслуговувала» недолугого американського президента і тому подібне читиво (Т. Литовченко. Велика Літературна Дискусія).*

Таких семантико-прагматичних трансформацій зазнає лексема середнього роду *вариво*: від відтінку 'там'-збірності, зумовленого багатьма інгредієнтами у страві, пор.: *«Варивом з зіллям», з додаванням овочів, пізніше почали називати борщем, оскільки обов'язковою складовою цієї страви були буряки, які мали назву «бърць» (З історії української кухні), до відтінків 'невідома мовцю страва' або 'неважливо, яка за якістю страва', тобто відтінку 'там'-'неозначеності', пор.: *На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вариво (М. Коцюбинський); Діти набирали того варива дерев'яними ложками (В. Кучер).**

Таким чином, вираження егоцентричної 'там'-семантики граматичною формою середнього роду поєднується з трансформацією лексико-семантичної структури слова, характерною для сучасного етапу розвитку української мови. При цьому еволюція значення змісту 'там' має таку структуру: 'множинність' / 'збірність' → 'неозначеність' → 'погане' / 'несхвальне' / 'негативне' → 'там'.

Є. 4. Іменники-назви середнього роду із закінченням -я, що мають значення місця [339, с. 46; 363, с. 336], пор.: *узбережжя, поділля, побережжя, міжріччя, пониззя*. До цієї групи відносимо неофіційні назви історико-етнографічних регіонів типу *Пониззя Дніпра, Подніпров'я, Поділля, Опілля, Закарпаття* тощо. Семантику 'там' таких лексем зумовлює позначення ними місця неконкретно, неточно, без чітких меж, що породжує семантичний

відтінок ‘приблизно’, пор.: *Придінців’я* – ‘територія біля річки Дінець’, *Поділля* – ‘територія низини північніше Карпатських гір’ тощо.

Є. 5. Іменники спільного роду типу: *базікало, ледащо, дідшце, головище* тощо («іменники потенційного роду» [39, с. 62] або «нейтралізовані форми» [219, с. 56].) Дослідники форм спільного роду [2; 125; 190; 220; 224] відзначають експресивність їх семантики. Експресивність передбачає суб’єктивність, егоцентричність семантичної структури таких лексем. Наприклад, О. О. Потебня зауважував: «іменники спільного роду не стільки називають особу, скільки виражають сприймання її, висловлюють погляд на неї» [292, с. 9-25]. Таким чином, мовець, оцінюючи особу, висловлюючи ставлення до неї, вживає іменник спільного роду, оформлений графемою середнього роду.

Якщо вважати, що негативна егоцентрична оцінка (‘поганий’) – це конкретизація змісту ‘там’, то іменники спільного роду на позначення осіб з негативними фізичними чи психічними ознаками або схильних до певних недолугих дій є превалюючими щодо іменників спільного роду зі значенням позитивної чи нейтральної суб’єктивної оцінки, які марковані егоцентричною ‘тут’-семантикою (*лівша, слуга, листоноша* тощо). Іменники спільного роду, граматично виражені морфологічними показниками середнього роду майже всі є носіями негативної емоційно-експресивної суб’єктивної семантики мовця, тобто марковані змістом ‘там’, пор.: *Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що <...>* (Ю. Яновський); – *Ой, боже мій, з цим недбайлом! – крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку, – тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай* (І. Нечуй-Левицький). Так, В. В. Мерінов вважає, що формальний показник – середній рід іменників типу *трепло, вайло, тринькало* – зумовлений їх негативною суб’єктивною конотацією [224, с. 69].

Ж. Синтаксичний рівень вираження семантики ‘там’ (специфічно безсуб’єктне оформлення певних синтаксичних конструкцій граматичною формою середнього роду).

На синтаксичному рівні грамема середнього роду оформляє присудок безособових конструкцій, пор.: *Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтима й справжній штормило* <...> (Ю. Яновський); *І я сюди, нарешті, утекла! Аж стисло дух!* (І. Кочерга). Семантично мовець не ідентифікує діяча в безособових конструкціях такого типу через те, що це або фізична властивість людини, або природне явище, яке незалежне від волі чи бажання суб'єкта мовлення. Ця особливість їх значення зумовлює глибинний зміст поза впливом мовця 'там'. Безсуб'єктність дії в таких реченнях сприймається і реалізується в мові особовим дієсловом в безособовому значенні в 3-й особі однини теперішнього часу, яка позначає їх семантикою 'невідомий / не ідентифікований / неозначений суб'єкт дії' (*Його трясє* – 'щось / воно невідоме, незрозуміле його трясє') або дієсловом минулого часу в середньому роді в значенні теперішнього (*Його трясло / Вечоріло* – 'щось невідоме, неусвідомлюване мовцем спричиняє певну дію, процес').

Попередня думка про те, що безсуб'єктність аргіогі властива семантиці безособових конструкцій [111, с. 100], конкретизується в подальшому М. О. Луценком: «зовнішня дія [безособової конструкції – *В. П.*] безсуб'єктна й випадкова по відношенню до предмета» [198, с. 49].

Одним з егоцентричних семантичних відтінків безособової конструкції є «відчуження суб'єкта дії» [111, с. 104]. При цьому формальним виразником відчуженого суб'єкта мовець обирає форму середнього роду, яка граматично є найбільш неозначеною. З відчуженням суб'єкта мовець помічає лише дію, не турбуючись про виконавця або не маючи можливості скласти собі уявлення про нього пор.: *Човен підхопило й понесло у темряву*. На неможливість або невластивість безсуб'єктної конструкції виражати суб'єкт дії вказували О. О. Потєбня, В. В. Виноградов, Д. М. Овсяніко-Куликовський. Покликання таких речень – «завуалювати діяча» [74, с. 368], «відволікти увагу від діяча та <...> подати дію як фатальну» [247, с.197], «подати підмет як невідомий, але існуючий» [292]. Усі ці відтінки безособових висловлювань (невідомості,

випадковості, незалежності від діяча чи мовця, неозначеності, завуальованості діяча, неактуальності для мовця) вказують на загальний егоцентричний зміст 'там' дієслівної форми минулого часу з формальними показниками середнього роду в безособових конструкціях.

На семантичній природі безособових речень як виразників 'там' змісту відчуження суб'єкта дії мовцем наголошують і прихильники української семантико-синтаксичної школи [112; 323; 398 та ін.]. На думку М. Я. Плющ, «безособові дієслова історично споріднені з 3 особою однини (*світає, бракує*) та у формі минулого часу (*світало, бракувало, дощило*) споріднені з формою середнього роду» [283, с. 247]. Це підтверджує семантичний зв'язок безособові конструкції ~ минулий час ~ середній рід ~ 3 особа. Ці граматичні значення об'єднує загальний егоцентричний зміст 'там', який семантично позиціонує виражені з їх допомогою мовленнєві одиниці поза сферою, поза впливом або інтересами суб'єкта мовлення.

3. Стилiстично зумовлене вживання мовцем форми середнього роду з прагматичних мотивів.

Прагматичне вживання мовцем форми середнього роду пов'язане з виникненням у нього необхідності висловити своє ставлення до об'єкта або сприймати його як неважливий, відчужений від себе. Традиційно мовознавці вживання форм середнього роду в таких випадках відносять до стилістичних явищ. На думку О. Д. Пономарева, грамема середнього роду має «найабстрактніше граматичне значення» серед усіх інших [286, с. 145]. На такій характеристиці семантики середнього роду, як абстрактність та узагальненість, наголошує й автор розділу «Іменник» курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» І. Г. Матвіяс, вказуючи на здатність форм середнього роду замінити форми жіночого чи чоловічого родів зі стилістичною метою [341].

Висловлення з використанням форми середнього роду у стилістичному (прагматичному) аспекті, з неспецифічним її вживанням можна поділити на: 1) висловлення, що виражають ставлення мовця до об'єкта / предмета мовлення, його оцінку та 2) висловлення, що виражають суб'єктивне

сприйняття мовцем явищ об'єктивної дійсності як неозначених, неконкретизованих.

3. 1. Конструкції з формою середнього роду, що виражають ставлення мовця до об'єкта висловлення, його оцінку:

3. 1. 1. Висловлення зі вживанням форми середнього роду на позначення невідомого мовцю суб'єкта чи об'єкта дії через їх аудіальне (слухове), а не візуальне (зорове) сприйняття, пор.: *Ой, як скінче дрібних листів Та спатоньки ляже, А щось йому під віконцем «Добрий вечір» каже* (Усна нар. тв.), або через нечітке бачення об'єкта чи суб'єкта дії, пор.: *Я почув, вискочив з хати та прожогом у кошару. А воно сіре повз мене під стріху – шелесть!* (Остап Вишня); *Я якось бачу – щось майнуло з греблі. Шубовснуло – зойкнула вода. А я ж туди і не дотереблю. Ну, думаю, втопилась, от біда <...>* (Л. Костенко). Егоцентричні семантичні відтінки 'небачений' ~ 'невідомий' породжені загальним змістом 'там' → 'поза моїм сприйняттям'.

3. 1. 2. Висловлення зі вживанням форми середнього роду на позначення невідомого мовцю і через те небезпечного для об'єкта чи суб'єкта дії. Загальний егоцентричний зміст 'там' зумовлений відтінками 'невідомий' / 'небачений' → 'небезпечний' → 'страшний' → 'там', пор.: *У двері хтось ізлегка постукав. Оряся не відгукнулась. Ще постукало, трохи дужче, – мовчання <...> Хто там? – спитала вона боязко* (Б. Грінченко); – *Та щоб ото я лізла на оте чорне та їхала! Та ніколи в світі!* (Остап Вишня).

3. 1. 3. Висловлювання, у яких форма середнього роду вживається мовцем з метою виразити значення відсторонення щодо об'єкта чи суб'єкта дії. Семантика 'там' → 'відчуження' конкретизується у відтінки 'зневаги' та 'зверхності' до об'єкта мовлення, пор.: – *Що оце ти твориш, побро? – питає Черногор. – Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром* (П. Куліш), або 'незгоди' з діями чи думкою опонента, пор.: *Але тут вмішувалась мати: <...> – Та щоб ти не смів підходити до його, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми* (В. Винниченко).

3. 1. 4. Висловлення, у яких середній рід мовець вживає на позначення осіб жіночої чи чоловічої статі з метою виказати своє здивування незвичністю, несподіваністю дій чи реакцій цих осіб. Семантика ‘там’ утілюється у відтінки ‘незвичний’ → ‘дивний’, пор.: <...> – *Йй богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравсь у людський табір, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!* (П. Куліш); *Що ж діялося із Лесею?<...> Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшний запорожець* (Там само).

3. 1. 5. Висловлення-питальні речення зі вживанням особового займенника 3-ї особи середнього роду *воно* на позначення незрозумілих явищ, що відбуваються з мовцем. Семантика ‘там’ зумовлюється неможливістю для мовця пояснити ірреальне чи майбутнє, пор.: *Простягла я руку погладити шерсть, узнати з чого вона, і аж обпеклась об кригу. – Недобрий сон. До чого воно?* (В. Барка); – *Ну, то як же воно буде?* – спитав священник. – *Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудете, так воно вже нехай і буде!* – сказали брати (І. Нечуй-Левицький).

3. 1. 6. Висловлення зі вживанням означального займенника *усяке / всяке* у формі середнього роду, зумовленим відтінком ‘байдужості’ мовця до вибору об’єкта / суб’єкта дії. За здатністю виражати семантику ‘там’, форма середнього роду в таких висловленнях синонімічна до неозначеного займенника *будь-хто* з відтінком сукупності ‘всі’. ‘Там’-семантика конкретизується тут у відтінок ‘будь-який з багатьох’, ‘все одно / байдуже хто’ з відтінком зневаги чи образи, пор.: *Михайло: Бідна оця Жозефіна! Поневіряється на чужині, без язика, без мови. Всяке аж сікається принизити, осміяти; а заступитись нема кому* (М. Старицький); – *Ну, брате, – каже один, – діждали ми свого празника; будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!* (П. Куліш).

3. 1. 7. Висловлення зі вживанням форми середнього роду на позначення істоти для вираження відтінку ‘приниження’, ‘зневаги’ до об’єкта мовлення, пор.: *Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, – російська чи польська, –*

нічим іншим не займалася, а лише доводила нам, що ми – не ми, а щось інше (І. Багрянний).

3. 2. Висловлення, у яких середній рід вживається як показник неозначеного, неконкретизованого, сукупного сприйняття дійсності мовцем:

3. 2. 1. Конструкції з неозначено-кількісним числівником *багато* у ролі підмета, що означає сукупність чогось або когось, чітко не виражену кількість об'єктів чи суб'єктів дії, та дієсловом-присудком у формі минулого часу середнього роду, пор.: *Маланка: Багато їх було. Верталися юрбою з полювання <...>* (І. Кочерга), *<...> Викидають людей з хат в ліси, щоб там мерзли. Багато з нашого села там опинилося* (В. Барка). Не в змозі чітко визначити кількість об'єктів, мовець вживає нейтральні грамеми: неозначену форму числівника і граматичну форму середнього роду. Семантико-прагматичний зміст такого висловлення містить відтінок 'там'-семантики 'неможливість' здійснення підрахунку через велику кількість об'єктів мовлення: 'там' → 'сукупність' → 'багато' → 'неможливість полічити'.

3. 2. 2. Висловлення зі вживанням середнього роду на позначення узагальненого, сукупного об'єкта. Через неконкретизацію об'єкта мовлення виникає семантика неозначеності 'там', пор.: – *Добре робиш, – хвалить Перун. – Із тих нивок тільки й порятунок наш. А колгоспне, воно грабоване, і піде кудись, як у прірву* (В. Барка); *Диктували [влада – В.П.] нам наше відношення до чужого, до того, що нам вороже* (І. Багрянний).

3. 2. 3. Висловлення зі вживанням означального займенника *все* у формі середнього роду в значенні узагальненого неконкретизованого суб'єкта чи об'єкта дії ('там'): *І все тоді таким здавалось дивним, Немов в раю чи в радісному сні. Такі ж твої малюнки чарівні <...>* (І. Кочерга); *А з Запоріжжя теж тільки самі паливоди на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, то все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть* (П. Куліш); *Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме справжній штормило <...>* (Ю. Яновський).

2.3.3. Егоцентрична ‘там’-семантика синтаксичних конструкцій з часткою *б / би*

Цікавим та актуальним для «когнітивно і функціонально зорієнтованої лінгвістики» [36, с. 15] на сьогодні є вивчення семантико-прагматичних особливостей мовних засобів, що є вказівкою на особистість «я» суб'єкта мовлення в дискурсі, або «дискурсивних слів» [32; 35; 36]. На думку Ф. С. Бацевича, дискурсивні слова – це лексичні елементи, що вносять в текст «неповторні комунікативні смисли синтетичного семантико-прагматичного характеру» [36, с. 15]. До дискурсивних лексем, за критерієм внесення в акт комунікації семантико-прагматичних егоцентричних відтінків, належать розглянуті нами неозначені займенники та займенникові прислівники, вказівні прономінативи. Активними в цьому плані, як показують останні дослідження, є й частки [див.: 30; 34; 36; 38].

Питання статусу часток у лінгвістиці щодо їх семантики є неоднозначним. Оскільки традиційна граматики зараховує частки до службових частин мови, вважається, що частки не мають самостійного лексичного значення, не співвідносячись з відповідним денотатом або сигніфікатом, тобто виконують лише синтаксичні функції [341, с. 26]. Інші лінгвісти, виділяючи групи часток, що надають самостійним словам і реченням 1) додаткових семантичних відтінків (*навіть, хоч, ледве, майже, то, це* та інші) та 2) граматичних значень (*би, хай*), приписують часткам семантико-граматичну, а не синтаксичну функцію [118, с. 387; 402, с. 433].

У світлі ідеї егоцентризму мови і мовлення на сучасному етапі найбільш актуальним видається погляд на цю частину мови таких вчених, як Ф. С. Бацевич, О. К. Безпояско, які вважають ці одиниці найзагальнішого вказування (дейксису) «носіями складних прагматичних комунікативних смислів, пов'язаних з ментально-психологічними, вольовими, естетичними тощо особливостями мовців» [36, с. 15] або «складну єдність прагматичних комунікативних смислів когнітивно-психологічної природи» [34, с. 15]. У

такому випадку семантичні частки часто є виразниками ставлення мовця, залучають внутрішній світ людини в зміст повідомлюваного, позначаючи останнє загальними егоцентричними змістами ‘там’ чи ‘тут’.

Традиційна класифікація часток [402, с. 433-434] побудована не стільки за семантичним принципом, скільки за синтаксичним, функціональним критерієм, що не завжди точно відображає реальні ситуативні, семантико-прагматичні відтінки цих мовних одиниць безпосередньо в дискурсі. За контекстними дослідженнями сучасних лінгвістів, семантичне та прагматичне навантаження часток виявляється більшим, ніж це продемонстровано в словникових статтях «Словника української мови» [див.: 36, с. 16].

Наприклад, О. К. Безпояско вважає, що не можна напевне стверджувати про відсутність у часток семантичних, змістових ознак. Не називаючи фрагментів довкілля, як це роблять іменники, прикметники, дієслова, прислівники, вони вносять у висловлення певний додатковий елемент змістової характеристики [38, с. 77].

Далі пішов у дослідженнях семантики часток Ф. С. Бацевич [34, с. 33], називаючи частки носіями комунікативних смислів прагматичного характеру, носіями найзагальнішої вказівки – дейктичними одиницями, тобто фактично визнає егоцентричну природу їх семантики. Наводячи конкретні приклади вживання дейктичних часток, вчений чітко характеризує їх семантику як залежну від позиції мовця у висловленні. Ф. С. Бацевич доходить висновку, що найзагальнішим комунікативним смислом частки *то* є вказівка «усвідомленої мовцем визначеності і певної відстороненості від зображеного у висловленні», «осмислення ситуації ніби збоку», пор.: – *То ви таки добре знайомі?* <...> – *лагідним голосом озвався Іван Смола*; – *То ви знаєте, чого двері було замкнута?* (Є. Гуцало); *Він [Льонька] же зарплату приносить!* – *згукнула тихесенько Броня. Ну то й прожирас ту свою зарплату* (В. Шевчук) [36, с. 21]. Виразно виявляється, що прагматичні відтінки відстороненості мовця від ситуації частки *то* в подібних контекстах – це різновиди загальної егоцентричної семантики ‘там’-сфери мовця.

На прикладі вживання часток **он** та **ось** в однаковому лексичному оточенні Ф. С. Бацевич демонструє вияв егоцентричної лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’, пор.: *Он зірка в небі пролетіла* (В. Сосюра) – *Ось зірка в небі пролетіла*. «В обох прикладах йдеться не про просторово віддалені чи приближені об’єкти, а про їх сприйняття, так би мовити, “включення” або “не включення” в особистісну сферу спостерігача: у першому випадку спостерігач-наратор сприймає зірку лише як об’єкт показу (демонстрації), розповіді, тобто як незалежний від нього факт; у другому – політ зірки подається не як відсторонений факт, а як духовно близька оповідачеві подія» [36, с. 17].

Досліджуючи семантико-прагматичні відтінки частки **та**, лінгвіст наводить, зокрема відтінок ‘буденності події, факту, їх звичність, почасти неважливості для мовця’, що є різновидом семантики ‘там’: – *Хто це шумить?// [Дід:] – Та це Петро приїхав...* (М. Стельмах); – *І що ти будеш тепер робити? – запитала стривожено. – Та, якось воно буде, – відмахнувся...* (А. Кокотюха) [34, с. 18].

Традиційні граматики згадують частку **би** лише як формотворчий службовий елемент морфологічної форми та синтаксичних конструкцій, наголошуючи на її граматичній функції [402, с. 434].

Семантику частки **би** як дейктичну, егоцентричну, суб’єктивну зазвичай не розглядають, проте визначають семантику способової аналітично-флексійної форми умовного способу, яку частка **би** утворює разом з формою дієслова минулого часу.

Загальне значення категорії способу визначають як реальна / нереальна дія (процес, стан) [83, с. 256; 341, с. 384; 364, с. 659]. Відповідно, значення реальної дії передають морфологічні форми дійсного способу, ірреальної – недійсних способів, серед яких виділяють підкатегорії наказового, умовного, бажального, спонукального [83; 127; 341; 364].

Егоцентричний, особистісний компонент семантики категорії способу зумовлюється зауваженням лінгвістів, що відношення дій, процесів, станів до дійсності визначається з погляду мовця. Ірреальні способи оформляють

відношення між мовцем і потенційними діями (гіпотетичними, можливими, бажаними). «Факт реальності / ірреальності дії подається у висловлюванні в інтерпретації мовця, незважаючи на його експлікацію чи імплікацію – це суб'єктивне вираження сприйнятого» [126, с. 69], «<...> є дії, протікання яких було б бажаним чи необхідним, потрібним чи непотрібним для діяча, але вони можуть бути здійснені лише за певних обставин або існують лише в уяві їх виконавця чи якоїсь особи (ірреальні дії)» [341, с. 384]. Називаючи категорію способу виразником нереальних дій з погляду мовця, мовознавці егоцентричний компонент значення грамам умовного, бажального, спонукального способів традиційно визначають як присутність суб'єктивної модальності у висловлюванні [352, с. 135].

Принагідно деякі лінгвісти відзначають егоцентричну природу значення форм ірреальних способів, яку не в останню чергу вносить дейктичний компонент *би*. Так, М. А. Тарівердієва вважає, що, крім основної функції умовних конструкцій виражати нереальність чи недійсність того, про що йдеться у висловленні, в них міститься вказівка на “відсторонення мовця від «чужого» знання чи від «чужої» думки” [345, с. 96]. З цього зауваження видно, що загальна семантика умовного способу містить дейктичний зміст ‘там’, семантико-прагматичну вказівку, а зміст висловлення мовець позиціонує поза сферою свого впливу.

Найближче до визначення егоцентричної відстороненої семантики загальної вказівки на особу мовця ‘там’ частки *би* підійшов у своїх дослідженнях М. О. Луценко, відстоюючи теорію розвитку мови від первинних дейктичних одиниць до номінативних, які дейктичні смисли позначають відтінком заперечення (‘там’), локалізації факту мовлення поза мовцем. «Перерозподіл вказівників у сферу номінації – одна з головних тенденцій мовного розвитку. Вказівники є відсиланням “від мовця”, номінативні засоби – відсилка “до мовця”» [199, с. 121]. Ідея егоцентризму мови і мовлення підтримується вченим, оскільки семантика і граматики як сфери негативних, заперечних значень «первинно пов’язані з колом суб'єктивних бажань автора

(творця мовного повідомлення – В.П.)» [199, с. 122]. Відповідно значення частки **би** М. О. Луценко визначає показником перебування (локалізації) факта мовлення поза суб'єктом мовлення.

І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська зауважують, що проблема семантики способів в українській мові, їх внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків потребує свого аргументованого розв'язання [83]. Отже, загальна семантика способових форм ірреальності дії, її потенційності (умовного, наказового, спонукального, бажального), зокрема семантична структура умовного способу – передача можливості реалізації дії за певних умов – загалом потребує уточнення в аспекті прагматики, тобто виявлення в значенні конструкцій з часткою **би** суб'єктивного фактора мовця. Ґрунтуючись на поглядах М. О. Луценка щодо маркованості частки **би** дейктичним смислом 'там' [210, с. 296], тобто перебування мовця, що вживає кон'юнктивні висловлення, в неактуальній, відстороненій сфері від дійсності, спробуємо проаналізувати синтаксичні конструкції з часткою **би** з погляду їх семантико-прагматичних значень і відтінків.

И. Умовно-заперечні конструкції, семантика нереальної дії, процесу, стану, яких представлена в головній частині та підрядній частині складнопідрядного речення умови формою дієслова минулого часу з часткою **б / би** і споріднена із заперечною семантикою, пор.: *Бо якби ти співала й далі, то ми б утнули з тобою щось цілком інакше, щось нелюдське, небесне і незвичайне* (Ю. Андрухович). Мовець заперечує можливість дії *ми б утнули* = 'не утнули' та констатує факт нездійснення умови *якби ти співала* = 'не співала'. Свідомість суб'єкта мовлення перебуває в сфері негативного 'там': 'Ти не співала далі, тому ми нічого не утнули...'. Подібна стверджувальна складнопідрядна умовна конструкція: – *Якби міг, я поїхав би з тобою, та бач: біда* (В. Барка), приховує значення заперечення мовця щодо здійснення дії головного речення та зазначеної умови 'не міг', 'не поїхав', його відмову (семантична вказівка 'там') 'не міг, тому не поїхав'.

Таким чином, в умовних ірреальних конструкціях мовець перебуває ментально в опозиції до реальної ситуації, вказівкою на що є частка *би*. Семантико-прагматична спорідненість часток *би = не* демонструє перебування мовця при їх вживанні в локальному ментальному просторі ‘там’.

Заперечення у формі умовно-питальної конструкції зустрічаємо в складнопідрядних реченнях типу: *Та що б міг удіяти, навіть коли б володів його мудрістю* (П. Загребельний). Мовець, вживаючи форму кондиціоналу в головному реченні, констатує свою впевненість *що б міг удіяти = ‘нічого б не міг удіяти’* → ‘там’ або: *А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати* (Остап Вишня). Умовна конструкція виражає думку мовця про нездійсненність, неможливість дії без зазначеної умови: *чи писав би = ‘не писав’*. Мовець заперечує дію виражену формою кондиціоналу.

Семантичне співвідношення частки *би/б* та значення відсутності, заперечення частки *не* наявне у висловлюваннях типу: *Була б тобі гармонія, коли б ми тебе не затвердили! – зареготав Петро Васильович* (П. Загребельний); *А Лукерка: – Був би, – каже, – він живий, якби не моя кубова спідниця! Хай скаже спасибі спідниці, що затримала <...>* (Остап Вишня). Форма *був/була би (б)*, виражаючи прагматичний смисл ‘не був (була)’, передає відтінок іронії мовця, свідомого приховування (‘там’).

Визначаючи категорійні особливості умовного способу, вказують на його позачасовість і кваліфікують як спосіб дієслова, що не має форм часу [79, с. 258]. Мовний матеріал показує, що часто складнопідрядні конструкції умови мовець вживає щодо передачі своїх переживань з приводу втрачених можливостей, певних фактів реальності, які відбувалися з ним у минулому: *пор., Якби я подбав про Маркову долю одразу після свого повернення з війни, може, єдиний на цілий район з такими заслугами, тоді все склалося б інакше* (П. Загребельний); *Якби я не вчинив таке, все повернулося б зовсім інакше* (В. Діброва). Семантика фактичної неактуальності, часової віддаленості подій, які не змінити, не повернути, такі висловлення локалізує щодо суб’єкта

мовлення у сфері 'там'. Мовець займає позицію зовнішнього спостерігача в бік минулого, тому виникає семантичний відтінок суму, жалю через неможливість щось змінити.

У безсполучникових конструкціях з «умовно-наслідковими відношеннями між предикативними частинами» [83, с. 257] значення ірреальності дії конкретизує семантика припущення, пор.: *З'явилася б Ольга на пристані, кинулася б до мене, що я сказав би Оксані?* (П. Загребельний); *Знали б, що їх жде, не народжувалися б* (К. Мотрич). «Семантика припущення (знав – знав би) співвідносна з семантикою відсутності (знав – не знав)» [207, с. 53]. Егоцентричну схему дейктичних семантичних взаємопереходів можна зобразити як ланцюжок 'припущення' → 'відсутність' → 'там'.

Положення про те, що частка *би* є номінативним показником локалізації фактів висловлення поза суб'єктом мовлення [199, с. 121] та спорідненість семантики кондиціонала (припущення) зі значенням заперечення (відсутності) [207, с. 53], підтверджується вживанням кондиціональних конструкцій в заперечному значенні, пор.: – *Дівчата з каменоломні гуляють. Пробували заборонити. – не слухаються. Хто б там послухав невиразну істоту?* (П. Загребельний); – *А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? – гукнула Мотря до Кайдашихи. – Оце б тягла твою дурну коняку через тин <...>* (І. Нечуй-Левицький).

Кондиціонал заперечення функціонує у питальних реченнях:

а) у значенні відмови від певної дії, пор.: – *Ви думаєте, я б оце вас сюди кликав?* (П. Загребельний); – *Та хіба то я сама? – біла себе по широких стегнах баба Векла. – Чи я б ото додумалася шаткувати м'ясо?* (Там само). Висловлюючи зверненням до співрозмовника некатегоричне заперечення, незгоду з його думкою ('не кликав', 'не додумалася'), суб'єкт мовлення відчужується від остаточного висновку, надаючи право зробити це адресатові повідомлення;

б) у ролі некатегоричного заперечення-імператива ('не треба' / 'не слід' / 'не варто'), що пом'якшує категоричну думку мовця, яку він хоче довести до

відома адресата повідомлення, кондиціонал виражає прагматичну вказівку на незгоду мовця, пор.: – *І чого б ото я радів? – зітхнула вона. – Одного зняли, поставлять ще більшого дурила!* (П. Загребельний); – *Де тобі болить, синочку? – Отут, мамо! – Боже мій, боже мій. І чого б ото я лазив, і чого б ото я падав?!* (Остап Вишня);

в) у ролі риторичного запитання кондиціонал-заперечення вживається у висловленнях типу *І яка б душа, навіть затверділа, як старий шкураток, не здригнулася б і не зникчемніла до решти од зіткнення з такою величчю, з таким блиском <...>?* (П. Загребельний), *<...> то що б міг зібрати й проциндрити нікчемний студентик агрономічного факультету в поруїнованій і понищеній розпроклятими фашистами республіці?* (Там само). Ствердження-заперечення у формі запитання з часткою *би* має значення відповідно ‘ніяка’, ‘нічого’, конкретизуючи егоцентричний вказівку ‘там’.

І. Умовно-бажальні конструкції.

Ряд синтаксичних конструкцій з часткою *би* оформляють висловлювання зі значенням бажання чи наміру мовця щодо здійснення певної дії суб’єктом-діячем. С. Г. Воркачов, Е. А. Жук, досліджуючи бажання як семантичний примітив або «атомарне значення» мовної семантики, зазначають, що волевиявлення є мотивом усіх дій суб’єкта [85, с. 40]. Мотив передбачає прагнення до чогось відсутнього, локалізованого поза фізичним чи ментальним простором суб’єкта мовлення – ‘там’: об’єкт бажання «має відноситися до майбутнього і теоретично його можна досягти, здобути – бажати – можна лише те, чого немає» [85, с. 43]. Загальне значення бажальних, або оптативних, речень, яке подається в сучасній граматиці, визначається в егоцентричному аспекті – з точки зору намірів суб’єкта мовлення. Наприклад, «у бажальних <...> реченнях <...> повідомляють про бажання мовця встановити відповідність між змістом речення і реальністю» [83, с. 360].

Умовні конструкції із семантикою бажаності відсутнього у мовця є поєднанням інфінітива з часткою *б/би*. Вони неоднорідні за вираженням семантико-прагматичних відтінків загального егоцентричного змісту ‘там’ –

виплеск мовцем негативних емоцій щодо об'єкта?, пор.: а) агресія: – *Стукнути б цього типа п'ятим томом по довбешці! Але однаково ж нічого не допоможе* (П. Загребельний); б) несприйняття: – *Напекли, наварили всякої всячини, стіл накрили, ждемо гостей – вік би їх не бачити, Півненко ще спробував покукурікати над вухом, вік би не чути й не бачити цього гавкуна <...>* (П. Загребельний); 3) розпачу: – *Не питай! Я б оце сам не знаю, що зробив би!.. Плюнути б на все, розплюватися з усіма, піти від них, утекти, заховатися <...>* (Там само).

У сполученні з модальними лексемами імперативної семантики *слід, варто, потрібно* і подібними форма кондиціоналу в значенні 'треба б щось зробити на думку мовця' виражає обережність мовця, його некатегоричність в бажанні, що вказує на певну відстороненість мовця, неготовність взяти на себе відповідальність – позиціонування суб'єкта мовлення у сфері 'там', пор.: *Закінчувалася наша освіта материними словами: – Женити б вже лобуряку слід!* (Остап Вишня); – *Треба б нам піти до професора Черкаса, – сказав я без передмов* (П. Загребельний).

Одним з варіантів умовно-бажальної конструкції з імперативними лексемами та часткою **би** є складносурядні протиставні конструкції з семантико-прагматичним змістом 'хотілося б', пор.: – *До таких би галушок годилося сто грам наркомівських, – зітхнув я, – та, на жаль, ми з Оксаною не передбачали в себе гостей* (П. Загребельний).

Кондиціонал у сполученні з модальним словом *могти* виражає семантику нездійсненої можливості, тобто бажання-можливість суб'єкта мовлення в таких висловлюваннях виявляється нереалізованою – 'там', пор.: *Я міг би нагадати Оксані про вигадані Сталіном анкети, в яких вона й досі пишеться репатріанткою <...>* (П. Загребельний); *Ти був вражений: з неї можна було б малювати ікони. Але ти не був художником. І шкодував* (Я. Лижник).

Семантику бажання втілюють конструкції з безособовим присудком-інфінітивом та частками *коли б, хоч би, аби* та ін. [див. 83, с. 262], пор.: *Ах, коли б про своє, про власне розповісти. Коли б розказати думи свої*

(У. Самчук). Семантика неможливості здійснення бажаного таких конструкцій зумовлює вживання їх в поетичному мовленні, в метафоричних контекстах, де ліричний герой-мовець прагне неймовірного ('там'), пор.: *О, коли б серцем вирости/ До безмежної, як біль, тишини!* (Є. Плужник); *Коли б я був полтавський соцький <...> але я нині – ніщо, тому Положай лякає мене й погрожує <...>* (П. Загребельний).

Семантика негативного побажання суб'єкта мовлення щодо об'єкта втілена в кондиціональних конструкціях типу: *Після такої гороб'ячої аварії довгенько, було, одвертаєшся і від бантини, і від горобців: – Подошли б вони йому, оті горобці!* (Остап Вишня); *Чогось знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив <...>* (У. Самчук), в яких частка *би* вносить відтінок загального ірреального негативного побажання. У полі дейксису семантика побажання-прокльону завжди спрямована мовцем від себе, в чужу для нього сферу 'там'.

Різновидом виявлення семантики бажання є умовно-бажальні конструкції з прислівником *краще б / би*, де мовець повідомляє про бажанішу (але відсутню, ірреальну, позначену змістом 'там') для себе ситуацію, яку він потенційно вважає кращою за реальну, пор.: *– Красиві ж, – я кажу, – квіти! – Красиві, та вредні. Краще б я цієї краси не бачив. Більше б центнерів у мене в засіках зерна було* (Остап Вишня); *Невидима рука відчинила двері, я опинився у своїй кімнаті, в якій краще б мені на той час не опинятися взагалі* (П. Загребельний).

Егоцентрична семантика відсутності бажаного для мовця чи суб'єкта дії ('там') характерна для конструкцій з часткою *хоч би / хоча б*, яка традиційно визначається як смислова підсилювально-видільна за своєю функцією у висловленні [402, с. 433], пор.: *На п'ятий день устав Бог, дивиться – води сила, ліси повиростали і хоча б тобі одна рибка, і хоч би тобі одна пташка <...>* (Остап Вишня); *А Марія все-таки листів від Корнія чекає... Дні, тижні і місяці – хоч би один листочок* (У. Самчук). Співвідношення семантики відсутності 'немає' з семантикою припущення, допуску 'було б щось бажане' свідчить про їх загальну дейктичну вказівку перебування таких смислів поза

мовцем, їх локалізацію у сфері 'там'. До семантики відсутності бажаного конструкцій з *хоч би / хоча б* додається відтінок негативного егоцентричного значення 'там' – байдужості мовця щодо характеристики, якості відсутнього бажаного об'єкта, пор.: *От книжок хоч би з пуд одержати!* (Є. Плужник); *Аж мимо волі подумалось: ну хоча б якийсь миршавенький Калігульчик бодай на п'ять хвилин завоював його* [містечко – В.П.] (Я. Лижник).

Мовець умовно-бажальною конструкцією може висловлювати своє бажання приховано, наче для нього не важливо, чи виконає його адресат. Яскраво виражений відтінок зверхності, приниження у значенні маркує висловлення в егоцентричному аспекті семантикою відчуження об'єкта мовцем ('там'), пор.: *А я йому всміхаюся. А тато встане і мамі: «Хоча б умили, а то гидко»* (В. Мастерова); *Господи, коли ж вона буде? Скажи, вона хоча б нові колготи одягла? А то ж село було, село й залишилося <...>* (Є. Кононенко).

Лексема *хоча б*, підкреслюючи спонтанність в діях, рішеннях мовця, може позначати висловлювання дейктичною вказівкою байдужості мовця у виборі об'єкта з ряду інших: 'все одно який', 'байдуже який з багатьох' → 'там'? пор.: *Виявляється, і в глупоті є свій смак – стабільність. Взяти хоча б цей занудний дощ* (Г. Цимбалюк); *Вибирайте ферму до вподоби. – Та хоч би ось цю! – показав я на гарні будівлі під тополями, схожими на українські* (П. Загребельний).

І. Бажально-спонукальні конструкції.

Традиційно лінгвісти, спираючись на формально-семантичні показники та семантику ірреальності, визначають ці конструкції «контамінацією наказового та умовного способів» [83, с. 261] або зазначають, що «ця семна спільність (ірреальність – В.П.) є умовою транспозиції кон'юнктива в площину наказового способу» [281, с. 52]. Егоцентрична семантика 'там' бажально-спонукальних конструкцій зумовлюється прагматичним відтінком відстороненості мовця: синтетично-аналітична форма з часткою *би* вживається для вираження некатегоричного, делікатного спонукування до якоїсь дії [83, с. 360].

Фактор мовця і суб'єкта дії у розрізненні семантики кондиціоналу та імператива враховує М. О. Луценко [200]. На думку вченого, у наказовому способі позначений близький мовцеві суб'єкт дії ('тут'), пор.: «В "ніди" з точки зору мовця представлений активний, діяльний суб'єкт, що зумовлює актуальні відношення суб'єктів <...>». У формі умовного способу для мовця суб'єкт дії є віддаленим, гіпотетичним ('там'): «<...> В "нішов би", навпаки, представлений інактивний, зовнішній (чужий) суб'єкт» [200, с. 18].

Роздільність суб'єктів зівставлення М. О. Луценко відзначає й за умови транспозиції кондиціоналу в сферу імператива (*йшов би ти додому*) [200]. Неактуальність форми з часткою *би* в бажально-спонукальних висловленнях зумовлена відтермінуванням у часі можливого виконання бажання мовця, тобто дія відбудеться не безпосередньо в момент мовлення, що справляє враження віддаленості суб'єкта дії від мовця – 'там', пор.: – *Знаєш, я приїхав до тебе порадитися <...> – Ти б до мами поїхав, а не до мене. Образив ти її* (П. Загребельний).

Діапазон прагматичних відтінків семантики 'там' (віддалення суб'єкта дії від актуального моменту мовлення) бажально-спонукальних висловлень з часткою *би* досить розгалужений:

а) відтінок докору мовця співрозмовникові за неправильну думку, пор.: – *Оксанонько моя люба, сплять тільки малі діти. Ти б спитала мене, скільки і коли я спав на фронті* (П. Загребельний). Віддаляючи актуального суб'єкта дії від моменту мовлення (пор.: *Ти спитай мене...*) і перетворюючи його на неактуального (*Ти б спитала...*), мовець вказує на своє незадоволення некмітливостю співрозмовника;

б) відтінок аргумента-пропозиції мовця, яка є умовою для сприятливого наслідку, пор.: *Андрій миттю вихопився з хати. Вже як ішли в поле, сусід казав хлопцеві: – Перебрався б ти до нас! <...> Не було б тобі сумно одному, і нам веселіше, – подумай!* (В. Барка); – *Ти б дав мені чернетку, ми б разом виправили помилки, коли вони там є <...>* (П. Загребельний);

в) відтінок осуду дій адресата разом із відкрито зневажливим ставленням до нього, пор.: – *Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, – кричала Мотря до Мелашки* (І. Нечуй-Левицький);

г) відтінок поради адресату у ненав'язливій формі умовного способу, зумовленій невпевненістю мовця в реалізації адресатом цього його бажання-поради,¹³ пор., – *Ваші ж трактори всі простоюють без запасних частин. Ви б згвинтили з шести тракторів два або три, щоб вони хоч трохи могли ворушитися, а так це просто купи іржавого брухту* (П. Загребельний);

д) відтінок прохання мовця до адресата здійснити бажану для нього дію з сумнівом щодо можливості реалізації бажання, пор.: – *Капітане, зайшов би, ну!* (П. Загребельний).

Висновки до РОЗДІЛУ 2

Найбільшою мірою егоцентричність виявляють дейктичні слова, тобто вказівники ситуації мовлення щодо місця, часу чи учасників акту мовлення. Відповідно до постаті мовця (“Я”) широке егоцентричне трактування має займенниковий прислівник *там*. *Там* в різних контекстах є вказівником як фізично віддаленого від мовця простору, так і ментально віддаленої від суб’єкта мовлення сфери (‘не моє’, ‘нецікаве’, ‘байдуже’, ‘неважливе’ тощо).

Досліджувані контексти виявили дві групи вживання прономінатива *там* з точки зору функціонування. Першу становлять контексти з семантикою віддаленого фізичного простору, де *там* – це обставина місця. До другої групи контекстів з *там* відносимо ті, в яких він втрачає обставинне значення і фактично стає факультативною часткою, вносячи суб’єктивні семантичні відтінки, які мають егоцентричну природу, такі, як 1) довільність, байдужість вибору мовцем об’єкта; 2) відкидання мовцем власної нерішучості; 3) відкидання мовцем будь-яких заперечень; 4) вираження мовцем заперечення;

¹³ «У свідомості співрозмовників особа, до якої звертаються з порадою або проханням, сприймається як можливий діяч, бажаний, але не остаточно визначений...» [281, с. 53].

5) вираження мовцем розпачу тощо. Егоцентрична «віддалена» семантика *там* може накладатися на просторову обставинну семантику, особливо у контекстах, де *там* вживається без уточнювальних компонентів, виражаючи додаткові егоцентричні семантичні відтінки: а) неприсутності мовця в ситуації мовлення, його відірваності від колективу чи бажаного спілкування; б) зневажливості, грубості; в) обурення, незадоволення тощо.

Уживання просторового *там* в часовому значенні може конкретизуватись у відтінки 'потім', 'тоді' або 'скоро', 'згодом', 'незабаром'.

Неозначені прономінативи, або неозначені займенникові слова – це семантико-функціональний розряд неозначених займенників (субстантивні та ад'єктивні прономінативи) і займенникових прислівників (адвербіальні прономінативи), які у процесі мовлення, за реальних умов ужитку (в контексті) завдяки загальній семантиці неозначеності виражають різноманітні відтінки егоцентричного фізично і ментально віддаленого змісту 'там'. У висловленнях з неозначеними прономінативами актуалізується трансформований варіант СО 'тут' – 'там': 'там' – 'тут', коли мовець об'єктивний зміст неозначеності доповнює прагматичними відтінками висловлення, тобто егоцентрично-прагматичними мотивами. У висловленнях з неозначеними прономінативами в залежності від частки, що додана до суб'єктивної, ад'єктивної чи адвербіальної частини, можуть реалізовуватися прагматичні мотиви суб'єкта мовлення, що є конкретизаторами загального змісту ментальної віддаленості 'там', напр.: *десь* – 1) вираження неприсутності мовця в ситуації описуваних подій; 2) вираження неважливості для мовця повідомлюваних інформації; 3) вираження семантики невідомості, незрозумілості чи неточності щодо повідомлюваного; 4) вираження семантики недосяжного, недоступного для суб'єкта мовлення, але бажаного; 5) вираження мовцем своєї непевності в констатації фактів; 6) вираження несподіваності, неочікуваності повідомлюваного для мовця; 7) вираження семантики байдужості мовця до повідомлюваного 'не варте уваги'; *щось* – 1) вираження приблизної, неточної кількості; 2) вираження ірреальності об'єкта висловлення; *що-небудь* –

1) вираження семантики байдужості вибору серед декількох об'єктів; *не щонебудь* – 1) вираження негативного ставлення до об'єкта мовлення; *дещо* – 1) вираження семантики приховування істини з метою заінтригувати адресата мовлення; *казна-що* – 1) вираження семантики непотрібності для нього об'єкта, його приниження тощо.

Семантична опозиція 'тут' ↔ 'там' та її зворотній варіант 'там' ↔ 'тут' знаходять своє вираження не лише у лексичному значенні та вживанні прономінативних лексем, а в структурі лексичних значень номінативів (іменників, прикметників, дієслів). Лексичне значення відповідних номінативних лексичних одиниць містить загальну егоцентричну семантику 'тут' або 'там', що втілюється у більш вузькій конкретній семі, похідній від цих загальних. Залежно від різновиду конкретизованої, вужчої 'там'-семи іменні номінативні одиниці української мови (іменники і прикметники) були поділені на групи та підгрупи.

Серед групи номінативних лексем з яскраво вираженим у лексичному значенні загальним егоцентричним змістом 'там' (СО 'там' – 'тут') виявлені лексеми з похідними вужчими семами: 1) 'поганий' / 'небажаний' / 'той, який не схвалюється' (*ворог, дурисвіт*); 2) 'відсутність' → 'немає' (*бедлам, невіглас, боязкий*); 3) 'вияв' / 'вияв назовні' / 'від себе' / 'у напрямку від себе' (*вистава, подарунок, сповідь*); 4) 'кінець' → 'смерть' (*гибель, мертвий, згубний*), 'кінець' → 'закінчення певного процесу, дії' (*обжирки, вінець*), 'кінець' → 'втрата', 'занепад' (*розруха, розчарування*), 'кінець' → 'знищення' (*повінь, пожежа, землетрус*); 5) 'нечуйність' / 'нехтування' / 'нещирість' (*байдужий, зверхній*); 'можливість' / 'здатність' (*віртуальний, грядущий*); 6) 'неважливий' / 'непотрібний' (*нікчемний, жалюгідний*); 7) 'чужий' (*заїжджий, сторонній*); 8) 'віддалений' у просторі чи часі (*давній, минулий*).

Серед групи номінативних лексем з яскраво вираженим у лексичному значенні загальним егоцентричним змістом 'тут' (СО 'тут' – 'там') виявлені лексеми з похідними вужчими семами: 1) 'добрий' → 'приємний' / 'гарний' / 'спокійний' (*благодійний, веселоці, вправний*); 2) 'рідний' (*батько, мати,*

родина); 3) 'свій' (власний, домашній); 4) 'близький' у просторі і часі (місцевий, сучасний); 5) 'потрібний' / 'важливий' / 'значний' (вигідний, вартий).

Більшість номінативних лексем, маркованих егоцентричним змістом 'там' або 'тут' є багатозначними словами. Виділяємо окрему групу іменних номінативів, що набувають семи 'там' в похідних переносних значеннях ('нейтральне' (пряме) → 'тут' → 'там' (переносне) чи 'нейтральне' (пряме) → 'там' → 'там'1(переносне) або посилюють в переносному значенні вже наявну в прямому значенні 'там'-сему ('там' (пряме) → 'там'1 (переносне)).

Серед лексем цієї групи виділяємо: 1) іменники-назви людей з негативним відтінком, які походять з нейтральних щодо змісту опозиції 'там' ↔ 'тут' назв тварин та птахів (*баран* – 'про нерозумну людину', *ведмідь* – 'про незграбну неповоротку людину'); 2) іменники-переносні назви осіб з егоцентричною негативною оцінкою, образливим відтінком, що походять від назв істот чи неістот з нейтральною семантикою (*баба* – 'про слабкого, нерішучого, боязкого чоловіка або хлопця', *дитина* – 'про наївну, недосвідчену людину', *багно* – 'погане оточення', *ганчірка* – 'про безвільну людину'); 3) іменники-переносні назви станів, дій, предметів, що оцінюються як несприятливі, погані, непотрібні (*базар* – 'безлад, галас', *баласт* – 'зайве, непотрібне'). Виявлено велику групу прикметників, переносні значення яких містять загальну сему лексичних значень 'там', конкретизуючись у наступні вужчі семи: 1) 'відсутність' / 'обмеженість' (*бідний твір, блідий виступ*); 2) 'поганий' → 'неприємний' (*важкий характер, довгий язик*); 3) 'небезпечний' (*слизький шлях*); 4) 'неточний' // 'неясний' // 'незрозумілий' (*грубі підрахунки, темний тип*); 5) 'другорядний' // 'неважливий' (*зовнішній, прохідни*); 6) 'далекій' // 'нешвидкий' (*довгий* – 'віддалений в часі' (*відкладати в довгу шухляду* – 'зволікати з виконанням справи'), *глухий* – 'віддалений у просторі' (*глухий куток* – 'далека місцевість')).

Дієслова української мови, що виражають СО 'там' – 'тут' (актуалізація егоцентричної семантики 'там'), переважають у кількісному плані дієслівні лексеми з актуальним компонентом 'тут' в структурі лексичного значення. Дія

мовця чи суб'єкта дії, як правило, спрямовується від себе, у бік об'єкта, тому більшість значень мовець усвідомлює як марковані 'там'-семантикою, як негативні. Саме до загального змісту 'там'-сфери мовця зводяться похідні семантичні компоненти дієслівної 'там'-семантики: 'від себе', 'в напрямку від мене', 'чужий', 'поганий', 'неважливий' тощо.

Дієслова з переважаючим егоцентричним семантичним компонентом 'там' в структурі лексичного значення поділяються за вираженням похідного семантичного відтінка на підгрупи з семантикою: I. 'там'-напрямку дії 'від себе' суб'єкта дії чи суб'єкта мовлення: 1) втручання у сферу 'там' → 'іншого' (*агітувати, дражнити*); 2) мовлення, 'там'-виголошення інформації чи повідомлення (*заявляти, просити*); 3) давання 'там'-спрямованості (*дарувати, постачати*); 4) 'там'-вияву почуттів (*любити, ненавидіти*); II. 'там' → 'відсутність' / 'кінець': 1) 'кінець' → 'смерть' (*гинути, вбивати*); 2) 'кінець' → 'знищення' // 'руйнування' // 'видалення' (*руйнувати, спопеляти*); 3) 'кінець' → 'втрата', тобто 'відсутність' (*скасувати, видаляти*); 4) 'кінець' → 'відсутність бажаного' (*хотіти, жадати*); 5) 'там' → 'відсутність' → 'немає' (*байдикувати, забороняти*); III. 'там' → 'погано' // 'несхвально': 1) 'погано' → 'зневага' (*глузувати, нехаяти*); 2). 'погано' → 'байдужість' (*ігнорувати, нехтувати*); 3) 'поганий' → 'невидимий' ~ 'невідомий' // 'неявний' // 'темний' (*блудити, приховувати, майнути*); IV. 'там' → 'далеко' → 'віддаленість дії від суб'єкта мовлення // дії' (*даленіти, бовваніти*); V. руху 'там' → 'кудись' або 'там' → 'десь': 1) 'там' → 'кудись' (з необхідністю заміщення синтаксичної позиції місця руху, напрямку – 'кудись') (*знати, вести*); 2) 'там' → 'десь' (*блудити, швендяти*).

Вивчення семантики родового відмінка у вторинних номінативних структурах (придієслівні адвербіальні прийменникові та об'єктно-суб'єктні безприйменникові словосполучення) на основі аналізу його співвідношення з дієсловами у ролі головного слова, дало змогу виділити семантико-структурні

моделі його вживання з вираженим семантичним егоцентричним компонентом 'там'.

Основними генітивними прийменниково-іменниковими конструкціями 'там'-змісту є локативні та об'єктні конструкції «до + родовий відмінок» зі значенням віддаленого від мовця місця чи об'єкта, «з/із-за + родовий відмінок» із значенням неприсутності мовця в місці початку руху чи дії, «для + родовий відмінок» з семантикою мети як ментальної віддаленості від мовця, «без + родовий відмінок» зі значенням відсутності об'єкта або певної ознаки чи небажаності, заперечення чогось (*Без нарікань!*), а також темпоральні генітивно-прийменникові конструкції «біля/близько + родовий відмінок» та «за + родовий відмінок» зі значенням неточності, приблизності визначення часу чи хронологічної віддаленості періоду часу.

Уживання генітива в об'єктно-суб'єктній функції акузатива чи номінатива теж викликане, певним чином, прагматичними чинниками або наявним егоцентричним семантичним компонентом 'там' значення родового відмінка (*чекати знака, крику було*).

До структурних типів генітивних об'єктно-суб'єктних конструкцій з вираженим егоцентричним семантичним компонентом 'там' слід віднести: заперечні конструкції типу «*не треба* + родовий відмінок» із значенням відкидання об'єкта мовцем, «*нема / немає* + родовий відмінок» зі значенням відсутності об'єкта, генітивні конструкції з дієсловами бажання та необхідності (*хотіти, бажати, шукати, треба* тощо), вимоги (*дай, давай*), страху чи добровільної відмови (*боятися, цуратися* тощо), здобування (*заробляти, припасати хліба*), безособові конструкції з родовим відмінком в суб'єктній функції (*Груш уродило*) в значенні 'там' → 'неточна велика кількість' → 'багато'.

Основними чинниками, що зумовлюють вживання генітива в функції акузатива чи номінатива, є: 1) морфологічні ознаки елементів генітивної конструкції (наявність заперечних часток *не, ні* чи модального слова *немає*, перехідність дієслова-предиката, наявність дієслова-предиката доконаного

виду, абстрактність іменника-об'єкта); 2) лексико-семантичні особливості дієслів-предикатів, які зумовлюють їх генітивнокерувальні властивості (*завдавати шкоди, треба боротьби, хотіти морозива, боятися уколу*); 3) семантичні особливості іменника-генітива (неповнота охоплення об'єкта, або партитивність, неозначеність, неконкретність, невизначеність об'єкта); 4) семантико-прагматичні (егоцентричні) чинники, що є показниками вибору мовцем форми генітивної грамеми (неважливість, необов'язковість, відчуження, негативне ставлення мовця до об'єкта мовлення).

Опис мовних явищ у семантико-прагматичному аспекті дав змогу виявити семантико-прагматичну мотивованість уживання категорії роду в українській мові. Вивчення граматичних явищ щодо виявлення їх ролі у вираженні постаті суб'єкта мовлення, творця мовного повідомлення, обґрунтовує прийнятність поділу граматичної категорії роду за двома групами: 1) чоловічий та жіночий роди та 2) середній рід.

Протиставляючись за семантичними підкатегоріями істоти / неістоти, активні / пасивні імена (предмети) або дорослі / малі істоти, грамема середнього роду відмежовується лексичним значенням і функціонуванням від грамам чоловічого та жіночого родів. В аспекті егоцентризму грамема середнього роду більш віддалена від сфери мовця 'тут', ніж грамеми чоловічого і жіночого родів, з якими ментально ототожнює себе мовець (я – це 'він' чи 'вона'). Серед лексем-іменників середнього роду із загальною семантикою 'там' нами виявлені лексеми із значенням 'недорослості' (*хлоп'я, дівча, курча*), 'загалу, тобто неозначеної кількості' (*студентство, козацтво, бадилля, насіння*), 'загалу, неозначеної чи сумнівної якості' (*вариво, читиво*), 'неточних, приблизних меж' (*узбережжя, пониззя, Закарпаття, Поділля*), 'негативного, згрубілого ставлення' (*дідище, ледащо, базікало*).

Уживання мовцем середнього роду, значення якого є найбільш неозначеним серед категорії роду, на синтаксичному рівні зумовлене оформленням безособових конструкцій: відчуження суб'єкта дії. Граматичні значення минулого часу, середнього роду та 3-ї особи, що властиві безособовим

реченням, об'єднує загальний егоцентричний зміст 'там', який семантично позиціонує виражені з їх допомогою мовленнєві одиниці поза сферою, поза впливом чи інтересами суб'єкта мовлення.

На стилістичному рівні української мови використання форм середнього роду зумовлюється прагматичними мотивами мовця, а саме виникненням потреби висловити своє ставлення до об'єкта як до неважливого, віддаленого. Цими ж мотивами пояснюється використання форм середнього роду на позначення осіб чи предметів чоловічого чи жіночого родів.

Висловлення з використанням форми середнього роду у стилістичному (прагматичному) аспекті, з неспецифічним її вживанням можуть бути типізовані: 1) висловлювання з формою середнього роду, що виражають ставлення мовця до об'єкта мовлення, його оцінку (значення 'там' лексем у формі середнього роду 'невідомий', 'небезпечний', 'чужий' / 'сторонній', 'незвичний' / 'дивний', 'незрозумілий', 'неважливий' / 'байдуже хто', 'мізерний' / 'не вартий уваги'); 2) висловлення з формою середнього роду, що виражають суб'єктивне сприйняття мовцем явищ об'єктивної дійсності як неозначених, неконкретизованих (форма середнього роду *багато* в ролі підмета та форма дієслова-присудка минулого часу середнього роду в значенні 'велика неозначена кількість об'єктів чи суб'єктів'; форми середнього роду займенників *воно, все* в синтаксичній функції підмета з семантикою 'узагальнений, якісно неконкретний об'єкт чи суб'єкт').

Семантичні частки часто можуть виступати виразниками ставлення мовця, залучають внутрішній світ людини у зміст повідомлюваного, позначаючи останнє загальними егоцентричними змістами 'там' чи 'тут'. Роль частки *би / б* не обмежується формотворчою граматичною функцією. Граматична категорія умовного способу містить дейктичний зміст 'там', семантико-прагматичну вказівку на позиціонування змісту висловлення поза сферою впливу суб'єкта мовлення. Вираження СО 'там' – 'тут' в семантиці умовних синтаксичних конструкцій зумовлене перебуванням мовця, що вживає кон'юнктивні висловлення, в неактуальній, відстороненій сфері від дійсності. 'Там'-

семантика реалізується у таких семантико-структурних типах умовних конструкцій: 1) умовно-заперечних; 2) умовно-питальних; 3) умовно-бажальних; 4) бажально-спонукальних.

РОЗДІЛ 3.

ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ‘ТАМ’ – ‘ТУТ’ У ТЕКСТАХ РІЗНИХ ЖАНРІВ

Егоцентричні глибинні СО ‘тут’ – ‘там’, ‘там’ – ‘тут’ як невід’ємні складники прагматичного аспекту висловлення можуть бути наявні в ширшому мовленнєвому феномені, яким є дискурс.¹⁴ У цьому розділі робимо спробу виявлення й аналізу егоцентричних СО ‘тут’ – ‘там’ та ‘там’ – ‘тут’ у таких різних за структурно-семантичними, семантико-прагматичними та соціокультурними особливостями дискурсах, як народно-пісенний, літературно-казковий та рекламний.

3.1. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у текстах українських народних пісень про кохання

Фольклорним жанром, в якому яскраво виражається антропологічна та егоцентрична природа мовлення і мови, є українська народна лірична пісня. На думку О. О. Потебні, пісня і мова є давнім витвором багатьох поколінь. Саме з мови і пісні розвиваються першоелементи духовної культури, на їх основі зростає національна література та світосприйняття дійсності [176, с. 180]. Думка про першоелементи сприйняття дійсності, втілені в народній пісні, може свідчити про наявність егоцентричної первинної семантичної опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ у мовно-змістовій структурі цих творів. Наявність егоцентричного елемента змісту пісенного дискурсу не в останню чергу зумовлена виключною

---

¹⁴ У розумінні визначення терміну *дискурс* та співвідношення понять *дискурс* і *текст*, з огляду на семантико-прагматичний аспект вивчення мовних явищ як головного в нашому дослідженні, спираємося на трактування цих мовних феноменів у працях Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, А. П. Загнітка, Н. В. Кондратенко, І. В. Богданової. Основними принципами щодо розуміння співвідношення між поняттями текст та дискурс в цих дослідженнях є: 1) текст і дискурс можуть вважатися співвідносними поняттями, якщо вважати текст письмовим виявом дискурсу [131, с. 41-42] або вважати їх різними аспектами аналізу одного явища [160, с. 6]; 2) текст – лінгвальна, переважно абстрактна, формально-змістова, «застигла» конструкція, позбавлена екстралінгвістичних чинників (учасників, обставин тощо), а дискурс є реалізацією як вербального компонента, яким є текст, так і невербальних, екстралінгвістичних чинників, що впливають на створення і розуміння тексту [22, с. 136-137, 33, с. 147-148; 160, с. 6]. Отже, спираючись на визначення І. В. Богданової [52, с. 22, с. 189], уважаємо дискурсом – зв’язний письмовий текст або сукупність текстів, якому / яким притаманні певні структурно-семантичні, семантико-прагматичні й соціокультурні особливості.

роллю ліричного героя як центра ліричного тла пісні. Він виступає і мовцем, і / або суб'єктом дії / стану в пісенному дискурсі. Мовець-ліричний герой в пісні часто протиставляє себе оточенню, зовнішнім обставинам, що породжує опозиційну семантику. Ф. Гегель, І. Франко відзначали антропоцентричну суть ліричних творів, називаючи їх «суб'єктивним образом об'єктивного світу» або «висловом дійсного чуття», відповідно [176, с. 23].

Тексти ліричних пісень дають можливість простежити на мовному, образному, семантичному, структурному рівнях вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут', яка є показником позиції та внутрішнього світу мовця, ліричного героя.

За О. І. Деєм, ліричні пісні – це твори, в яких відображається внутрішній світ людини, при цьому предметом зображення в них є ставлення людини до навколишньої дійсності, або «ідейно-емоційна реакція» [176, с. 182]. Егоцентрична семантика 'тут' → 'близьке' → 'гарне' → 'рідне' → 'миле' тощо є традиційною позицією людини-мовця, основою його внутрішнього світу. З семантикою зовнішнього світу, маркованою дейктичною вказівкою 'там' і протилежною егоцентричній сфері 'тут', пов'язані в ліричних піснях лексико-семантичні компоненти 'ворожий', 'чужий', 'інший', 'другий', 'далекий' тощо. Відповідно сфера 'тут' має позитивне, схвальне емоційно-оцінне егоцентричне забарвлення, сфера 'там' – негативне, відчужене щодо суб'єкта мовлення, яким в текстах піснях є ліричний герой.

А. Сюжетний рівень ліричної пісні щодо реалізації егоцентричної семантики.

Традиційно сюжетне тло ліричної пісні постає через емоційно насичений епізод протистояння ліричного героя ('тут') оточенню, зовнішнім обставинам, недоброзичливцям тощо ('там'). Тому семантичне вираження позиції мовця в частині пісень різко протиставлене на лексичному рівні за допомогою контекстуальних антонімів. Традиційним для сюжету ліричної пісні є лексико-семантичний інваріант опозиції 'тут' – 'там': 'тут' → 'я' → 'моє' / 'своє' → 'близьке' → 'краще' ↔ 'там' → 'чуже' / 'інше' / 'друге' → 'погане' / 'гірше'.

А. 1. Традиційний егоцентричний інваріант опозиції ‘тут’ ↔ ‘там’ в сюжеті ліричних пісень представлений також такими варіантами:

А. 1. 1. Мотив протиставлення себе ворожим іншим особам: ‘тут’ → ‘я’ / ‘ми’ ↔ ‘там’ → ‘вороги’ / ‘недоброзичливці’ / ‘лихі люди’, пор.: *Брешіть, брешіть, воріженьки, Набрешетесь лиха, А ми з тобою, миленький, Кохаймося стиха; Ой любив та кохав, собі дівчину мав, Гей, як у саду вишня, За лихими людьми та за ворогами Гуляти не вийшла.*

А. 1. 2. Мотив соціальної чи майнової нерівності в ліричній пісні на лексико-семантичному рівні представлений часто антонімами *бідний/а* – *багатий/а*. Глибинний семантико-прагматичний зміст при цьому може варіюватися:

а) ‘тут’ → ‘я’ → ‘бідний/а’ ↔ ‘там’ → ‘він’ / ‘вона’ → ‘багатий/а’, пор.: *Ой ти, мій козаче, Не ходи до мене: Ти багач, а я бідна, Не візьмеш ти мене; Баламуте, бійся Бога, Ти багатий, а я вбога, Збаламутиш мою душу, Через тебе плакать мушу;*

б) ‘тут’ → ‘я’ → ‘бідний’ ↔ ‘там’ → ‘багатство’, пор.: *Нащо мені на подвір’ї Воли та корови, Як не буде в моїй хаті Любої розмови; Ти добре то знаєш, що я сирота, Не маю я срібла, не маю злата, – Опріч любові, що к тобі маю, Я всім убога, – того не таю;*

в) ‘тут’ → ‘я’ → ‘бідний’ → ‘щастя’ ↔ ‘там’ → ‘багатий’ → ‘нещастя’ / ‘недоля’, пор.: *За городом качки пливуть, Каченята крячуть. Вбогі дівки заміж йдуть, А багаті плачуть.*

А. 1. 3. Мотив чужої свекрушиної хати (‘тут’ → ‘свій’ ↔ ‘там’ → ‘чужий’ → ‘гірше’), де не буде щастя молодій сім’ї, пор.: <...> *Збудуй хату з лободи, До чужої не веди <...>.*

А. 1. 4. Мотив чужої сторони, де ліричний герой нещасливий, відірваний від рідних та Батьківщини через різні обставини (полон, заміжжя тощо) ‘тут’ → ‘рідне’ / ‘своє’ → ‘краще’ ↔ ‘там’ → ‘чуже’ / ‘далеке’ / ‘недоброзичливе’ → ‘погане’, пор.: *Прилетіла б в сад (зозуля – В.П.) й стала кувать В саду на калині. Та й стала кувать, жалю завдавать: Горе на чужині.*

А. 1. 5. Мотив збереження сліду коханого від чужих очей або злих намірів суперниць, де наявне протиставлення ‘тут’ → ‘я’ ↔ ‘там’ → ‘інші’ / ‘другі’, пор.: *Прикрию, пристелю Милого слідочок, Щоб вітри не здули, Дощі не збродили, Щоб мого милого Інші не любили; <...> Щоб вітер не віяв, Пташки не ходили, Щоб мого милого Другі не любили.*

А. 2. Значна частина ліричних пісень містить трансформацію семантики сфери мовця ‘тут’ → ‘своє’ / ‘близьке’ / ‘рідне’ / ‘любє’ і переведення цих егоцентричних семантичних компонентів у сферу відчуження, відстороненості мовця ‘там’ → ‘чуже’ / ‘далеке’ / ‘неважливе’ / ‘погане’ тощо:

А. 2. 1. Мотив розлуки ліричного героя з коханою людиною через необхідність її від’їзду (*покидати, од’їжджати, помандрувати*), спричиненого війною, заробітчанством, пошуками кращої долі тощо (‘там’ → ‘далеко’ → ‘від’їзд’ → ‘розлука’ → ‘відсутність’), пор.: *Постій, постій, козаче, Твоя дівчина плаче, Як ти мене покидаєш, Тільки подумай!; Помандрував козаченько З Лубен до Прилуки ой плакала дівчинька, Здіймаючи руки.*

А. 2. 2. Мотив відсутності бажаного об’єкта в полі зору, впливу чи в колі спілкування суб’єкта мовлення, що зумовлює актуалізацію семантики ‘не тут’ → ‘там’, передається в контексті ліричної пісні дієсловами зору із заперечною часткою *не* (‘там’ → ‘він / вона’ → ‘невидимий / а’ → ‘відсутній / я’ ↔ ‘тут’ → ‘я’), пор.: *Чогось мені нудно, Чогось мені дивно, вже четвертий вечір Милого не видно; Вийду на поле, гляну на море, Сама ж я бачу, що мені горе. Сама ж я знаю, чого я плачу, Що я милого нігде не бачу.*

А. 2. 3. Мотив спрямованості думок, зацікавлень ліричного героя-мовця до місця, де знаходиться кохана людина. Сфера ‘там’ – ‘не тут’ стає необхідною, бажаною для мовця, такою, до якої він прагне. Спрямований рух, що має семантику ‘там’ → ‘туди’ виражається дієсловами руху, який здійснює сам ліричний герой-мовець, стаючи суб’єктом дії, пор.: *Вже сонце низенько, Вже вечір близенько, Спішу я до тебе, Ти, моє серденько; Ой піду я до млина, До дріявого. Чи не знайду Василя Кучерявого;*

А. 2. 4. Мотив залучення іншої сили зі сфери ‘там’ для здійснення бажань мовця. Значення спрямованої дії цих посередників виражається формою наказового способу дієслів, що має семантичний егоцентричний відтінок ‘там’ → ‘від мене’, пор.: *Повій, вітре, на Україну, Де покинув я дівчину, Де покинув карі очі, Повій вітре опівночі; Лети, лети, соколеньку, Та й у мою сторононьку, Ой сядь же ти, голубчику, Та й на новій коморі; Лети, моя думо, в вечірню годину Далеко, далеко звідтіль, Лети, моя думо, в тую хатину, Де слухав я казку топіль; Світи, місяченьку, Світи через річку, Нехай я перейду До дівчини на всю нічку;*

А. 2. 5. Мотив незворотної втрати можливостей та молодості в житті ліричного героя-мовця виражається в ліричних піснях протиставленням ‘там’ → ‘минуле’ → ‘молодість’ ↔ ‘тут’ → ‘зараз’ → ‘немає’, пор.: *Чого ж у мене серденько і мліє, і болить? Болить воно та журиється, Що вернеться весна, А молодість не вернеться, Не вернеться вона; Ой з-за гори кам’яної Голуби літають. Не зазнала розкошоньки, Вже літа минають;*

А. 2. 6. Мотив самотності ліричного героя, переживанням своєї відірваності (‘там’) від близьких або сім’ї та відсутності (‘там’) через це щастя та задоволення від життя. Цей мотив породжує семантику ‘там’-сфери, конкретизовану у семантичному ланцюжку: ‘тут’ → ‘немає’ → ‘там’, пор.: *Ой одна я, одна, Як билинонька в полі, Та не дав мені бог Ані щастя, ні долі; Спать мені не хочеться, І сон мене не бере, Та нікому пригорнути, Молодої мене.* Мовець за допомогою заперечних часток *не, ні* виражає семантику відсутності (‘там’) важливих (‘тут’) для нього реалій;

А. 2. 7. Мотив відчуження у свідомості мовця генетично або духовно близьких осіб (‘там’ → ‘рідні’ → ‘чужі’ ↔ ‘тут’ → ‘я’), що конкретизується у варіантах:

а) ‘там’ → ‘мати’ → ‘ворог’ → ‘погано’ ↔ ‘тут’ → ‘я’, пор.: *Рада б я чекати, але моя мати – Хочу мене мати, хоче мене мати за іншого дати; По садочку ходжу, Кониченька воджу, Через свою неньку, Нежонатий ходжу.* У цих контекстах у сприйнятті мовця образ *матері*, що є невід’ємним елементом

‘тут’-сфери людини, відчужується у ‘там’-сферу через нерозуміння рідною людиною бажань суб’єкта мовлення;

б) ‘там’ → ‘батьки’ → ‘байдуже’ ↔ ‘тут’ → ‘коханий’ → ‘важливо’, пор.: *Що тут і батько, і рідная мати? Що тут всі родичі, що увесь світ? Все мені байдуже <...>; Вмер батько – байдуже, Вмерла мати – байдуже, Умер милий чорнобривий, – Жаль мені його дуже.* Рідні, близькі люди стають неважливими мовцеві-ліричному героєві (‘там’) через його закоханість. Об’єкт кохання займає місце батьків у сфері ‘тут’ мовця. У той час, як рідні виносяться ним у сферу ‘там’ → ‘байдуже’, у сферу поза його зацікавлень;

в) ‘там’ → ‘сусіди’ → ‘близькі’ → ‘вороги’ → ‘погані’ ↔ ‘тут’ → ‘я’, пор.: *Сусіди близькій – Вороги тяжкій: Не дають ходити, Дівчину любити; Сусіди близькій – Вороги тяжкій, Пийте, гуляйте, Як самі знайте!*

А. 2. 8. Мотив невдоволення ліричного героя-мовця своїм становищем в місці його перебування на батьківщині, як правило виражене лексемами ‘тут’-семантики *своя сторона, цей бік*, що породжує опозицію ‘там’ → ‘далеко’ → ‘краще’ ↔ ‘тут’ → ‘я’ → ‘свої краї’ → ‘гірше’, пор.: *Чому я не сокіл, чому не літаю, Чому мені, Боже, ти крилець не дав? Я б землю покинув і в небо злітав Далеко за хмари, подальше од світу*, або ‘там’ → ‘краща доля’ ↔ ‘тут’ → ‘горе’, пор.: *Рости, рости, подивися За синєє море: По тім боці – моя доля, По сім боці – горе; Там десь милий, чорнобривий Співає, гуляє, А я плачу, літа трачу, його виглядаю;*

А. 2. 9. Мотив заздрощів благополуччю й щастю іншого (‘там’) через свою самотність, бідність тощо (‘там’ → ‘він’ / ‘інший’ → ‘добре’ ↔ ‘тут’ → ‘я’ → ‘погано’).

А. 3. Часто зустрічаються мотиви ліричних пісень з трансформацією егоцентричного змісту ‘тут’ → ‘там’ або ‘там’ → ‘тут’ за ознакою, яку М. О. Луценко назвав «зображальними контрастами й аномаліями» [204, с. 64]. Семантичний алогізм в таких випадках зумовлюється переосмисленням мовцем понять з семантикою ‘тут’ → ‘позитивне’ → ‘добре’ та наділення їх суб’єктивним змістом ‘там’ → ‘негативне’ → ‘погане’, зокрема:

А. 3. 1. Мотив нещасного нерозділеного кохання мовця-ліричного героя до об'єкта бажання. Така ситуація нещастя в особистому житті зумовлює переосмислення суб'єктом поняття *любов* з позитивним прагматичним змістом ('тут') на негативний підтекст зі змістом 'там'. Конкретизація семантики 'там' → 'кохання' набуває вигляду 'там' → 'кохання' → 'горе' → 'лихо' → 'нещастя' → 'погане', пор.: *Цвіте терен, цвіте терен, А цвіт опадає... Хто в любові не знається, Той горя не знає; Пливе щука з Кременчука, Пливе собі стиха; Хто не знає закохання, той не знає лиха;*

А. 3. 2. Мотив убачання ліричним героєм або суб'єктом дії свого особистого нещастя у власній зовнішній красі (за аналогією до приказки *Не народись красивою, а народись щасливою*). Поняття 'тут' → 'краса' переосмислюється ліричним героєм-мовцем і маркується негативним змістом 'там': 'там' → 'краса' → 'нещастя' → 'погано' ↔ 'тут' → 'я', пор.: *Було б тобі, моя мати, цих брів не давати, лучче б тобі, моя мати, щастя й долю дати; На горі верба рясна <...> Там стояла дівка красна, Хороша та вродлива, Її доля нещаслива;*

А. 3. 3. Мотив розчарування ліричного героя у житті через нещасливе кохання та його прагнення піти з життя. Опозиція 'тут' → 'життя' ↔ 'там' → 'смерть' під тиском зовнішніх обставин трансформується в свідомості мовця, який в смерті вбачає вихід зі складної життєвої ситуації ('там' → 'смерть' → 'краще'), а життя маркує семантикою 'там' → 'небажане' → 'непотрібне': 'там' → 'смерть' → 'краще' ↔ 'тут' → 'земне життя' → 'гірше', пор.: <...> *Ще й року немає, Як став забувать. Візьми ж мене, Дніпре, Візьми ж мене, дужий, У синєє море Мене віднеси; Стоїть дівча над бистрою водою І так жалібно пісеньку жалить: – Бистро водо, візьми мене з собою, Бо я не можу на цім світі жить!*

Б. Синтаксичний рівень ліричної пісні щодо реалізації егоцентричної семантики.

Б. 1. Наказові конструкції.

Засобом вираження егоцентричної семантики ‘там’ в ліричних піснях часто є наказові конструкції з частками *бодай, щоб*, пор.: *Найменша сестра, бодай не зроста, сидельце сховала <...>; <...> щоб ті люди щастя не знали, що нас розлучили*. За семантико-прагматичним відтінком ці конструкції виражають не так значення наказу, як негативного побажання або прокльону, пор.: *<...> а як дізнались – роз щebetали <...> Бодай же вони щастя не знали!; Бодай тебе, милий, Бог скарав, що ти мене, бідну, занехав*. Актуалізація семантики ‘там’-сфери в таких висловленнях відбувається в кількох планах. По-перше, мовець спрямовує своє побажання в сферу іншої особи або осіб, що є уособленням ворожого, чужого світу (вороги, лихі люди, зрадник, об’єкт нерозділеного кохання). Тобто виникає протиставлення світу уявлень мовця ‘я’ → ‘тут’ та сфери опонентів, що заважають реалізації бажань мовця. По-друге, емоціональний план побажання є різко негативним щодо опонентів, оскільки мовець дуже ображений. Це вносить відтінок відрази, відчуження суб’єкта мовлення до опонентів (‘там’-сфера). По-третє, деякі контексти ліричних пісень з таким негативним побажанням містять сему ‘ніколи’, яка є варіантом ‘там’-семантики в уявленні мовця і реалізується підрядним реченням часу з фантастичним змістом, пор.: *Бодай же ти, дівчинонька, Тоді заміж вийшла, Як на млині на камені Пшениченька зійшла; Бодай же ти, козаченьку, Тоді оженився, Як у лісі при дорозі Сухий дуб розвився!*

Б. 2 Питальні речення.

У формі внутрішнього монологу питальні конструкції набувають характеру риторичних питань, на які у ліричного героя немає відповіді. Зміст риторичних речень демонструє ‘там’-сферу щодо мовця, оскільки: 1) мовець висловлює в них необізнаність, здогади: ‘там’ → ‘невідомо’, пор.: *Ой чий ж то трави? Чий ж то покоси? Чия ж то дівчина Розпустила коси?; 2) мовець актуалізує семантику відсутності бажаного з відтінком розпачу: ‘там’ → ‘немає’, пор.: *Де дружина моя? Де ви, добрі люди? Їх нема <...> Я сама. А дружини й не буде!**

Питальні конструкції з розділовими сполучниками в ліричних піснях передають стан мовця в ситуації розгубленості перед необхідністю вибору,

невпевненості, невідомості, що характеризують загальну семантику 'там'-сфери: 'невідомо' → 'незрозуміло' → 'неточно' → 'там'. Загальне значення взаємовиключення та непевності, сумніву мовця доповнюється суб'єктивними протиставленнями 'кохання' ↔ 'нелюбов' / 'зрада', пор.: *Чи ти мене любиш? Чи з мене смієшся? Скажи щирю правду, Чом не признаєшся?; Скажи правду ти мені, Що на серці тобі? А чи ти ми вірно любиш, А чи, може, ні?; 'своя' ↔ 'інша', пор.: Порадь мені, дівчинонько. Чи з тобою одружитись, Чи другу любити, 'добре' ↔ 'погане', пор.: Вас (очей – В.П.) і немає, а ви мов тута, Світете в душу, як дві зорі. Чи в вас улита якась отрута, Чи, може, справді ви знахарі?*

Образність, експресивність – невід'ємна риса народної лірики. Відповідно, найголовнішими художніми засобами створення образності в них є метафори, епітети, порівняння.

Б. 3. Метафоричні звертання.

У сприйнятті мовця-ліричного героя об'єкт кохання, бажаний об'єкт ('тут') може поставати як інші об'єкти ('там'), пор.: *Ганзя душка, Гандзя любка, Гандзя мила, як голубка, Гандзя рибка, Гандзя птичка, Гандзя – цяця молодичка!; Жду тебе, рідная, зіронько срібная, Серце в коханні тремтить.*

На цю характерологічну особливість українського менталітету вказує М. О. Луценко (спираючись на твердження Л. Леві-Брюля, М. Я. Марра), досліджуючи історико-типологічні риси української мови, доводячи її «самобутньо-давній характер» [202, с. 71] та наділяючи її ознакою партиципативного мислення (метафоричне перенесення частини на ціле) [201].

Різновидом метафоричного перенесення в українських ліричних піснях є звертання мовця до коханого об'єкта типу: *серце моє, душа моя* ('тут'). У цьому випадку мовець свою ('тут') частину переносить (за її допомогою характеризує) на другу людину ('там'). Тобто 'там' → 'кохана' стає частиною 'тут' власного душевного внутрішнього світу героя-мовця ('там' → 'тут'), пор.: *Удівонька двір замітає, Козаченько удови питає: «Удівонька, серце моє! Чи любиш ти вірно*

мене?»; *Червона калинонька, А білес деревце <...> Чом не ходиш, не говориш, моє миле серце?; Ти, кума, ти, душа, Ти кругом, кума, ох і хороша!*

Б. 4. Конструкції із заміною цілого частиною

Прикладом реалізації ментальної схеми «частина → ціле» в ліричній пісні є властивість частин предмета чи особи діяти як самостійні суб'єкти¹⁵. Дію суб'єкт мовлення переносить з власної персони як цілого 'тут' (я сумую, я плачу), наділяючи властивостями діяча свою частину ('там'), пор.: *серце плаче, душа бажасє*. Висловлення набуває семантичного відтінку виокремлення, відчуження частини від цілого, пор.: *А гуцулку чорнобриву Він в останню ніч прощав. В Черемоші грали хвилі, сумували очі сині.*

Партиципативне бачення мовцем себе і оточуючих в ліричних піснях про кохання можна поділити за певними типами щодо об'єкта партиципації (відділення від цілого) та предмета, який тлумачиться як окремий діяч: а) очі: *Ой не плачте, карі очі, Така ваша доля: Полюбила козаченька При місяцю стоя; Зеленіли огірочки, жовтенькі цвіточки... Нема мого миленького, – Плачуть карі очі!*; б) серце, напр.: *Вечір на дворі, ніч наступає. Вийди, дівчино, серце бажасє; Серце ждало і раділо, Що милий прилине. Серце марно сподівалось, – Вже й надія гине; Скажи мені правду, мій добрий козаче, Що діяти серцю, коли заболить? Як серце застогне і гірко заплаче, Як дуже без щастя воно защемить*; в) душа/груди (як місце розташування душі): *Ой як я сплю – милий сниться. Душа ж моя веселиться. Прокинуся – аж нема <...> Аж серденько завмира; Місяцю ясний, зорі прекрасні, Яснії очі темної ночі, Вас я благаю, груди облегчіте, Вість принесіте з рідного краю.*

¹⁵ Аналізуючи тексти української художньої літератури, М. О. Луценко наводить багато мовних семантичних прикладів реалізації егоцентричної парадигми «частина → ціле» [204].

3.2. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у текстах українських літературних казок і байок

Факт появи досліджень, присвячених розгляду опозицій не лише в лінгвістиці, але в культурології, філософії, літературознавстві [159; 214; 258; 288; 351; 374] підтверджує наявність глибинних мисленнєвих опозицій та продуктивність опозиційного аналізу у виявленні першооснов людської діяльності.

Одним з різновидів вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ в українській мові є її досить регулярне виявлення на текстуальному рівні художнього твору, зокрема в текстах українських авторських казок, байок, легенд, бувальщин як класиків українського письменства, так і сучасних письменників.

Виявлення на рівні сюжетних мотивів казкового дискурсу семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ та варіантів її трансформації в залежності від авторського задуму або прагматичних мотивів мовця, оповідача чи суб’єкта дії, відповідно до розвитку сюжету і стереотипного мислення читача (слухача) є завданням дослідження в цьому підрозділі.

На рівні сюжету наявність лексико-семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ властива багатьом мотивам українських літературних казок і байок.

Мотив ностальгії, туги характерний для творів, в яких присутній автор-оповідач. У казках і легендах цього типу ніби ведеться некваплива розповідь з ліричними відступами, що містять думки і переживання самого оповідача. Як правило, оповідач сумує за історичним минулим, пор.: *Веселі люди були запорожці! Здається, і на світі не було їм рівних, і до кінця світу таких вже не буде! <...>; Нема вже теперечки таких панів, як колись були! Які теперечки пани! <...> кат зна на що попереводились <...>*(О. Стороженко). Як бачимо, те, за чим сумує оповідач має семантику ‘минуле’ → ‘втрачене’ → ‘там’, відповідно, теперішній настрій оповідача семантично відповідає схемі ‘зараз’ / ‘теперішнє’ → ‘відсутність бажаного’ → ‘тут’. Принагідно відзначимо

нашарування додаткової оціночної семантики в даних контекстах: ‘там’ → ‘добре’ ↔ ‘тут’ → ‘погано’.

Туга за колишніми молодими літами, юністю відчувається в контекстах типу: *А парубки які були <...> Не теперішнім рівня! Які тепер парубки? Обскублені горобці перед тими! Казна на що попереводились <...> Ті, було, зійдуться на вечорниці в кармазинах, у високих шапках та як стануть баляндрасить, то й мертвий би розреготався <...> їй же Богу правда! Як згадаєш молоді літа, то, здається і не вернулася б назад* (О. Стороженко). Опозиція ‘там’ – ‘тут’ реалізується як ланцюг переходів ‘там’ → ‘тоді’ → ‘краще’ ↔ ‘тут’ → ‘тепер’ → ‘гірше’.

Відтінок ностальгії за втраченим виникає і при змалюванні оповідачем минулого ідилічного стану певної, дорогої йому місцевості та порівнянні її з існуючим на даний момент (момент мовлення). У такому випадку виникає контраст ‘тоді’ → ‘там’ → ‘добре’ → ‘затишно’ ↔ ‘тепер’ → ‘тут’ → ‘погано’ → ‘небезпечно’. Наприклад, у казці Марка Вовчка «Маруся» події відбуваються в часи так званої Руїни, коли українські землі були під владою Польщі та Росії: велися війни, панували розбрат, страх і неспокій серед людей, що не кращим чином позначалося на настроях українців. Тому ностальгія оповідача за мирним, спокійним життям – наскрізна лінія твору, що відображено і в ідилічному змалюванні українських краєвидів мирного часу, пор.: *Великий Боже! Як гарно було в цьому куточку! Коли сходило сонечко, то тут луг, умитий росю саяв і переливався, мов усипаний діамантами! Прокидалися в очеретах пташки, стрічали ранок радісним щебетом <...> Боже великий! А як пахли квіти в цій долині, як убирали в себе ніжне золото ранкового сонця... А ліс? Як тихо він прокидався <...> А степ? Світло і тіні переливалися по небу, пливли кудись у його неоссяжну далечінь <...>* Відчувається відтінок розпачу, туги за цією втраченою красою (‘там’).

Ностальгичний мотив спогадів виникає в епізоді зображення реакції поранених московських солдатів на пісню бандуриста, пор.: <...> *Бандурист співав про рідних серцю людей, про дитинство, юність. Яким далеким усе це*

було тепер! І пісня зробила – перед очима кожного, тут, у цьому недовгому і непевному притулку, з'явився дім, де він народився, любе рідне вогнище <...>, – а також в епізоді зустрічі Марусі з солдатом, який пригадав свою маленьку доньку, пор.: <...> *Чи, може, ця дівчинка нагадала йому таке ж маленьке створіння, близьке й дороге його серцю, але дуже-дуже далеке* (Марко Вовчок). У контекстах цього типу лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут' виражається у варіанті 'рідне' → 'своє' → 'близьке' → 'тут' → 'недосяжне' → 'далеке' → 'там' (семантика 'тут' трансформується в 'там'). Разом з тим спогад робить це 'далеке' ('там') хоча б в думках бійців-суб'єктів дії 'близьким' ('тут').

Багато казок містить **мотив мандрів головного героя**, коли він не знаходить необхідного йому в своєму найближчому оточенні (родина, країна) і вирушає на пошуки в інші, далекі, незнані, чужі краї і місцини. Семантично цей мотив можна представити як 'тут' → 'біля мене', 'у мене' → 'немає' ↔ 'там' → 'в інших краях' → 'є'. Це може бути пошук особистого щастя, нареченої, пор.: *Як виріс царевич, і прийшла пора його женити, от цар і послав гонців по всьому царстві шукать царевичеві невісти* (О. Стороженко). Інший приклад – хлопець не знаходить пари в своєму селі, пор.: *Як бачу, то тут нема мені суженої; піду по світу та пошукаю, <...> знайду таку, якої бажа моя душа* (О. Стороженко); *Поїду я, мамо, по своєму царстві й по чужих краях: і свій народ побачу, і, може, де вгляджу або напитаю царівну або князівну, яка мені привиджується у сні <...>* (І. Нечуй-Левицький). Семантика 'там' протиставляється змістові 'тут' як 'бажане' – 'відсутньому' з відтінком прагнення щастя ('там' → 'бажане' → 'наявне' ↔ 'тут' → 'бажане' → 'відсутнє').

Окрім того, мотив мандрів може виявлятися у пошуках головним героєм якихось моральних цінностей і настанов особисто для себе (сенсу життя, правди, щастя, заняття, придатного для нього), набуття досвіду. Наприклад, у казці Р. Завадовича «Карпатський чарівник» молодший син Добромир вирішує залишити рідний дім і Батьківщину, щоб побачити світ і життя людей, а потім

вибрати собі якийсь заняття ('тут' → 'рідний дім' → 'відсутність щастя' ↔ 'там' → 'чужі краї' → 'сенс життя'). У казці Г. Журби «Ассирійська легенда» зображено чоловіка, який шукав правди, <...> *але не міг знайти її ні в хаті батька, ні у божниці, ні серед своїх, то пішов в світ з ким подорожнім; був він одним з тих, що вічно сумують, і мав затаєну тугу пустинь безмежних.* Внутрішня семантика цього тексту: 'тут' → 'вдома' → 'немає' ↔ 'там' → 'десь' → 'може, є'.

Мотив пошуку щастя не у своїй землі представлений і в казці «Летючий корабель» у літературній обробці О. Іваненко, пор.: – *Піти б, може, там десь наше щастя закотилося!* ('там' → 'не тут').

Мотив невизнання 'свого', 'рідного' → 'тут' і шанування 'чужого', 'далекого' → 'там'. У таких контекстах 'своє' стає 'чужим' і набуває з точки зору суб'єкта значення 'незвичне' → 'там' і, навпаки, 'чуже' уявляється 'своїм' → 'звичним' → 'тут'. Відбувається процес переосмислення семантики опозиції 'там' – 'тут'¹⁶, пор.: *Навчилися князенки чужими мовами говорити так добре, що й самі з того пишалися, а свою рідну мову занедбали* (К. Перелісна).

Категоричність цього мотиву трохи пом'якшена в казці О. Донченка «Голубий гвинтик» ('чуже' → 'там' краще, важливіше, ніж 'своє' → 'тут'). У всіх дітей в дитячому садочку батьки працюють на тракторному заводі. Маленькій Софійці здається, що в інших батьків важливіші професії на заводі, ніж у її мами, яка "всього-навсього" вкручує якийсь гвинтик в трактор. Але, як виявилось, "без цього гвинтика жоден трактор не може зрушити з місця".

¹⁶ Традиційний для мовної картини світу мотив любові до рідного краю, надання йому переваги перед чужими, може, кращими землями виявляє глибинний зміст 'тут' → 'краще' ↔ 'там' → 'гірше'. Цей мотив широко представлений в українських літературних байках («Голуб і лелека» М. Годованця, «Журавель та горобець» Б. Грінченка, «Бджола і мухи» Л. Глібова тощо). При цьому з назв байок неважко визначити, який птах або комаха уособлює певний складник семантичної опозиції ('там' → 'чужі краї' → 'бажані' ↔ 'тут' → 'рідна земля' → 'близька' → 'цінна'). Журавель (лелека) і бджола – перелітний птах і роботяща комашка – втілюють ідею цінності рідної домівки. Голуб, горобець і мухи ніколи не бачили світу, тому й мріють про далеке, яке вважають кращим.

У казці І. Багряного «Казка про Лелек та Павлика-мандрика» мотив любові до рідного краю конкретизовано: рідною землею, Батьківщиною є Україна. Хлопчик хотів побачити світ ('там'), але скрізь, де він мандрував з лелеками, він не бачив нічого схожого на свою рідну Україну (ні серед пустель і джунглів Африки, ні серед морів та океанів, тому його обіймала туга за домівкою). Семантичним каркасом даного мотиву є схема 'тут' → 'вдома' краще, ніж 'там' → 'десь'.

Мотив зневаги до того, що маєш, невдоволення героя тим, що є, і прагнення іншого, кращого, яке не завжди насправді краще, знаходимо в байці Є. Гребінки «Мірошник». Мірошник був заможним ('тут'→'добре'), проте поїхав з дому і, побачивши інші місця ('там'→'краще'), <...> *вернувсь Мірошник наш додому, / <...> Та Богу молиться святому, / <...> Щоб річечку його зробив Десною. / Або хоча б, як Сейм, такою – / Тоді б то вже я панував!* Але для героя 'там' → 'бажане' виявилось оманливим: річка стала повноводною і знесла млин ('там' → 'бажане' → 'погане').

Мотив прагнення кращої долі характерний для казки Лесі Українки «Метелик». При цьому він протиставляється протилежній позиції – смиренню і життю в сірості: кажан був задоволений темним, вогким кутком у льосі. Відповідний зміст відбиває схема 'тут' → 'добре' ↔ 'там' ↔ 'погано'. Метелик, навпаки, прагнув світла, пор.: <...> *душею тільки чув він, що десь-то є сторона краща, ясніша, ніж його рідний льох <...>* ('тут' → 'погано' ↔ 'там' → 'краще').

Мотив задоволення своїм сірим життям утілено в байці Г. Сковороди «Орел і черепаха», де черепаха нікому не радить літати, бо це небезпечно – обов'язково розіб'єшся. Її логіка зрозуміла: 'там'→'в небі', ('у мріях') → 'погано' ↔ 'тут' → 'на землі' → 'добре').

Мотив самовпевненості, зверхнього ставлення до інших істот, безпідставного протиставлення себе ('я'→'тут') як кращої, більш значної особи іншим ('інший'→'там'), меншовартісним дуже поширений в байкарстві. Наприклад, Квочка в байці П. Білецького-Носенка «Квочка да бджола» вважає бджолу ледаркою, що літає тільки заради власного задоволення ('вона' → 'там' → 'без користі' → 'ледарка'), себе ж – дуже потрібною людям ('я' → 'тут' → 'неабияк'). Хміль вихваляє себе серед інших рослин в саду, хоча приносить набагато менше користі, ніж інші: 'я' → 'тут' → 'важливий' ↔ 'вони' → 'там' → 'бур'яни' → 'не варті уваги' (Б. Грінченко. Хміль та квіти). Вираження подібної семантики спостерігаємо в байках М. Старицького

«Коріння та листки», П. Білецького-Носенка «Рись да крїт», «Бїлка да кроти», «Рада звїрів для обрання собі царя».

Цїкаво інтерпретується цей мотив у казці «Летючий корабель». “Розумні” брати і “дурень” по-рїзному поставилися до сивого дїдуся-подорожнього, який виявився чарівником. Зверхність і злість старших братів до нього (‘чужий’ → ‘там’) не принесла їм користі. Молодший брат-“дурень”, завдяки своїй доброті, здобув щастя, адже поставився до ‘чужого’, як до ‘свого’ → ‘близького’ → ‘тут’ (‘там’ → ‘тут’).

Мотив прагнення персонажа розкрити незрозумїле, дїзнатись про потаємне (‘незвідане’ → ‘там’ наблизити до себе, ‘тут’) виявляється в казці Марка Вовчка «Дев’ять братів і десята сестриця Галя», пор.: <...> *вертаючись додому з ярмарку з-повз живої зграї (людей – В.П.), з порожніми руками, брати дивились на ті високі та далекі гори й думали собі, що там, за тими високими і далекими горами – що там?* Трохи інший варіант цього мотиву знаходимо в казці С. Васильченка «Чарівна коза» – мотив прагнення дїзнатися про те, що заборонено знати (пор. такий самий мотив у казці Шарля П’єро «Синя борода»). Семантика ‘незвідане’ → ‘там’ поступово перетворюється на ‘виявлене’, ‘розкрите’ → ‘відоме’ для суб’єкта (‘там’ → ‘тут’). Князь та його наречена недослухалася до порад матері-чарівниці не відкривати потаємної комори. Велетень, що був прикований залїзними ланцюгами до стїни, напившись води, розірвав пута, вбив князя, а його наречену вкрав.

Мотив небайдужості, здатності чуже горе сприймати як своє (‘чужий’ → ‘там’ → ‘свій’ → ‘близький’ → ‘тут’) представлений в казках: М. Трублаїні «Про дївчинку Наталочку та сріблясту рибку», Марка Вовчка «Ведмїдь». В останній простежується мотив самопожертви заради життя іншого (‘там’ → ‘чуже життя’ важливіше, ніж ‘тут’ → ‘моє’. Вираження опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ конкретизується як ‘там’ → ‘чуже’ → ‘тут’ → ‘своє’.

Мотив зазїхання на чуже майно (‘там’ → ‘чуже’ → ‘тут’ → ‘моє’) втілено в казках Н. Забіли «Зайчикова хатка» (*А лисиця та хвостата / Влізла в зайчикові хату / І в хатинці луб’яній / Оселїлась, як в своїй*), І. Франка «Заєць і

їжак», в якій їжачок уважає поле людських бураків своїм, М. Коцюбинського «Івасик та Тарасик» (Тарасик хоче непомітно витягти з кошика Івасика рибку: ‘чуже’ → ‘там’ → ‘мені’ → тут’), а також у байці Т. Зінківського «Ненажерливість собача». В останній собака ніс в зубах шмат хліба, побачив в іншого собаки ще більший шматок і роззявив рот від бажання мати собі такий самий (<...> роззявив – хліб із рота плюсь у воду <...>).

Мотив скидання своєї провини на інших, що дає такий варіант вираження семантичної опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’: ‘моє’ → ‘тут’ → ‘чужий’ → ‘там’. Цей мотив спостерігаємо в казці І. Франка «Киця» (*Сам кухар сметанку злизав, / На мене, кицюню, сказав*) та в байці М. Старицького «Мавпа і дзеркало» (*Таке і в світі я видав: / Що голова на руку погрішає, / Відомо вже й селу всьому, / Йому за хаптурі усяке дорікає, / А він морга на писаря Хому!*).

Мотив прикрашання, героїзації невідомого, надання йому більшого значення, ніж є насправді, знаходимо в казці І. Франка «Фарбований Лис». Поки звірі думали, що фарбований Лис – це невідомий цар, великий і страшний (‘таємничість’), вони його боялись і поважали (‘не такий, як всі’ → ‘там’). Коли він знов став звичайним лисом (‘такий, як всі’ → ‘близький нам’ → ‘тут’), звірі розірвали його на шматки.

Мотив страху перед невідомим трансформується в мотив страху перед ворогом у казці Марка Вовчка «Маруся». Семантика ‘там’ → ‘ворожий’ → ‘чужий’ простежується впродовж усієї сюжетної лінії твору через сприйняття завойовників українцями, зокрема дівчинкою, пор.: *Куди б не звертала погляд Маруся – усюди перед нею були вусаті, зарослі, засмагли, аж чорні обличчя – похмурі, насуплені, сердиті, жорстокі, невблаганні. Вона з острахом стежила за ними, з тривогою запитуючи, що ж робити, як обминути цю несподівану небезпеку...* Семантика ‘там’ → ‘чужий’ → ‘ворожий’ ускладнюється семантикою бажання персонажа відсторонитися від ворожого.

Мотив відсилання батьком синів у мандри на пошуки чогось часто зустрічається як в народних, так і в літературних казках. Батько відправляє сина / синів або на пошуки правди, для усвідомлення ними найголовніших

життєвих принципів (любові і поваги до батьків, служіння рідній землі і народу) (К. Перелісна), або на пошуки щастя («Ох», в літературній обробці О. Іваненко), або на пошуки, наприклад, молодильної води для себе («Молодильна вода», в літературній обробці С. Крижанівського). При цьому відбувається переосмислення стереотипних родинних стосунків: своя, рідна дитина стає носієм семантики ‘там’ → ‘далеко’; батько відсилає синів наче із байдужістю до їхньої подальшої долі, не зважаючи на небезпеки, які їх можуть чекати в чужих краях (‘тут’ → ‘рідне’ → ‘там’ → ‘байдуже’ → ‘чуже’).

Мотив незадоволення батька рідним сином втілено, як правило, в текстах, де син має певні вади з погляду батьків, наприклад, є дурнем. Виникає ситуація, коли ‘тут’ переходить в ‘там’: ‘свій’ → ‘рідний’ → ‘тут’ → ‘незрозумілий’ → ‘далекий’ → ‘чужий’ → ‘поганий’ → ‘там’. При цьому маємо і непорозуміння батьків із дитиною, тому виникає семантичний відтінок ‘відстороненості батьків від сина’: ‘не такий, як всі’, ‘інший’ → ‘поганий’. Наприклад, у казці «Летючий корабель» дурень, молодший син, як і старші сини, хоче будувати корабель, але батьки вважають його неспроможним до цієї справи (*Ну, йди, та вже й не вертайся і не признавайся, що ти наш син!*), тому й відсилають з легким серцем.

Мотив трансформації подружніх стосунків представлений в казці О. Стороженка «Жонатий чорт». Чоловік боїться власної жінки, як чорт ладану, бо їх подружнє життя – це суцільні лайки і сварки, пор.: *Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодця!* ‘Жінка’ [→ ‘близька’ → ‘тут’] в даному випадку стає ‘ворогом’ [→ ‘чужа’ → ‘там’] для чоловіка (‘тут’ → ‘своя’ → ‘рідна’ → ‘ненависна’ → ‘чужа’ → ‘там’).

Мотив переосмислення братерсько-сестринських стосунків представлений варіантом ‘заздрість старших дітей до молодших’. Мотив заздрості лінивих старших сестер роботящій молодшій сестрі за те, що її більше любили батьки, доведений аж до її вбивства (Б. Грінченко «Сопілка») виявляє глибинну семантику ‘рідна’ → ‘тут’ → ‘ворог’ → ‘там’. У цьому випадку ми

маємо справу з трансформацією традиційного розуміння взаємин між сестрами як близькими, люблячими одна одну особами.

3.3. Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах

У плані вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ як протиставлення егоцентричної природи не останнє місце займають “персуазивні” [142, с. 4; 227, с. 98] тексти, тобто висловлення, метою яких є вплив на адресата та зміна його позиції. Серед таких текстів найбільший інтерес викликають рекламні повідомлення, слогани.

Роль реклами у сучасному житті суспільства значна і незаперечна. Реклама як предмет дослідження входить в коло наукових інтересів багатьох галузей науки (психології, соціології, маркетингу). З лінгвістичної точки зору, реклама – це текст, мовленнєве повідомлення, що побудовано суб’єктом мовлення з урахуванням прагматичних та психологічних тактик впливу на адресата, або суб’єкта сприйняття. При цьому мета суб’єкта мовлення – максимальне ототожнення своїх потреб з потребами адресата. Відповідно, рекламне повідомлення орієнтоване на сприйняття його адресатом як максимально ‘свого’, здобутого своїми інтелектуальними зусиллями [142, с. 228].

Тому “ігнорувати рекламний текст як феномен сучасної мови є не тільки недоречним, а й професійно шкідливим”, “лінгвіст повинен зуміти піднятися на сходинку вище від звичайного споживача у сприйнятті рекламного тексту” [227, с. 98].

Від розгляду рекламного повідомлення як суспільного [179; 257; 303; 384], економічного [48; 148; 254; 372], психологічного [287; 369] явища наука перейшла до більш глибокого філософсько-естетичного, лінгвопсихологічного та лінгвокультурологічного вивчення реклами. У мовознавстві з’являються публікації, які представляють дослідження мови рекламних текстів в аспекті її нормативності / ненормативності [289], синтаксичних особливостей [78; 163].

Багато робіт присвячені дослідженню композиції рекламного повідомлення та функції кожного конкретного композиційного елемента (заголовка, основного тексту, закінчення, лозунгу) [48; 162; 372]. Неабияку зацікавленість лінгвістів викликає проблема вироблення комунікативних стратегій впливу і маніпуляції в сучасних рекламних текстах [66; 142; 152; 153; 154; 175; 297; 337; 338].

Семантика і прагматика рекламного тексту як мовленнєвого повідомлення у сучасному мовознавстві, особливо українському, досліджені недостатньо. У цьому плані звертає на себе увагу стаття В.В. Мозгунова [227]. Автор виділяє й аналізує різноманітні модальні значення у сучасних українських рекламних текстах, досліджуючи значення і функціонування форм дійсного, умовного та наказового способів. Останні розглядаються як вираження семантики прихильного, позитивного ставлення адресата або, ширше, суб'єкта сприйняття до продукту реклами [227, с. 102-103].

У сучасних мовознавчих студіях, присвячених дослідженню рекламних текстів або рекламних комунікативних тактик, лексико-семантичної опозиція 'там' – 'тут' не згадується. Проте ми вбачаємо опосередковане її виявлення в залежності від комунікативних та прагматичних потреб мовця-творця рекламного повідомлення. Рекламний текст, як ніякий інший, передбачає наявність сфери суб'єкта мовлення (рекламодавець) і сфери суб'єкта сприйняття (споживач рекламного продукту). Мета суб'єкта мовлення – максимально впевнити, умовити суб'єкт сприйняття, залучити його у сферу своїх інтересів, зробити свої знання і переконання власністю адресата. Сфера інтересів, мотивів, переконань суб'єкта мовлення рекламних повідомлень окреслюється семантикою 'тут'←'я'←'моє'←'своє'←'внутрішнє'. Сфера адресата, суб'єкта сприйняття з позиції звичайного мовця-нерекламиста визначається як 'там'←'він'←'чуже'←'інше'←'зовнішнє'. Результатом їх взаємодії, комунікативного акту мовця-рекламіста та адресата-споживача має стати зближення до ототожнення цих двох протилежних сфер: 'тут' (мовець)←'там' (адресат). Суб'єкт сприйняття рекламного тексту має прийняти сферу суб'єкта мовлення – рекламіста ('тут'), що є метою останнього. О.С. Іссерс так

описує цей процес в своїй монографії: “Техніка рекламного впливу є такою, щоб зруйнувати індивідуальну оболонку (*суб’єкта сприйняття* – В. П.) і спочатку змоделювати бажання та мотиви особистості-адресата реклами. <...> Для рекламного впливу характерне непряме, приховане проникнення на “територію” (емоціональний, особистісний, мисленнєвий рівні) адресата реклами” [142, с. 231].

О. С. Іссерс розглядає опозицію ‘свій’ – ‘чужий’ як протиставлення в рекламному тексті “території” суб’єкта сприйняття (‘моє’, ‘своє’) та вторгнення, впливу суб’єкта рекламного повідомлення (‘чужий’). Семантична опозиція ‘свій’ – ‘чужий’ ототожнюється з протиставленнями ‘внутрішнє’ – ‘зовнішнє’, ‘суб’єкт’ – ‘світ’, ‘я’ – ‘інші’, які лежать в основі однієї з фундаментальних категорій людського мислення [142, с. 229]. Зазначається також, що визначальними категоріями мовленнєвого, в тому числі рекламного, впливу, крім ‘свій’ – ‘чужий’, є опозиції ‘добре’ – ‘погано’, ‘вигідно’ – ‘невигідно’, ‘правильно’ – ‘неправильно’ [142, с. 115].

В. В. Учонова, описуючи явища асоціації в рекламному тексті, виділяє типи рекламних повідомлень, що ґрунтуються на асоціаціях за контрастом: 1) до ... і після (‘тоді’ – ‘тепер’); 2) з ... і без (‘тепер’ – ‘тоді’); 3) так було – так стало (‘тоді’ – ‘тепер’) [370, с. 102]. У такого типу рекламних текстах спостерігаємо вираження семантичної опозиції ‘тоді’ – ‘тепер’, яка з точки зору творців рекламного повідомлення має аксіологічне забарвлення ‘тоді’ → ‘там’ → ‘погано’ ↔ ‘тепер’ → ‘тут’ → ‘добре’.

Виходячи з принципу, що опозиції ‘чужий’ – ‘свій’, ‘інші’ – ‘я’, ‘зовнішній’ – ‘внутрішній’ та інші є похідними від більш широкої ‘там’ – ‘тут’, вважаємо доречним розглядати рекламні тексти як об’єкти вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ та конкретизації її у більш вузьких протиставленнях.

З огляду на недостатність семантико-прагматичних досліджень рекламних текстів у сучасному українському мовознавстві видається доцільним і

важливим розглянути сучасні україномовні рекламні тексти з позиції суб'єкта мовлення рекламного повідомлення, виходячи з таких теоретичних положень:

1) сфера особистості “я” суб'єкта мовлення, творця рекламного повідомлення окреслюється семантикою ‘тут’ і є основною позицією для розуміння рекламного висловлення та показником його егоцентричного характеру;

2) сфера, “територія” адресата для мовця-рекламіста є носієм семантики ‘там’;

3) задоволення комунікативних прагматичних потреб суб'єкта мовлення-рекламіста досягається максимальним залученням реципієнта у сферу своїх інтересів, абсолютним сприйняттям висловленого адресатом, результатом чого є трансформація лексико-семантичної опозиції ‘там’ ↔ ‘тут’ в ‘тут’ (мовець-рекламіст) ← ‘там’ (адресат-реципієнт рекламного повідомлення), тобто залучення мовцем адресата у свою сферу ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’ ← ‘там’.

Ефективність рекламних стратегій визначається максимальним впливом на споживача – реципієнта рекламного тексту. Вербальна, найбільш впливова і важлива складова рекламного повідомлення підпорядковується установці ефективного впливу з боку суб'єкта мовлення – творця рекламного тексту на реципієнта. Виникає потреба так побудувати рекламний текст, віднайти такі комунікативні стратегії, підібрати такі мовні засоби, які б максимально залучили суб'єкта сприйняття (‘там’) у сферу суб'єкта мовлення (‘тут’), зацікавили його тим, що рекламується мовцем. Семантика ‘тут’ сфери мовця-рекламодавця охоплює його власні інтереси (‘мої’, ‘свої’), приховані мотиви і бажання (‘внутрішнє’), наявні у момент мовлення, виголошення рекламного повідомлення (‘тепер’). Адресат для мовця – об'єкт залучення, захоплення в свою сферу впливу, який до моменту комунікативного акту окреслюється семантикою ‘там’ ← ‘чуже’ ← ‘зовнішнє’ ← ‘далеке’. Захоплення споживача, його інтересів, знань, прагнень відбувається через посередництво товару чи послуги, які є рекламованими об'єктами. Результатом взаємодії, комунікативного акту між суб'єктом мовлення і суб'єктом сприйняття

рекламного тексту є залучення реципієнта у сферу мовця, тобто зацікавленість і придбання рекламованого об'єкта адресатом. Семантично цей процес виражає глибинна лексико-семантична опозиція 'там' ↔ 'тут', яка у випадку рекламних текстів з точки зору мовця має вигляд 'тут' → 'я' ← 'ти' ← 'там'. Адресат рекламного повідомлення розглядається мовцем-рекламістом як частина його сфери 'тут' → 'я', тобто залучається на його (мовця) територію: 'тут' ← 'мій' ← 'ти'/'ви' (= 'там'). Виконання суб'єктом мовлення прагматичної установки ефективності рекламного тексту, тобто максимальне залучення суб'єкта сприйняття у свою сферу ('тут' → 'я' ← 'ти' = 'там') досягається багатьма маніпулятивними, персуазивними, експресивними мовленнєвими прийомами. Аналіз текстів рекламних повідомлень дозволяє розподілити їх на групи щодо вираження лексико-семантичної опозиції 'там' ↔ 'тут' як найбільш загальної і широкої, яка може конкретизуватися в залежності від контексту і прагматичних цілей суб'єкта рекламного повідомлення.

А. Просторова семантика лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' виражена в рекламних текстах, в яких суб'єкт мовлення акцентує увагу реципієнта на семі 'місцезнаходження' необхідного йому товару, послуги або самого мовця-рекламодавця. Таким чином, мовець спрямовує адресата на свою "територію" ('тут' ← 'у мене' / 'у нас' ← 'твое' / 'ваше'). При цьому суб'єкт мовлення може запевняти, що 'тут', на території його впливу ('у мене', 'у нас') є рекламований товар чи послуга, необхідні адресату, або сам наближається до реципієнта, вторгається на "територію" останнього ('тут' ← 'ми' ← 'наш рекламований об'єкт' → 'у тебе' / 'у вас'). У залежності від цих двох варіантів кореляції просторів мовця та адресата виділяємо дві групи рекламних текстів із загальною семою 'місце' в їх глибинній семантичній структурі.

А. 1. Семантика 'тут' ← 'місцезнаходження мовця' ← 'наш товар' у першій групі рекламних текстів із загальною семою 'місце' виражена з різним ступенем відвертості мовця, який або прямо або більш-менш приховано визначає місце як 'тут' ← 'своє' ← 'я' та прямо або завуальовано залучає адресата у свою сферу. Наприклад, в рекламних повідомленнях *Тут дуже*

багато заліза або *Тепер красиві речі зустрічаються тут* суб'єкт мовлення прямо називає місце, яке ототожнює зі своєю особою, джерелом рекламованого об'єкта ('тут' ← 'на моїй території' ← 'рекламований об'єкт'). При цьому акцент робиться на своїй території, місцезнаходженні мовця ('тут'), що зумовлюється вживанням займенникового прислівника *тут*, без заклику до адресата ('там') "перейти" на територію суб'єкта мовлення. Тому такі рекламні тексти нагадують інформативне оголошення, констатацію факту про наявність у суб'єкта мовлення-рекламодавця певного товару. Суб'єкт мовлення-рекламіст свідомо зацікавлений у залученні споживача до свого рекламованого об'єкта, на свою територію ('тут' ← 'там'). Загальна схема семантико-прагматичної мовної взаємодії мовця і адресата рекламного тексту така: 'тут' ← 'на моїй території' ← 'у мене' ← 'рекламований товар' ← 'ти' ← 'твої інтереси'. Адресат з його бажаннями і прагненнями ('там') хай і не відверто, але залучається мовцем в коло своїх прихованих інтересів ('тут'). Зміст 'там' не реалізується, що є в інтересах мовця – творця рекламного тексту: не відчужувати реципієнта, а привабити, ввести на свою територію, зробити своїм ('тут' ← 'мій' ← 'ти').

Приклад більш відкритого залучення реципієнта мовцем на свою територію ('тут' ← 'у мене') у рекламних текстах з просторовою семою 'місце' простежимо на прикладі повідомлення *Твій комп'ютер у нас!* (реклама магазину з продажу комп'ютерної техніки). У цьому висловленні мовець більш конкретно ототожнює місцезнаходження рекламованого об'єкта зі своїм місцем, своєю територією: *у нас* – 'тут' ← 'на нашій території' ← 'рекламований об'єкт'. Вторгнення у сферу адресата, що є метою суб'єкта мовлення, також декларується більш відкрито, ніж у вищеописаних прикладах інформативного характеру без визначення особи реципієнта (*твій, ти*). Апеляція до суб'єкта сприйняття здійснюється введенням присвійного займенника *твій*, який актуалізує зміст 'тут', впливаючи на підсвідомість реципієнта (*твій* – 'належить тобі' → 'ти повинен прийти до нас за своїм'). Потенційний споживач ('там') "затягується", максимально залучається мовцем

у свою сферу ('тут'). Для мовця адресат ('там' ← 'він') стає своїм, близьким ('тут' ← 'ти'). Відповідно семантика 'там' ← 'він' нівелюється. Кожен з потенційних реципієнтів даного висловлення отримує від суб'єкта мовлення установку 'персонально для тебе'. Суб'єкт мовлення декларує за допомогою прийому персонального підходу для реципієнта-споживача повне ототожнення потреб останнього у рекламованому об'єкті з собою, суб'єктом мовлення, зі своєю "територією" ('тут' ← 'у мене' ← 'на моїй території' ← 'рекламований об'єкт' ← 'потрібне тобі' ← 'твоє'). Залучення споживача-реципієнта до себе, ствердження своєї максимальної близькості, прихильності до нього ('тут' ← 'я' ← 'ти') – необхідність для рекламіста, тому зміст 'там' будь-що приховується у рекламних текстах. На перший план виходить семантика домінування сфери мовця-творця рекламного повідомлення і споживача-адресата як невід'ємної складової рекламного простору, сфери мовця 'тут' ← 'я' ← 'свій' ← 'ти'.

Обігрування семантики 'тут' ← 'я' ← 'у мене' зустрічаємо в рекламних текстах типу *Широченний вибір будь-якої сітки в одному місці; Все з одних рук для професійного будівництва*. Суб'єкт мовлення не називає прямо себе або своє місце, не окреслює відверто свою територію як джерело отримання товару чи послуги ('тут'). Ця семантика імпліцитно присутня у лексичному наповненні таких висловлень: *з одних рук, в одному місці* – 'тут' ← 'з моїх' (рук), 'у мене' (мовець-рекламодавець). Відзначимо, що сема 'місцезнаходження мовця' ('тут' ← 'моя територія') у цих рекламних повідомленнях виражена опосередковано, менш відкрито.

А. 2. У другій групі рекламних повідомлень із значенням 'місце' спостерігаємо глибинну семантику вторгнення суб'єкта мовлення на "територію" суб'єкта сприйняття [142, с. 230], що виражається у варіанті лексико-семантично опозиції 'тут' ← 'я' ← 'мій товар' (мовець) → 'для тебе' / 'тобі' / 'у вас' (адресат), напр.: *А ми вже в Україні* (реклама туристичної фірми); *Акумуляторна революція вже прийшла у ваше місто*. Суб'єкт мовлення входить ('тут' ← 'я') на "територію" реципієнта ('тут' ← 'я' → 'там' → 'у вас',

‘у тебе’), визначаючи центром повідомлення місцезнаходження суб’єкта сприйняття, декларуючи своє (‘тут’ ← ‘я’) максимальне наближення до останнього. Мовець ставить за мету привернути увагу адресата до себе (‘тут’), наблизившись до нього. Відбувається вторгнення суб’єкта мовлення у фізичний і психологічний простір суб’єкта сприйняття рекламного тексту. Суб’єкт мовлення, вживаючи вирази *вже у вашому місті, вже в Україні*, натякає на свій великий досвід діяльності в інших містах чи країнах, створюючи у адресата ілюзію своєї надійності та довіри до себе.

Б. Спираючись на твердження С. Д. Кацнельсона та А. В. Кравченко про первинність просторової семантики щодо часової [149, с. 105; 168, с. 3], вважаємо можливим застосувати морфологічну теорію заміни у тексті прислівників часу на прислівники простору з метою ідентифікації семантичних опозицій, зокрема, лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’. У рекламі досить поширений прийом, коли суб’єкт мовлення визначає свою продукцію, себе-носія семантики ‘тут’ ← ‘я’ / ‘моє’ ← ‘рекламований об’єкт’ як “продукт майбутнього”, більш новий, відповідно не схожий на аналогічні інших виробників. Ідея майбутнього, “продукту майбутнього” не містить для мовця часового змісту віддаленості від нього – ‘там’. Уживаючи прикметник *майбутній*, мовець виражає оціночні семи із позитивним відтінком ‘краще’, ‘привабливе’, ‘невідоме’, ‘нове’. У рекламних текстах із прикметниками *майбутнє, завтрашнє* мовець твердить про присутність нового, раніше невідомого адресату, “унікального” рекламованого товару у нього, в його сфері (‘тут’). Мовець-творець рекламного повідомлення запевняє суб’єкт сприйняття в тому, що цей ‘новий’, ‘кращий’ товар може стати звичайним і доступним для реципієнта зараз, сьогодні (‘тут’) на його (мовця) території у випадку входження реципієнта (‘там’) у сферу суб’єкта мовлення (‘тут’ ← ‘там’). Загальна глибинна семантична схема в рекламних текстах цього типу така: ‘тут’ ← ‘у мене’ ← ‘моя територія’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘новий’, ‘привабливий’, ‘кращий’ ← ‘ти’ ← ‘твій’ (= ‘там’), в яких семою ‘тут’ окреслюється сфера суб’єкта мовлення. У залежності від лексичного

оформлення та особливостей вираження семантичного ланцюжка 'тут' ← 'моя територія' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти' такі рекламні повідомлення поділяємо на групи:

Б. 1. Рекламні тексти, в яких мовець прямо наголошує, що рекламований об'єкт – “продукт майбутнього” доступний для споживача і є в наявності у нього (мовця) вже зараз ('тут' ← 'у мене'), пор.: *Соліон. Відкриває перспективу майбутнього; Дім завтрашнього дня. У рекламних повідомленнях Роглід (ліки). Завтрашні проблеми вирішуємо сьогодні; Тіогама Турбо. Терапія майбутнього вже сьогодні; Розумний дім. Мрії здійснюються сьогодні*, з точки зору суб'єкта мовлення рекламований об'єкт, сфера самого мовця і часовий план моменту мовлення збігаються у семах 'тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'моя сфера' ← 'тепер' (*сьогодні*). Водночас якісні характеристики рекламованого товару чи послуги визначаються як нові, далекі від уявлень суб'єкта сприйняття, невідомі, тому кращі ('там'). Ця “майбутня”, “перспективна” якість рекламованого об'єкта входить у сучасний, пропонований мовцем-рекламодавцем об'єкт вже *сьогодні*, зараз ('тут'): 'тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'моя сфера' ← 'тепер' ← 'нове' ← 'краще'.

Б. 2. Рекламні тексти, в яких семантика 'кращий', 'новий' виражена опосередковано, через лексеми із значенням, зорієнтованим на перспективу, пор.: *Покрівлі, які сподобаються вашим правнукам; Хутра нового тисячоліття; На крок попереду моди* (реклама нової моделі автомобіля); *Квазар-мікро. Завжди на крок попереду*. У цих висловленнях суб'єкт мовлення себе і рекламований об'єкт позиціонує як 'тут' ← 'зараз' ← 'у теперішньому'. Якісні характеристики свого рекламованого об'єкта, визначені семами 'довговічний', 'надійний' ← 'незнаний дотепер' ← 'новий' ← 'прогресивний' ← 'не такий, як усі інші', мовець робить доступними для адресата на своїй території ('тут'): 'тут' ← 'у мене' ← 'рекламований об'єкт' ← 'надійний', 'довговічний', 'новий' ← 'перспективний'.

Б. 3. Рекламні висловлення, в яких суб'єкт мовлення прямо закликає адресата рекламного повідомлення потурбуватися про майбутнє: забезпечити

свій престиж, фінансовий успіх, добробут *сьогодні, зараз* разом з мовцем-рекламодавцем. Ця турбота про майбутнє має втілитися у придбання рекламованого об'єкта чи користування рекламованою послугою, які для мовця окреслені семантикою 'тут' ← 'я' ← 'у мене' ← 'мій товар', пор.: *Піклуйтесь про свій бізнес. Інвестуйте у майбутнє; Інвестуйте у майбутнє. Найкраща бізнес-пропозиція на наступний рік* (реклама престижної моделі автомобіля); *Будуємо майбутнє!* (реклама інвестиційної компанії). Заклик спрямовувати свій погляд у майбутнє зумовлений прагненням суб'єкта мовлення об'єднати свої власні зусилля ('тут' ← 'я') і бажання суб'єкта сприйняття ('ти'), які разом втілені мовцем у змісті 'ми' ← 'тут' ← 'я' ← 'ти'. При цьому, 'перспектива', 'новизна', 'несхожість' рекламованого об'єкта пропонується мовцем зараз, у теперішньому ('тут');

Б. 4. Рекламні тексти з лексемами, що мають значення *назавжди, на всі часи* містять широкий план теперішнього часу, який для суб'єкта мовлення виражає глибинний зміст 'тут'. Наприклад, у рекламних повідомленнях типу: *"Ваш Сад" – цінність на всі часи* (реклама фірми з ландшафтного дизайну); *В усі часи для всіх автомобілів; Раз і назавжди* (реклама курсів викладання іноземних мов), – суб'єкт мовлення декларує гарантію якості, стабільності, надійності рекламованого товару вже 'тут' ← 'зараз' + 'у мене' ← 'я'. Семантика 'тут' ← 'я' ← 'сфера мовця' об'єднує в собі у таких висловленнях семи 'тут' ← 'рекламований об'єкт' + 'тут' ← 'доступний зараз'. Мовець уводить реципієнта як у свою просторову ('тут'), так і в часову ('тут' ← 'зараз') сферу, справляючи на суб'єкта сприйняття рекламного повідомлення враження надійності рекламованого об'єкта і довіри до мовця-рекламіста.

В. Рекламні тексти з вираженням семантики перенесення мовцем-рекламістом відповідальності за виконання певних завдань, обов'язків, вирішення певних проблем зі сфери суб'єкта сприйняття у свою сферу (мовця) – 'тут' ← 'моє'. Ця стратегія впливу, вторгнення мовця у сферу інтересів адресата простежується у рекламних текстах типу: *Бембі. Ми думаємо про ваших дітей* (реклама магазину дитячого одягу); *Pampers знає, що ваш*

малюк бажає; У вас болять очі? Вісік – вирішення ваших проблем; Чистить за Вас! (реклама кондиціонера); *Ваш успіх – це наша мета; Вирішення ваших завдань – це наша робота; Холодильник Samsung потурбується з розумом про ваші продукти.* Обов'язки, проблеми, завдання реципієнта рекламного повідомлення (турбота про дітей, здоров'я, добробут, вирішення проблем і завдань) у цих рекламних текстах мовець бере на себе, робить своїми ('тут' ← 'моє').

Г. Рекламні висловлення із семантикою максимального наближення адресата ('тут' ← 'я' ← 'ти') до своєї сфери, аж до повного ототожнення себе (мовця) з реципієнтом рекламного продукту ('тут' ← 'я'+ 'ти').

Г. 1. Рекламні тексти, в яких споживач стає суб'єктом дії (йому відводиться активна роль), пор.: *Ваші гроші працюють на вас; Все у ваших руках!; Monte Carlo. Твої правила; Ви заробляєте разом з нами.* Вживаючи присвійні займенники *ваш, твій*, що містять семантику мовця 'тут' ← 'поряд зі мною' ← 'як я', останній максимально вводить реципієнта на свою територію. При цьому мовець вилучає себе ('я') із рекламної ситуації або підпорядковує себе особі реципієнта. Рекламоване і всі вигоди, що з ним пов'язані ('тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'моє') визначаються мовцем "власністю" реципієнта ('твое'): 'тут' ← 'я' ← 'моє' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій', 'ваш'.

Г. 2. Рекламні тексти, у яких мовець-рекламіст ототожнює себе, свої прагнення ('тут') зі споживачем-адресатом ('тут' ← 'ти'), вказує на спільність інтересів ('тут' ← 'я' + 'ти' / 'ви'), що виражається вживанням "колективної" займенникової форми, пор.: *Сармат – пиво, яке ми любимо!; У що граються наші діти?; Наші почуття <...> Наші думки <...> Наші відчуття <...>* Як результат, мовець знімає семантику відстороненості адресата від себе 'там' ← 'він' і натомість актуалізує семантичний ряд 'тут' ← 'ми' ('я') ← 'наші' ← 'я' + 'ти'. Прийом ототожнення особи мовця з адресатом рекламного повідомлення викликає у останнього довіру й зацікавленість рекламованим об'єктом.

Д. Рекламні повідомлення із семантикою унікальності, неповторності, довершеності запропонованого реципієнту рекламного об'єкта, пор.: *Тільки у*

нас оперують професори і доценти медичного університету, які пройшли підготовку в країнах Європи і США; Ми знаємо про Болгарію більше за всіх!; Ми – найкрасивіші!; Ми дали ім'я кераміці!; З нами будеється Україна!; Хто знає Європу краще за нас? Мовець у цих текстах робить акцент на своїй унікальності ('я') та на унікальності свого рекламованого об'єкта ('тут'). Виникає загальна сема 'найкращий'. Через те, що суб'єкт мовлення це поняття асоціює зі своєю особою, своєю сферою діяльності чи своїм рекламованим товаром, виникає семантичний ланцюжок: 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'найкращий'. Водночас, у позиції мовця, вираженій в цих рекламних текстах, відчувається пресуппозиція 'там' ← 'всі інші' ← 'гірші' (*тільки у нас, ми, з нами* ← 'тут' ↔ *всі інші ← 'там'). Мовець протиставляє свій рекламований об'єкт як 'найкращий' усім іншим аналогічним, але чужим – як 'гіршим', вибудовуючи опозиційний ряд 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'кращий' ↔ 'там' ← 'вони' ← 'їх' ← 'гірший' (в плані кореляції змістів 'тут' ← 'я' ↔ 'там' ← 'всі інші').

Останнім часом з поширенням серед рекламістів тенденції уникати негативного відтінку безапеляційності, нав'язування рекламованого об'єкта споживачу-реципієнту стали зустрічатися рекламні тексти із загальною семою 'найкраще' щодо рекламованого об'єкта, які позбавлені категоричності з боку суб'єкта мовлення, пор.: *Кажуть, ці кофемікси кращі у світі!; Carlsberg! Мабуть, найкраще пиво у світі!* У таких рекламних текстах мовець приховує власну прагматичну мету визначити свій продукт найкращим для швидшого його продажу ('тут') за вставними словами *кажуть, мабуть*, які в своїй глибинній семантиці містять ідею 'там' ← 'не я, а інші стверджують'.

Ж. Рекламні тексти, в яких мовець зближує / ототожнює сам рекламований об'єкт і особу реципієнта рекламного повідомлення ('тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти') пор.: *New Leon. Він такий, як ти!* (реклама нової моделі автомобіля); *"Поліна" знає, чого ти бажаєш, тому що вона така, як ти!* (реклама жіночого журналу). Уживаючи порівняльних зворотів *такий, як ти* або *вона така, як ти*, порівнюючи адресата зі своїм рекламованим об'єктом,

мовець уводить на свою “територію” (‘тут’ ← ‘я’) через рекламований об’єкт (‘мій’) особу суб’єкта сприйняття (‘ти’). Прагматична установка суб’єкта мовлення зумовлена декларацією наявності у рекламованому об’єкті всього необхідного для адресата-споживача, втілення в ньому (‘тут’ ← ‘рекламований об’єкт) всіх його бажань і уявлень, наприклад, про свій автомобіль чи улюблений журнал.

Висновки до РОЗДІЛУ 3

Тексти ліричних пісень дають можливість простежити як на сюжетному, так і на мовному рівнях вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’, яка є показником позиції та внутрішнього світу мовця, ліричного героя.

З семантикою зовнішнього світу, маркованою дейктичною вказівкою ‘там’ і протилежною егоцентричній сфері ‘тут’, пов’язані в ліричних піснях лексико-семантичні компоненти ‘ворожий’, ‘чужий’, ‘інший’, ‘другий’, ‘далекий’ тощо. Відповідно сфера ‘тут’ має позитивне, схвальне емоційно-оцінне егоцентричне забарвлення, сфера ‘там’ – негативне, відчужене щодо суб’єкта мовлення, яким в текстах пісень є ліричний герой.

На сюжетному рівні опозиційність мислення людини-мовця реалізується у вигляді відповідних мотивів з протиставленням Я ліричного героя-мовця (‘тут’) зовнішнім обставинам, оточенню, що є ворожим чи незнайомим, чужим тощо (‘там’).

Актуалізація традиційного для акту мовлення інваріанта семантичної опозиції ‘тут’ – ‘там’, в якому мовець усе близьке, зрозуміле, своє ототожнює зі змістом ‘тут’, реалізується в пісенному дискурсі мотивами: 1) протиставлення себе ворогам та недоброзичливцям; 2) протиставлення ‘тут’ → ‘я’ – *бідний /-а* – ‘там’ → ‘він / вона / вони’ – *багатий / -а / -і*; 3) протиставлення свого, рідного дому свекрушиній, чужій хаті; 4) протиставлення далекої чужини та рідної землі-України.

Трансформація природної для ситуації мовлення інваріанта ‘тут’ – ‘там’ у зворотній з наближенням до своєї сфери віддаленого, чужого, невідомого зі сфери ‘там’ – ‘я’ → ‘там’ → ‘добре’ – ‘вони’ → ‘тут’ → ‘погано’ реалізується в текстах пісень переважно в мотивах: 1) розлуки; 2) відсутності бажаного; 3) спрямованості думок і зацікавлень в місце перебування бажаного об’єкта; 4) колишньої молодості і безнадії в теперішньому; 5) відірваності від близьких, рідних; 6) заздощів благополуччю й щастю іншого.

Пісенні тексти з переосмисленням мовцем понять з семантикою ‘тут’ → ‘позитивне’ → ‘добре’ та наділення їх суб’єктивним змістом ‘там’ → ‘негативне’ → ‘погане’ представлені мотивами: 1) нерозділеного кохання (‘тут’ → ‘кохання’ → ‘нещастя’); 2) картання себе за свою зовнішню красу, що не приносить щастя-долі (‘тут’ → ‘краса’ → ‘недоля’ / ‘горе’); 3) розчарування у житті через нещасливе кохання (‘тут’ → ‘життя’ → ‘горе’).

На мовному рівні пісенного дискурсу для актуалізації егоцентричної негативної ‘там’-семантики залучаються: 1) наказові конструкції негативних побажань-прокльонів, що містять семи ‘ворожий’, ‘чужий’, ‘ніколи’; 2) питальні конструкції у формі риторичних запитань з семантикою ‘невідомо’ та ‘немає’, питальні конструкції з розділовими сполучниками *чи, чи то, а чи* з семантикою ‘невідомо’, ‘неточно’; 3) метафоричні звертання переважно до об’єкта кохання з іменуванням його за допомогою іншого ‘там’-об’єкта (*Гандзю-рибко*); 4) конструкції із заміною цілого частиною (‘там’ → ‘частина’ ↔ ‘тут’ → ‘ціле’ → ‘я’).

Казковий дискурс, що в широкому розумінні залучає літературні казки, байки, легенди, бувальщини тощо, є прикладом переосмислення традиційного для ситуації мовлення та мовної картини світу семантичного протиставлення ‘Я’-мовця (‘тут’) та зовнішнього світу, оточення (‘там’).

Сюжетні мотиви, представлені в казкових текстах зумовлюють актуалізацію мовцем загальної семантики ‘там’, а відтак виявлення семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ та її вужчих варіантів ‘далекий’ – ‘близький’, ‘погано’ –

‘добре’, ‘чужий’ – ‘свій’ / ‘рідний’, ‘небесний’ – ‘земний’ та інші, що специфічно конкретизуються в кожному окремому мотиві художнього твору.

Загальна ‘там’-семантика у казковому дискурсі характеризується такими основними мотивами: 1) сум за героїчним минулим, колишніми молодими роками; 2) ностальгія за батьківщиною; 3) мандри та пошук щастя в чужих краях; 4) небайдужість до чужого горя; 5) розкриття таємниці, незрозумілих явищ; 6) заздрощі та зазіхання на чуже; 7) страх перед невідомим; 8) звернення своєї провини на іншого; 9) незадоволення батька своїми дітьми та / або відсилення їх з дому; 10) нелюбов чоловіка до сварливої жінки; 11) підступність сестер / братів один до одного.

Особливістю глибинної семантики рекламних текстів є її спрямованість у сферу мовця-творця рекламного повідомлення, його явних і прихованих мотивів (‘тут’). Сфера суб’єкта сприйняття рекламного тексту для мовця також окреслюється семантикою ‘тут’, що зумовлюється максимальним залученням реципієнта на свою “територію” (‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’). На відміну від семантичної структури казок, де приваблива ідея щастя позиціонується мовцем-оповідачем як ‘там’ (*за царя Гороха, у тридцятому царстві*) і всі його прагнення спрямовані у це невідоме (‘тут’ ← ‘я’ → ‘там’), у рекламному тексті мовець-рекламіст ідею щастя пов’язує (і для реципієнта також) зі своєю особою, діяльністю, зі своїм рекламованим товаром (‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’). Ця семантична установка зумовлює намагання мовця максимально приховати, зняти зміст відстороненості ‘там’ ← ‘він’ і, навпаки, повністю залучити адресата на свою “територію”, у сферу своїх інтересів через рекламований об’єкт, що втілюється у семантичному ланцюжку ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘мій рекламований об’єкт’ ← ‘ти’ ← ‘твій товар чи послуга’. Це досягається різними мовними засобами: вживанням займенників *ми, ти, ви, наш, ваш, твій* на позначення своєї сфери, території, спільної зі сферою адресата (‘тут’ ← ‘я’ ← ‘поряд’ ← ‘ти’), порівняльних зворотів, побудованих за схемою “рекламований об’єкт такий, як адресат”, вставних слів із семантикою першої особи – я-мовець

(*кажуть, мабуть*), введення семантики унікальності рекламованого об'єкта ('тут' ← 'у мене' ← 'рекламований об'єкт' ← 'найкращий').

Аналіз рекламних текстів показує, що мовець-рекламіст зацікавлений приховувати семантику 'там' ← 'він' ← 'чужий' ← 'зовнішнє' щодо адресата рекламного повідомлення й акцентувати увагу на своїх інтересах ('тут'), максимально залучаючи на свою "територію" реципієнта ('тут' ← 'я' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти', 'ви' ← 'твій', 'ваш').

ВИСНОВКИ

У дисертації в семантико-прагматичному аспекті проаналізовано поняття антропо- та егоцентризму, визначено статус семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ серед інших семантичних опозицій та встановлено особливості її вираження на лексичному, граматичному рівнях української мови та у текстах різних жанрів.

1. Сучасна тенденція гуманізації науки, введення в наукову парадигму людського чинника зумовлює поширення семантико-прагматичних досліджень у лінгвістиці. Тісний зв'язок між семантикою і прагматикою мовних знаків вважаємо необхідним для більш точного визначення контекстуального, конкретно-ситуативного значення мовної одиниці й загального змісту висловлення.

2. Значення мовної одиниці повністю проявляється лише у мовленні, в контексті ситуації, тому не може бути позбавлене оцінки, ставлення, позиції, судження суб'єкта мовлення як творця будь-якого мовного повідомлення. У значенні суб'єкт мовлення виступає як організатор, визначає ситуацію мовлення, оцінює факти об'єктивної дійсності – є центром акту мовлення. Тому вивчення семантики мовних явищ та їх функціонування у зв'язку з виявленням людського чинника в мові, суб'єктивної позиції мовця є актуальним в наш час.

3. Акцент на людському факторі при вивченні мовних явищ втілюється у принципи антропо- та егоцентризму. Антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що обумовлює наявність в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній системах мови утворень з орієнтацією на людину як центр об'єктивної дійсності, створених людською свідомістю за зразком до себе (її фізичних, психічних, духовних властивостей).

4. Конкретно-індивідуальний аспект антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ можна визначити більш точним терміном егоцентризм як виявлення ego ('я') суб'єкта мовлення. Егоцентризм семантичної системи – це вияв в мовних значеннях вказівки на людину як суб'єкт свідомості, що виступає в якості мовця (суб'єкта мовлення). Орієнтація мовця на своє “я”

(бажання, приховані смисли, оцінки, ставлення), його самовизначення щодо оточення ('я' – 'не я'), місця ('тут' – 'не тут' = 'там'), часу ('тепер' – 'не тепер') виражається в різноманітних семантичних і прагматичних відтінках, компонентах значення мовних одиниць і в конкретній ситуації мовлення. Це дає можливість аналізувати значення мовних одиниць не лише у відповідності до об'єктивної дійсності (модель мовний знак – денотат, референт), але й відповідно до егоцентричного принципу (модель мовний знак – мовець, "я").

5. Найбільш егоцентричний характер має поняття дейксису як система мовних явищ, в основі якої лежить вказівка відносно мовця. Поняття дейксису є набагато ширше, ніж набір формальних дейктичних показників (вказівні займенники і прислівники). Дейктична лексика, а також дейксис в широкому розумінні егоцентричні, їх семантичною основою є поняття "Я", "мовець". Широке уявлення про дейксис в мові і мовленні дозволяє говорити про дейктичність, зумовлену егоцентричністю семантики мовних одиниць і виразів, тобто вираження позиції мовця в семантиці граматичних категорій, лексичних одиниць, словосполучень, широких контекстах. Підтримуючи широкий погляд на визначення явища дейксису, вважаємо, що дейктичність мови і мовлення виражається не лише дейктичними словами, але й дейктичними компонентами значень певних лексичних одиниць, зворотів, граматичних категорій і т. ін., що відсилають до мовця і експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію ('тут' – 'там') мотиви, інтенції суб'єкта мовлення його ставлення до дійсності і висловлених фактів. Поняття дейксису охоплює не лише лексичну, а й когнітивну, глибинну семантичну систему мови, забезпечуючи принцип лінгвістичного егоцентризму.

6. Категорія простору є найбільш фундаментальною й загальною семантичною категорією; як фрагмент мовної картини світу людини вона експліцитно й імпліцитно виражена в природній мові, зокрема в українській, і служить для відображення в мові й мовленні уявлення про просторове (фізичне і ментальне) існування носіїв мови й об'єктів мовлення (їх самоідентифікацію, орієнтацію, суб'єктивні позиції).

7. Простір в архаїчній картині світу людини не був раціоналізованим, як в сучасній природничо-науковій картині світу, а, навпаки, переважно індивідуально-чуттєвим явищем, структурованим за фізичною й ментальною віддаленістю, ступенем сакральності на локальні рівні (своя, близька територія – чужа, далека територія, рідне плем'я – вороже плем'я, добрі, священні місця – ворожі, злі, небезпечні місця й т.п.). Освоюючи й членуючи простір, давня людина відштовхувалась від себе, свого тіла, яке займає певне місце як від точки відліку. Простір трактувався архаїчною людиною егоцентрично, з урахуванням свого місцезнаходження в ньому.

8. Сучасна природна мова, зокрема українська, експлікує когнітивні (мисленнєві) концепти минулого, в ній знаходить вираження референція до місця як егоцентрично виокремлюваної області простору, межі якої залежать від топологічних, психологічних, соціальних особливостей індивідуального сприйняття й оцінок мовця.

9. Суб'єктивна (егоцентрична) референція до місця здійснюється перш за все одиницями дейктичної системи, ядром якої є займенникові прислівники *тут* і *там*, які виражають загальну вказівку на місце мовця і близький до нього простір і на віддалений від мовця простір. Вказівні просторові прислівники найзагальнішим чином вказують на просторові частини відносно точки відліку. Такою точкою відліку є сам мовець, що в разі їх вживання є спостерігачем, осмислювачем, оцінювачем в мовленнєвому повідомленні.

10. Загальне семантичне поняття дейктичного простору ділиться на дейктичний простір суб'єкта, сферу мовця, що включає його функцію як спостерігача і психологічне явище особистого простору ('тут') і несуб'єктний простір, сферу поза мовцем ('там'), яка охоплює все, що не має ні фізичного, ні психологічного зв'язку з суб'єктом мовлення і протистоїть його сфері 'тут'. Цей когнітивний концептуальний поділ на дві просторові сфери на формальному рівні мови відображається в лексичних опозиціях дейктичних слів (*цей – той, тут – там, сюди – туди* та ін.).

11. Первинність, абстрактність і найбільша узагальненість значення, природна егоцентричність дейктичних слів дозволяють констатувати присутність дейктичної семантики не лише на формальному рівні української мови, але й на рівні глибинних семантичних категорій, протилежних когнітивних смислів – лексико-семантичних опозицій, ‘я’ – ‘не я’, ‘тут’ – ‘там’ та ін., що існують у свідомості мовця й втілюються ним у мовленнєвих повідомленнях.

12. Природна лексико-семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’ – когнітивне, концептуальне поняття, що членує в ментально-психологічній свідомості мовця простір на своє місце і оточення (сфера впливу мовця), що охоплює семантика ‘тут’ і не своє, чуже місце й простір (несуб’єктна сфера поза впливом мовця), що охоплює семантика ‘там’.

13. Дослідження Т.В. Булигіної, О.М. Шмельова, А.В. Кравченко, М.О. Луценка, О.В. Падучевої, Ю.С. Степанова, С.І. Терехової дозволяють говорити про виявлення глибинних просторових смислів ‘тут’ – ‘там’ на граматичному, морфологічному, лексичному рівнях мови. Контекстуальне, мовленнєво-ситуативне вираження егоцентричної СО ‘тут’ – ‘там’ вивчено недостатньо.

14. Розуміння дейктичності як не лише лексичного, а й семантичного явища дозволяє виявляти лексико-семантичні опозиційні смисли на більш широкому мовному і мовленнєвому матеріалі, зокрема українському (лексичні, морфологічні одиниці, та граматичні категорії, тексти різних жанрів).

15. Мовні одиниці просторового дейксису є похідними від когнітивних просторових глибинних смислів ‘тут’ – ‘там’, що мають егоцентричний характер і є показниками в семантичній системі мови членування дійсності суб’єктом мовлення з орієнтацією на себе як центр мовленнєвого акту.

16. Мовець, усвідомлюючи себе як індивідуальність, не завжди рахується з оточуючим світом, по-своєму оцінює те, що відбувається навколо нього: засуджує, не погоджується, бореться і т.д. Він протиставляє своє чужому, власну думку іншим позиціям. В свідомості людини з’являються опозиційні

мисленнєві категорії, бінарні пари, які є одним з принципів мислення і формування картини світу.

17. Будь-яке висловлення будується мовцем у відповідності з власним “я”. При цьому він орієнтується на своє положення в просторі (‘тут’ – ‘там’, ‘близько’ – ‘далеко’, ‘видимий’ – ‘невидимий’), часі (‘тепер’ – ‘тоді’/ ‘раніше’/ ‘давно’, ‘тепер’ – ‘пізніше’ / ‘потім’ / ‘в майбутньому’), на свій статус в суспільстві серед оточення (‘я’ – ‘не я’ = ‘інші’), щодо стосунків власності або психологічної близькості (‘своє’ – ‘чуже’, ‘рідне’ – ‘нерідне’), на свої духовні вподобання і пріоритети (‘внутрішнє’ – ‘зовнішнє’, ‘добре’ – ‘погано’) і т.п.

18. Попри широкий обсяг робіт, присвячених дослідженню різних семантичних опозицій, вони є часто одноаспектними, лінгво-культурологічного, а не семантико-прагматичного характеру. Універсальні опозиції розглядаються переважно як мисленнєві семантичні категорії колективної людської свідомості (народу, соціальної групи і т.д.), а не як опозиційні когнітивні смисли конкретного індивіда-мовця, який виражає з їх допомогою своє опозиційне мислення, суб’єктивну позицію в системі мови і в ситуації мовлення.

19. В залежності від семантики і особливостей вживання лексем, прагматичних мотивів мовця, в конкретній ситуації мовлення когнітивна логічна СО ‘тут’ – ‘там’ як протиставлення свого (мовця) простору іншому простору, домінування своєї позиції, інтересів на чужими (‘там’) може трансформуватися в протилежну за змістом СО ‘там’ – ‘тут’, коли у висловленні мовець актуалізує, ставить на головне місце семантику фізичної чи менальної віддаленості від себе ‘там’.

20. Трансформована СО ‘там’ – ‘тут’ є найбільш семантично місткою, абстрактною, первинною, а інші семантичні опозиції ‘далекий’ – ‘близький’, ‘зовнішній’ – ‘внутрішній’, ‘невидимий’ – ‘видимий’, ‘чужий’ – ‘свій’, ‘нерідний’ – ‘рідний’, ‘він’ – ‘я’, ‘небажаний’ – ‘бажаний’, ‘невідомий’ – ‘відомий’, ‘раніше’ – ‘тепер’, ‘у майбутньому’ – ‘тепер’, ‘байдуже’ – ‘небайдуже’ та ін похідними від неї. При цьому СО ‘там’ – ‘тут’ охоплює сферу

і фізичного простору мовця, і явища ментального, психологічного характеру (сприйняття / несприйняття, участі / неучасті, добре / погано і т. п.).

21. У практичній частині дисертації логічна СО ‘тут’ – ‘там’ та трансформована СО ‘там’ – ‘тут’, а також її конкретизовані типи досліджувались на лексико-семантичному, граматичному мовних рівнях та на рівні казкового, народнопісенного та рекламного дискурсів української мови.

22. На лексико-семантичному рівні української мови найбільш егоцентричний характер семантики виявляє вказівний прономінатив *там*. У двох основних функціях свого вживання: 1) обставини віддаленого фізичного місця чи ментального простору та 2) показника суб’єктивного ставлення мовця *там* є носієм егоцентричної СО ‘там’ – ‘тут’. Мовець, вживаючи цю лексему, виражає у висловлюванні не лише семантику віддаленого місцезнаходження об’єкта мовлення від себе, але й актуалізує з цього основного просторового значення всі інші прагматичні похідні: ‘там’ → ‘далеко’, ‘невідоме’, ‘неважливе’, ‘неприємне’. Виявлення СО ‘там’ – ‘тут’ у висловлюваннях з *там* зумовлюється прагматичними мотивами суб’єкта мовлення: його участю / неучастю в ситуації мовлення, схваленням / несхваленням об’єкта мовлення, відповідно, контексти з *там* виявляють прагматичні відтінки неприсутності мовця, його незадоволення, байдужості, зневаги або ностальгії, суму. В цих випадках домінує несуб’єктна віддалена від мовця сфера ‘там’, що конкретизується у семах ‘не моє’, ‘мене не стосується’.

23. Основою прагматичних мотивів вживання неозначених прономінативів типу *будь-що, який-небудь, дець* є егоцентрична за своїм характером СО ‘там’ → ‘неозначене’ ↔ ‘тут’ → ‘означене’. Вживаючи неозначені займенникові лексеми, мовець надає у висловленні перевагу компоненту ‘там’, характерному для глибинної семантичної структури неозначених прономінативів, який породжує у процесі мовлення низку похідних, уточнюючих, вужчих семантичних відтінків ‘невидимий’, ‘невідомий’, ‘байдужий’, ‘неважливий’, ‘не вартий уваги’, ‘неточний’ та інші, зумовлених

позицією суб'єкта мовлення щодо повідомлюваного (егоцентричністю висловлення).

24. Аналіз семантичної структури номінативної лексики (іменники, прикметники, дієслова) виявив такі особливості вираження СО 'там' – 'тут' на лексико-семантичному рівні української мови: 1) в семантиці номінативних лексем української мови актуалізується як загальна егоцентрична сема 'там', так і сема 'тут'; 2) для іменників та прикметників, маркованих 'там'-змістом, найбільш характерні вужчі егоцентричні семантичні компоненти значення, пов'язані з негативним, несхвальним ставленням мовця, відсутністю бажаного для мовця, наявністю різних виявів семантики 'кінця' → 'смерть' / 'втрата' / 'занепад' / 'знищення', з нещирістю, нехтуванням, байдужістю мовця, семантикою можливого, ймовірного, з відчуженням мовцем щодо об'єкта висловлення, віддаленістю останнього в просторі та часі; 3) актуалізація загальної семи 'тут' в семантичній структурі іменних лексем традиційно представлена вужчими егоцентричними семантичними маркерами позитивного характеру ('свій', 'близький', 'добрий', 'потрібний' тощо); 4) для іменних лексем характерним є процес набуття негативної 'там'-семантики під час метафоризації нейтрального прямого значення (в переносному значенні) або посилення вже наявної 'там'-семи прямого значення в переносному; 5) до загального змісту 'там'-сфери мовця зводяться похідні семантичні компоненти 'там'-семантики дієслів: 'від себе', 'в напрямку від мене', 'чужий', 'поганий', 'неважливий' тощо.

25. На граматичному рівні сучасної української мови СО 'там' – 'тут' виявлена нами в глибинній семантиці деяких граматичних категорій і граматичних форм, зокрема в граматичній формі родового відмінка, грамеми середнього роду іменника та у формі умовного способу, що виражається синтаксичними конструкціями з часткою *би*. Егоцентрична семантика відчуження, віддалення мовця 'там' актуалізується у вживанні форми родового відмінка передусім у придієслівних адвербіальних (локативних, темпоральних) прийменникових, придієслівних об'єктних прийменникових та придієслівних

об'єктно-суб'єктних безприйменникових генітивних конструкціях. Семантика егоцентричного 'там'-віддалення в досліджуваних генітивних конструкціях конкретизується у значенні фізичного і ментального віддалення об'єкта від мовця, семантиці прагнення до чогось, очікування чогось, наміру або здатності зробити щось, заперечення чогось, порівняння з негативною оцінкою (*кращий від когось*), виключення (*крім чогось*), відсутності об'єкта (*замість чогось, без чогось, немає чогось*), неточності, приблизності часу (*за ляхів, близько третьої години ночі*), неважливості, байдужості до чогось (*прикупити якоїсь крамнини, зварити чогось*) тощо. Важливим чинником вираження 'там'-семантики та вживання генітивної форми іменника є семантика предиката. Родовий відмінок 'там'-змісту властивий словосполученням з предикатами бажання (*хотіти, прагнути, просити*), пошуку (*шукати, сподіватися, чекати, запобігати, дожидати*), вимоги (*дати, давати, потребувати*), страху (*боятися, жахатися, стерегтись, цуратися*).

Егоцентричне значення віддаленості грамеми середнього роду від особи мовця й її маркованість семантикою 'там' виявляється на 1) лексичному рівні: маркованість іменників середнього роду семантикою 'там'; 2) синтаксичному рівні: специфічно безсуб'єктне оформлення певних синтаксичних конструкцій граматичною формою середнього роду; 3) стилістичному рівні: вживання мовцем форми середнього роду для передачі різних семантичних відтінків, об'єднаних значенням відчуження мовцем об'єкта мовлення у сферу 'там' (неважливості, зневаги, фамільярності, невідомості), ментально віддаленості від близької суб'єкту мовлення сфери 'тут' (зацікавленості, важливості, необхідності).

Актуалізацію 'там'-змісту синтаксичних конструкцій з часткою *би / б* виявлено в таких семантико-структурних типах кондиціональних утворень: 1) умовно-заперечних, в яких виражається семантико-прагматична спорідненість часток *би = не*, що демонструє перебування мовця при їх вживанні в локальному ментальному просторі 'там'; 2) умовно-питальних, для яких характерне пом'якшення категоричного заперечення суб'єкта мовлення;

3) умовно-бажальних, що виражають значення бажання чи наміру мовця щодо здійснення певної дії суб'єктом-діячем; 4) бажально-спонукальних, в яких 'там'-семантика зумовлена відтермінуванням у часі можливого виконання бажання мовця, тобто дія відбудеться не безпосередньо в момент мовлення.

26. Народно-пісенному дискурсу українського фольклору в рівній мірі притаманні як традиційна егоцентрична СО 'тут' – 'там' (в якому мовець все близьке, зрозуміле, своє ототожнює зі змістом 'тут', який домінує в семантиці пісні), так і трансформована СО 'там' – 'тут' (наближення мовцем до своєї сфери віддаленого, чужого, невідомого зі сфери 'там' або переосмислення ним понять, традиційно маркованих 'тут'-семантикою, і наділення їх негативним 'там'-змістом). Це зумовлюється надзвичайно важливою роллю пісні в повсякденному житті українця, текст якої був своєрідною «енциклопедією» почуттів, станів, ситуацій, які переживав мовець. Тому пісенний дискурс включає найрізноманітніші, часто несумісні семантичні протиставлення, які представляють я-мовця та його ставлення до оточуючого світу в усіх проявах.

27. Домінування семантики 'там' притаманне дискурсу українських літературних казок і байок, що обумовлює актуалізацію в них СО 'там' – 'тут'. 'Там'-локалізація може переважати семантику особистого простору мовця 'тут' на сюжетному, власне композиційному, ідейному рівнях або на рівні характеристики образів і персонажів художнього твору. Найширше СО 'там' – 'тут' виражається на сюжетному рівні українських літературних казок і байок: у мотивах і сюжетних лініях, що несуть егоцентричну семантику 'там' мовця або суб'єкта дії в своїй глибинній семантичній структурі. Основними мотивами, що викликають семантику позасуб'єктного простору є 1) ностальгія, туга за минулим, 2) бажання мандрів, прагнення нових вражень в чужих краях, 3) ідеалізація далекого простору; 4) зверхнє ставлення до інших; 5) бажання неможливого, недосяжного, 5) бажання розкрити невідоме, потаємне, 6) небайдужість, здатність чуже горе сприйняти, як своє та ін. При цьому в залежності від конкретного казкового мотиву семантична опозиція 'там' – 'тут' уточнюється додатковими, похідними семантичними відтінками 'минуле'–

‘сучасне’, ‘чужий’ – ‘свій’, ‘нерідний’ – ‘рідний’, ‘високо’ – ‘низько’, ‘він’ – ‘я’, ‘невідоме’ – ‘відоме’ та ін.

28. Аналіз семантико-прагматичних особливостей українських рекламних текстів показав, що мовець-рекламіст зацікавлений приховати семантику ‘там’-локалізації: ‘він’ → ‘чужий’ → ‘зовнішній’, що окреслює для нього сферу адресата-споживача рекламного повідомлення. Рекламист максимально залучає адресата на “свою територію”, у свою просторову сферу як топонестичну (місце розташування магазину, підприємства, офісу і т.д.), так і ментальну (інтереси, цілі, думки мовця-рекламіста, що має розділяти і споживач), яка окреслюється егоцентричною семантикою ‘тут’. Утілення цієї стратегічної установки досягається за допомогою різних мовних засобів та прагматичних прийомів, що актуалізують у висловленні семантичної опозиції ‘тут’ – ‘там’ з домінуванням семантики особистого простору мовця ‘тут’.

29. Концептуальний характер СО ‘тут’ – ‘там’ та її трансформованого варіанта ‘там’ – ‘тут’, їх первинність, абстрактність, найбільша узагальненість значення, природна егоцентричність зумовлюють можливість подальшого їх виявлення та вивчення особливостей їх вираження в українській мові, зокрема на рівні фразеології, синтаксису або дискурсів (політичного, мас-медійного тощо), розмовного мовлення. Цікавим може бути зіставно-порівняльне дослідження особливостей вираження глибинних егоцентричних СО типу: ‘там’ – ‘тут’, ‘чужий’ – ‘свій’, ‘зовнішній’ – ‘внутрішній’ тощо на матеріалі близько споріднених чи далеко споріднених мов із врахуванням лінгвокультурологічного та соціолінгвістичного аспектів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамюк С. Ф. Фольклорные источники композиции современной литературной сказки / С. Ф. Абрамюк // Проблемы детской литературы. – Петрозаводск: Петрозав. гос. ун-т, 1976. – С. 169-175.
2. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики / К. С. Аксаков // Полное собрание сочинений: В 3 тт. – М., 1880. – Т. 3. Сочинения филологические. – Ч. 2. – 470 с.
3. Аксёнов А. Т. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода / А. Т. Аксёнов // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С. 14-25.
4. Алатирева Н. Б. Номінація “своїх” та “чужих” як засіб відчуження в обряді (на матеріалі весільних пісень) / Н. Б. Алатирева // Щорічні записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць. Випуск 6. – Одеса: Одеський держ. ун-т ім. Мечнікова, 1999. – С. 30-36.
5. Алексеенко М. А. Человек в русской диалектной фразеологии: Словарь / М. А. Алексеенко, Т. П. Белоусова, О. И. Литвинникова. – М.: ИТИ Технологии, 2004. – 238 с.
6. Алефіренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке / Н. Ф. Алефіренко. – М.: Флинта, 2005. – 412 с.
7. Алёхина М. И. К вопросу о значении определённости-неопределённости предмета и способах выражения этих значений в современном русском языке / М. И. Алёхина // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка: Сб. тр. – М.: Моск. пед. ин-т, 1973. – С. 41-56.
8. Алёхина М. И. Определённость-неопределённость предмета как контекстуальная категория / М. И. Алёхина // Русский язык в школе. – 1974. – №5. – С. 81-85.
9. Алёхина М. И. О классификации местоимений / М. И. Алёхина // Русский язык в школе. – 1982. – №1. – С. 63-68.

10. Алимпиева Р. В. О концептуальном пространстве “добро” – “зло” в древнерусском языке XI – XIV вв. / Р. В. Алимпиева // Семантика языковых единиц и категорий в диахронии: Сб. науч. трудов. – Калининград: Изд-во Калининград. гос. ун-та, 2001. – С. 3-11.
11. Алисова Т. Б. Дополнительные отношения модуса и диктума / Т. Б. Алисова // Вопросы языкознания. – 1971. – №1. – С. 54-64.
12. Альбрехт Э. Критика современной лингвистической философии / Э. Альбрехт. – М.: Прогресс, 1967. – 160 с.
13. Антонюк О. В. Когнітивні складники концепту ‘вода’ в українських народних казках / О. В. Антонюк // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. видань. Випуск 10 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 61-66.
14. Анштатт Т. Стремление к лучшему: семантическое поле движения как база для выражения оценки / Т. Анштатт // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 491-503.
15. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
16. Апресян Ю. Д. О языке толкований и семантических примітивах / Ю. Д. Апресян // Известия РАН. Серия литературы и языка. – Т.53. – № 4. – 1994. – С. 4-24.
17. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю. Д. Апресян // Избранные труды: В 2-х т. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – Т.2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – С. 629-650.
18. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян // Избранные труды: В 2-х т. – Т. 4. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 472 с.
19. Аристотель. Поэтика / Аристотель // Сочинения в 4-х томах. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С. 666-667.

20. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд – М.: Высшая шк., 1991. – 140 с.
21. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И. В. Арнольд. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. ун-т, 1999. – 444 с.
22. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : «Большая Российская Энциклопедия», 1998. – С. 136–137.
23. Арутюнова Н. Д. Метафорические образы мужчин и женщин / Н. Д. Арутюнова // Проблемы семантического анализа лексики. Тезисы докладов междунар. конференции. Пятые Шмелёвские чтения, 23-25 февраля 2002 г. – М.: Русские словари, 2002. – С. 9-10.
24. Арутюнова Н. Д. Истоки и категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Выпуск 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3-42.
25. Асанова Н. В. Семантический компонент антонимического поля “радость – грусть” (на материале поэзии С. Есенина) / Н. В. Асанова // Личность, речь и юридическая практика. Межвуз. сб. науч. тр. – Выпуск 4. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 83-86.
26. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – М.: Наука, 1982. – 222 с.
27. Балко М. Генітивна метафора як найпоширеніший тип метафоричних словосполучень української мови / М. Балко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип.12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 69-73.
28. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Білли. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
29. Баранник А. С. Сказка в русской языковой картине мира / А. С. Баранник, И. Н. Зайдман // Проблемы интерпретационной лингвистики. Сб. науч. трудов. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2000. – С. 74-84.

30. Баранов А.Н. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. – М.: Помовский и партнёры, 1993. – 205 с.
31. Бахтина В. А. Литературная сказка в научном осмыслении последнего десятилетия / В. А. Бахтина // Фольклор народов РСФСР. – 1979. – Выпуск 6. – С. 67-74.
32. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 280 с.
33. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
34. Бацевич Ф. С. Прагматика природності спілкування: комунікативні смисли і парадигматичні зв'язки частки *та* в сучасному українському мовленні / Ф. С. Бацевич // Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 15-21.
35. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2009. – 187 с.
36. Бацевич Ф. С. Прагматика загального дейксису (на матеріалі часток сучасної української мови) / Ф. С. Бацевич // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 15-24.
37. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
38. Безпояско О. Частина на тлі мови і мовлення / О. Безпояско // Українська мова. – 2003. – №3-4. – С. 77-82.
39. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
40. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.

41. Бергельсон М. Б. Прагматический “принцип приоритета” и его отражение в грамматике языка / М. Б. Бергельсон, А. Е. Кибрик // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – Т. 40. – №4. – С. 343-355.
42. Бересток С. В. Роль наблюдателя в выражении иронической оценки в художественном пространстве Н. Тэффи / С. В. Бересток // Средства номинации и предикации в русском языке: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Моск. гос. педагог. ун-т. – 2001. – С. 171-176.
43. Битехтина Г. А. Употребление местоимений: неопределённые местоимения / Г. А. Битехтина // Русский язык зарубежом. – 1969. – №4. – С. 29-32.
44. Біятенко Л. О. Вивчення теми “Займенник” / Л. О. Біятенко // Українська мова і література в школі. – 1969. – №9. – С. 14-19.
45. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968. – 608 с.
46. Боброва Л. В. Дейксис у різномовних описах стандартних референтних ситуацій / Л. В. Боброва // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 1999. – №1. – С. 196-202.
47. Боброва Л. В. Семантика відчуження неозначених займенників / Л. В. Боброва // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологічні науки. – 2004. – №3. – С. 48-52.
48. Бове К. Л. Современная реклама: пер. с англ. / К. Л. Бове, У. Ф. Аренс. – Тольятти: Издат. Дом Довгань, 1995. – 704 с.
49. Богдан М. М. Родовий відмінок при віддієслівних іменниках / М. М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 2. – С. 24-27.
50. Богдан М. М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка (Безприйменникові конструкції) / М. М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 6. – С. 35-45.
51. Богданова І. В. Функціонально-семантична категорія локативності у сучасній російській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / І. В. Богданова. – К., 1998. – 16 с.
52. Богданова І. В. Сугестивний потенціал прецедентних одиниць

в українському медійному дискурсі початку ХХІ ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / І. В. Богданова. – Вінниця, 2016. – 191 с.

53. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 34-39.

54. Бондаренко Я. О. Мовленнєва реалізація я-концепції акцентуєваних мовних особистостей (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській художній прозі) / Я. О. Бондаренко // Мова і культура. – К., 2004. – Випуск 7. – Т.IV / 2. – С. 237-241.

55. Бондарчук Н. В. Бинарные оппозиции в системе падежей современного русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук:10.02.01 / Киев. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького / Н. В. Бондарчук. – К., 1987. – 22 с.

56. Брауде Л. Ю. К истории понятия “литературная сказка” // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка / Л. Ю. Брауде. – 1977. – Т. 36. – №3. – С. 226-234.

57. Будагов Р. А. Человек и его язык. – 2-е изд., расшир. / Р. А. Будагов. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 262 с.

58. Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) / Т. В. Булыгина // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 175-232.

59. Булыгина Т. В. Язык в сопоставлении со знаковыми системами инных типов / Т. В. Булыгина // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. – С. 140-170.

60. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85

61. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 576 с.

62. Буров В. Г. Рецензия на кн.: Ли Цинь. Категория не- / определённости в русском языке: языковые средства и их функции в речи /

В. Г. Буров, Б. Ю. Гродецкий, А. Л. Семенов // Вопросы языкознания. – 2000. – №4. – С. 150-153.

63. Буткова Г. Семантична структура опозиції радість – сум, радість – мука і їм синонімічних / Г. Буткова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – Вип. 5. – С. 239-242.

64. Бюллер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка. – 2 изд. / К. Бюллер. – М.: Прогресс, 2000. – 528 с.

65. Валькова Д. П. По поводу одной формулировки в школьном учебнике (К вопросу о методике преподавания местоимений) / Д. П. Валькова // Местоимения: Учёные записки Ленинг. гос. пед. ин-та. – Череповец, 1971. – С. 131-138.

66. Василевич А. П. Оценка характеристик рекламного текста, связанных с эффективностью его восприятия / А. П. Василевич, С. Н. Леденёва // Изв. РАН. – Серия литературы и языка. – 2005. – Т. 64. – №2. – С. 47-56.

67. Васильева С. П. Способы и средства выражения категории пространства в топонимии Приенисейской Сибири / С. П. Васильева // Мова і культура. – К., 2004. – Выпуск 7. – Т. IX – С. 161-168.

68. Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах / А. Вежбицкая // Thesis: Теория и история экономических и социальных систем. Альманах. – М.: Осень, 1993. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 185-206.

69. Вежбицкая А. Язык, культура, познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 411 с.

70. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языка / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

71. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – Выпуск 5. – М.: Прогресс, 1970. – С. 163-248.

72. Вернадский В. И. Пространство и время в неживой и живой природе / В. И. Вернадский // Размышления натуралиста: В 2 книгах. – Кн. 1. – М.: Наука. 1975. – 174 с.
73. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике: Избранные труды / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
74. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 3-е изд., испр. / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1986. – 639 с.
75. Виноградова Е. Модальные модификации желания предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках / Е. Виноградова, А. Ситарь // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 131-141.
76. Виноградова О. В. Прислівники місця в сучасній українській мові (семантичний аналіз) / О. В. Виноградова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 4. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – С. 90-97.
77. Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській мові: автореф. дис. канд. ... філол. наук: 10.02.01 / Нац. акад. наук України; Ін-т мови НАН України / О. В. Виноградова. – К., 2001. – 19 с.
78. Виноградова О. Функціонування конструкцій експресивного синтаксису в рекламних текстах / О. Виноградова, Є. Коваленко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 126-130.
79. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
80. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
81. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
82. Вихованець І. Родовий відмінок: центр чи периферія відмінкової системи? / І. Вихованець // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 7. – Донецьк: ДонНУ. – С. 10-16.

83. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
84. Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С. 53-75.
85. Воркачѳв С. Г. Желание как семантический примитив и его языковая реализация / С. Г. Воркачѳв, Е. А. Жук // Синтактика. Семантика. Прагматика: Межвузовский международный сборник научных трудов. – Патры – Краснодар; Кубанський державний університет, 1996. – С. 38-46.
86. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Н. Владимирский. – М.: Русск. яз., 1982. – 264 с.
87. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, З. Г. Паршукова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 171 с.
88. Гак В. Г. Прагматика / В. Г. Гак // Русский язык. Энциклопедия. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Большая Рос. энциклопедия: Дрофа, 1997. – 703 с.
89. Галкина-Федорук Е. М. Выражение неопределѳнности в русском языке неопределѳнными местоимениями и наречиями / Е. М. Галкина-Федорук // Вопросы стилистики. – М.: МГУ, 1966. – С. 113-127.
90. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: В 2 ч. / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Ч. 1. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. – 428 с.
91. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: В 2 ч. / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Ч. 2. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. – 440 с.
92. Гвоздев А. Н. Стилистическая роль местоимений / А. Н. Гвоздев // Русский язык в школе. – 1950. – №6. – С. 25-29.

93. Гетман Л. Диалогичность и антропоцентричность художественного текста / Л. Гетман // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 169-171.
94. Гик А. В. О соотношении движения вверх / вниз / по кругу в физическом и ментальном пространствах лирического субъекта М. Кузьмина / А. В. Гик // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 394-401.
95. Голобородько В. Семантика казкового мотиву “Двоє старших братів, яким дванадцятиголовий змії здирає паси шкіри” / В. Голобородько // Ucrainistica: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т, 2003. – С. 54-61.
96. Горская С. Функцыянаванне указальных слоу *тут – там* у беларускай паэзіі / С. Горская // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 143-144.
97. Грамакова-Сыркіна Л. И. Частицы *-нибудь, -либо, кое-, то-* в русском языке / Л. И. Грамакова-Сыркіна // Русский язык зарубежом. – 1968. – №4. – С. 87-90.
98. Грамматика русского языка: В 2-х т. / Отв. ред. В. В. Виноградов. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 719 с.
99. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
100. Грек А. А. Символика движения – неподвижности в стихах из “Римского дневника 1944 года” В. Иванова / А. А. Грек // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 404-411.
101. Гречко В. Язык как субъективное, антропоморфное, народное явление / В. Гречко // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали

VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 207-209.

102. Григорьева Т. В. Вехи семантического движения слов *свет* и *тьма* / Т. В. Григорьева // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 2001. – С. 203-214.

103. Гуйванюк Н. В. Родовий приналежності в сучасній українській мові / Н. В. Гуйванюк // Українське мовознавство. – 1982. – Вип.10. – С. 41-48.

104. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

105. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.

106. Гуревич А. Я. Представление о времени в средневековой Европе / А. Я. Гуревич // История и психология / Под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой. – М.: Наука, 1971. – С. 174-198.

107. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. / А. Я. Гуревич – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

108. Гуревич В. В. От движения к покою или наоборот? (О некоторых парадоксах семантической деривации) / В. В. Гуревич // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 175-181.

109. Гуторов В. А. К оппозиции своё/чужое в языковом сознании / В. А. Гуторов // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації: Міжвуз. зб. наук. пр. – Харків: Константа, 1996. – С. 47-49.

110. Дмитриевская М. А. Противопоставление кругового и прямолинейного движения у А. Платонова / М. А. Дмитриевская // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 423-426.

111. Довбыш В. А. Семантическая и грамматическая природа безличных глаголов / В. А. Довбыш // Семантика имени, глагола, предложения: Сб. науч. тр. – Донецк: ДонГУ, 1993. – С. 100-106.
112. Дудик П. С. Синтаксис української мови: Підручник / П. С. Дудик. – К.: Вид. центр «Академія», 2010. – 384 с.
113. Дюкро О. Неопределённые выражения и высказывания / О. Дюкро // Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика. Выпуск 13. – М.: Прогресс, 1982. – С. 263-281.
114. Ельмслев Л. О. О категории личности – неличности и одушевлённости – неодушевлённости / Л. О. Ельмслев // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 114-152.
115. Есперсен О. Философия грамматики. – 2-е изд., стереотип. / О. Есперсен. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 403 с.
116. Єфремова Н. В. Семантичні і функціональні особливості синонімічних опозицій англійських дієслів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. держ. лінгв. ун-т / Н. В. Єфремова. – К., 2000. – 19 с.
117. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1984. – 255 с.
118. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови: В 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Частина 1. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
119. Жуйкова М. Опозиція «пряме» – «криве» у слов'янській міфопоетичній системі / М. Жуйкова // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 125-126.
120. Жуков А. О семантической неопределённости слов и фразеологизмов / А. Жуков, К. Жуков // Грани слова: Сб. науч. статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М.: ООО «Изд-во ЭЛПИС», 2005. – С. 70-76.

121. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
122. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка / О. В. Забуранна. – К., 2003. – 16 с.
123. Завистовська Г. Є. Категорія означеності / неозначеності у сучасній російській мові у зіставленні з українською: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка / Г. Є. Завистовська. – К., 1996. – 25 с.
124. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці: Навч. посібник / А. П. Загнітко. – К.: НМКВО, 1990. – 132 с.
125. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників / А. П. Загнітко // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
126. Загнітко А. П. Ідеї теоретичної і функціонально-практичної граматики у працях Є.Тимченка / А. П. Загнітко// Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип.1. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – С. 68-77.
127. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
128. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник / А. П. Загнітко. – Ч. 1. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
129. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник / А. П. Загнітко. – Ч. 2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
130. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. – вид. 2-е, випр. і доп. / А. П. Загнітко. – Донецьк: Юго-Восток, 2007. – 218 с.
131. Загнітко А. П. Основи дискурсології / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 194 с.

132. Зайчук Н. А. Концепты ‘жизнь’ и ‘смерть’ как конкретные мифологемы и абстрактные философские категории в русской мифологической картине мира (на материале русских народных загадок) / Н. А. Зайчук // Мова і культура. – К., 2004. – Випуск 7. – Т.IV / 2. – С. 127-40.
133. Зализняк А. А. К вопросу о грамматических категориях рода и одушевлённости в русском языке / А. А. Зализняк // Вопросы языкознания. – 1964. – № 4. – С. 38-45.
134. Звегинцев В. Зарубежная лингвистическая семантика последних десятилетий / В. Звегинцев // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. Выпуск 10. – М.: Прогресс, 1981. – С. 5-32.
135. Иванов Вяч. Вс. Чёт и нечет / Вяч. Вс. Иванов – М.: Сов. радио, 1978. – 185 с.
136. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1965. – 245 с.
137. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / В. В. Иванов, В. Н. Топоров – М.: Наука, 1974. – 334 с.
138. Иванов В. В. Славянская мифология / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х т. – 2-е изд. – Т. 2: К-Я.– М.: Сов. Энциклопедия, 1992. – С. 450-451.
139. Иевлева М. Х. Концептуальная оппозиция “мужчина-женщина” в тавтологических конструкциях / М. Х. Иевлева // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа: Башк. гос. ун-т, 2001. – С. 262-269.
140. Иоффе В. В. Происхождение и развитие категории рода в праиндоевропейском языке / В. В. Иоффе // Филологические науки. – 1973. – №2. – С. 53-61.
141. Исаченко А. В. О синтаксической природе местоимений / А. В. Исаченко // Проблемы современной филологии. – М.: Наука, 1965. – С. 159-166.

142. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.
143. История лингвистических учений. Древний мир. – Л.: Наука, 1980. – С. 156-180, 215-223.
144. Ицкович В. А. Какая разница между местоимениями *что-то* и *что-нибудь*? / В. А. Ицкович // Русский язык в национальной школе. – 1963. – №5. – С. 92-94.
145. Караванський С. Словник синонімів української мови / С. Караванський. – К.: Вид-во «Обрій» при УКСП «Кобза», 1995. – 472 с.
146. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
147. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
148. Картер Г. Эффективная реклама / Г. Картер. – К.: “Сирин” – “Либра”, 1998. – 208 с.
149. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М.: Наука, 2001. – 864 с.
150. Кибрик А. Е. К типологии пространственных значений / А. Е. Кибрик // Язык и человек – М.: МГУ, 1970. – С. 110-156.
151. Китайгородская М. В. “Свое” – “Чужое” в коммуникативном пространстве митинга / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова // Руссистика сегодня. – 1995. – №1. – С. 93-116.
152. Клушина Н. И. Восприятие рекламы / Н. И. Клушина // Русская речь. – 2001. – №1. – С. 64-67.
153. Клушина Н. И. Аргументы в рекламе / Н. И. Клушина // Русская речь. – 2001. – №3. – С. 65-66.
154. Клушина Н. И. Искусство обольщения / Н. И. Клушина // Русская речь. – 2001. – №4. – С. 63-64.
155. Клушина Н. И. Реклама, которая лечит? / Н. И. Клушина // Русская речь. – 2004. – №1. – С. 64-67.

156. Князев Ю. П. Обозначение направленного движения в русском языке: средства выражения, семантика и прагматика / Ю. П. Князев // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 182-191.

157. Кобозева И. М. Опыт прагматического анализа *-то* и *-нибудь* местоимений / И. М. Кобозева // Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1981. – Т.40, №2. – С. 165-172.

158. Ковальзон М. Я. Пространство и время как категории социально-философской теории / М. Я. Ковальзон, Р. И. Эпштейн // Философские науки. – 1988. – № 8. – С. 22-32.

159. Кодзасов С. В. Категория “свой/чужой”: семантика и фонетика / С. В. Кодзасов // Проблемы семантического анализа лексики: Тезисы докладов международной конференции. Пятые Шмелёвские чтения, 23-25 февраля 2002 г. / РАН Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: Русские словари, 2002. – С. 38-40.

160. Кондратенко Н. В. Український модерністський і постмодерністський дискурс: комунікативно-прагматичний та текстово-синтаксичний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н. В. Кондратенко. – К., 2012 – 22 с.

161. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Сост. С.Я.Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.

162. Кохтев Н. Н. Психология восприятия и композиция рекламы / Н. Н. Кохтев // Русская речь. – 1991. – №4. – С. 68-72.

163. Кохтев Н. Н. Динамический синтаксис в рекламе / Н. Н. Кохтев // Русская речь. – 1991. – №5. – С. 67-72.

164. Коцюк Л. Категорія простору й засоби її мовної інтерпретації в англійській мові / Л. Коцюк // Наукові записки. Серія філологічна. – Острог, 2000 – С. 87-91.

165. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 464 с.
166. Кошкарёва Л. С. Особенности процесса отражения категории пространства в языке / Л. С. Кошкарёва // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №2. – С. 210-218.
167. Кравченко А. В. Вопросы теории указательности: Эгоцентричность. Дейкитичность. Индексальность / А. В. Кравченко. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1992. – 165 с.
168. Кравченко А. В. Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке / А. В. Кравченко // Изв. РАН. Серия литературы и языка. – 1996. – Т.55, №3. – С. 3-23.
169. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Просторово-темпоральні концепти в українській фраземіці / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Актуальні проблеми сучасної фразеології: семантика, прагматика, лінгвокультурологія, комунікація: Матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2004. – С. 38-47.
170. Краткая философская энциклопедия / Сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблёва, В.А. Лутченко. – М.: Прогресс, 1994. – 574 с.
171. Кронгауз М. А. Семантика: Учебник для вузов / М. А. Кронгауз. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.
172. Крылов С. А. О семантике местоименных слов и выражений / С. А. Крылов // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. науч тр. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 5-12.
173. Кубрякова Е. С. Категоризация мира: Пространство и время (Вступительное слово) / Е. С. Кубрякова // Категоризация мира: пространство и время: Материалы науч. конференции – М.: Диалог – МГУ, 1997. – С. 3-14.
174. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) / Е. С. Кубрякова // Изв. АН. Серия литературы и языка. – 1997. – Т.56. – № 3. – С. 22-31.

175. Кудрявцева Л. О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофєєва, І. О. Філатенко, Г. А. Черненко // Мовознавство. – 2005. – №1. – С. 58-66.
176. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів / В. І. Кузьменко. – К.: Український письменник, 1997. – 230 с.
177. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы её исследования / А. И. Кузнецова. – М.: Моск. гос. ун-т, 1963. – 58 с.
178. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М.: Высш. школа, 1989. – 215 с.
179. Культурологические аспекты мотивации и поведения потребителей // Современный маркетинг (обзор печати). – 2006. – №4. – С. 43-55.
180. Курикова Н. В. Восприятие пространства и способы его экспликации в диалектном тексте / Н. В. Курикова // Мова і культура. Наук. видання. Випуск 7. Том IV/1. – К., 2004. – С. 147-153.
181. Курмакаева Н. П. Безличная форма в парадигме глагольного слова / Н. П. Курмакаева // Семантика имени, глагола, предложения: Сб. науч. тр. – Донецк: ДонГУ, 1993. – С. 92-99.
182. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: В 2 ч. / І. К. Кучеренко. – Частина 1. – К.: Вища школа, 1961. – 173 с.
183. Лавриненко С. Т. Мовна картина світу в українській фантастичній казці: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01./ Дніпропетр. держ. ун-т / С. Т. Лавриненко. – Д., 1995. – 20 с.
184. Лазуткина Е. М. Лексикализация дейктических средств / Е. М. Лазуткина // Проблемы семантического анализа лексики: Тезисы докладов международной конференции. Пятое Шмелёвские чтения, 23-25 февраля 2002 г. / РАН Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: Русские словари, 2002. – С. 56-58.

185. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
186. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс / Дж. Лайонз. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.
187. Левин Ю. И. О семантике местоимений / Ю. И. Левин // Проблемы грамматического моделирования: Сб. ст. – М.: Наука, 1973. – С. 108-121.
188. Левицкий Ю. А. Указатели ситуации. Местоимения: Учебное пособие по спецкурсу/ Ю. А. Левицкий, Г. А. Шамова. – Пермь: Перм. гос. ун-т, 1985. – 72 с.
189. Лейвен-Турновцова Йирина. Динамическое и статическое на фоне противопоставления иррационального и рационального / Йирина Лейвен-Турновцова // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 361-375.
190. Леонова М. В. Іменники так званого спільного роду / М. В. Леонова // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 71-76.
191. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М. В. Леонова. – К: Вища школа, 1983. – 129 с.
192. Леонтьева О. Ф. Смыслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Київ. нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова / О. Ф. Леонтьева. – К., 2003. –174 с.
193. Лещинская В. М. О главных и второстепенных значениях неопределённых местоимений / В. М. Лещинская, М. Т. Федоренко // Вопросы языковой структуры. – К.: Вища шк., 1976. – С. 166-171.
194. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
195. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 36-41.

196. Луценко Н. А. Время в глаголе (заметки об истории и сущности понятия) / Н. А. Луценко // Семантика і функції граматичних структур: Зб. наук. пр. – К.: НМКВО, 1991. – С. 4-16.

197. Луценко М. О. Кілька зауважень до теорії конструктивної граматики / М. О.Луценко // Семантика і функції граматичних структур: Зб. наук. пр. – К.: НМКВО, 1991. – С. 110-115.

198. Луценко Н. А. О слоях в семантике предложения / Н. А. Луценко // Семантика имени, глагола, предложения: Сб. науч. тр. – Донецк: ДонГУ, 1993. – С. 39-54.

199. Луценко Н. А. Синтетизм и аналитизм как аспекты реализации речевой свободы говорящего / Н. А. Луценко // Лингвистичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Донецьк: ДонГУ – 1996. – С. 120-124.

200. Луценко Н. А. Взаимодействие наклонения и времени (Некоторые вопросы теории) / Н. А. Луценко // Лингвистические и психологические основы изучения сущностей. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 1997. – С. 181-189.

201. Луценко Н. А. Проблема структурно-типологической эволюции языка / Н. А. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.– Вип. 4. – Донецьк: ДонГУ, 1998. – С. 66-71.

202. Луценко М. До питання про історико-типологічні риси української мови (II) / М.Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Донецьк: ДонГУ, 1997. – С. 71

203. Луценко М. До питання про історико-типологічні риси української мови (III) / М. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Донецьк: ДонГУ, 1998. – С. 72-84

204. Луценко М. До питання про історико-типологічні риси української мови (IV) / М. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип.6. – Донецьк: ДонГУ, 2000. – С. 62-67.

205. Луценко Н. К вопросу о семантике родительного падежа / Н. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип.7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 41-51.
206. Луценко Н. А. Введение в лингвистику слова / Н. А. Луценко. – Горловка: ГГПИИЯ, 2003. – 140 с.
207. Луценко Н. А. Грамматические категории в системе и узусе (глагол и имя) / Н. А. Луценко. – Донецк: ДонНУ, 2003. – 202 с.
208. Луценко Н. Восточнославянские этимологии / Н. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 31-39.
209. Луценко Н. Из последних этимологий / Н. Луценко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 54-62.
210. Луценко Н. А. Истории наших слов: диахронно-лексикологические этюды / Н. А. Луценко. – Донецк: Издательство «Вебер», 2009. – 370 с.
211. Ляшенко Н. С. Внутрішня форма фразеологічних одиниць: онтологічний та культурологічний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02, 10.02.01 / Київ. держ. пед.ун-т ім. М.П. Драгоманова / Н. С. Ляшенко. – К.,1997. – 24 с.
212. Маггеррамов И. А. О парадоксе в рекламе / И. А. Маггеррамов // Русская речь. – 2002. – № 2. – С. 59-63.
213. Майсак Т. А. Грамматикализация глаголов движения: опыт типологии / Т. А. Майсак // Вопросы языкознания. – 2000. – №1. – С. 10-13.
214. Макушенко О. О. Категорії “своє – чуже” та “інше” в болгарській літературі періоду відродження / О. О. Макушенко // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. Випуск 14. Книга 1. – К.: Вид-во Дім Д. Бурого, 2004. – С. 273-277.
215. Малич М. В. Концепти правда / неправда в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект: дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова / М. В. Малич. – Одеса, 2002. – 210 с.

216. Малишевская Д. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции «Мужчина/Женщина») / Д. Малишевская // Фразеология в контексте культуры. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – С. 180-184.

217. Маловицкий Л. Я. Синтаксические условия функционирования неопределённых местоимений в современном русском языке / Л. Я. Маловицкий // Филологические науки. – 1974. – №4. – С. 110-113.

218. Манакін В. М. До питання про рекурсивні алгоритми мовної семантики / В. М. Мана кін // Одиниці і категорії сучасної лінгвістики: Зб. ст., присвяч. ювілею В.Д. Каліуценка. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток ЛТД”, 2007. – С. 76-92.

219. Мастилко Н. В. Іспанська народна казка: жанрово-композиційний та лінгвопрагматичний аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. / Нац. лінгв. ун-т / Н. В. Мастилко. – К., 2004. – 186 с.

220. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І.Г. Матвіяс. – К.: Рад. школа, 1974. – 184 с.

221. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2005. – 462 с.

222. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1957. – 491 с.

223. Мелерович А. М. Формирование и функционирование фразеологизмов с культурно маркированной семантикой в системе русской речи / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко // Фразеология в контексте культуры. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – С. 121-130.

224. Мерінов В. В. Функціонально-категорійна аспектуальність грами роду іменника в українській мові / В. В. Мерінов. – Харків: Харківський нац. педаг. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2005. – 211 с.

225. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. – Саратов: Саратов. гос. ун-т, 1990. – 174 с.

226. Михасів Т. С. Лінгвокогнітивний характер категорії антропоцентричності у поезії У. Уїтмена (на матеріалі збірки “Листя трави”) / Т. С. Михасів // Мова і культура. – К., 2004. – Випуск 7. – Т.IV / 2. – С. 270-278.
227. Мозгунов В. Особливості модальних значень у рекламному тексті / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 14 – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 98-103.
228. Мокиєнко В. М. Славянська фразеологія / В. М. Мокиєнко. – М.: Высш. школа, 1980. – 207 с.
229. Морфологічна будова сучасної української мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1975. – 208 с.
230. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / А. М. Мостепаненко. – Л.: Наука, 1969. – 230 с.
231. Мхитарян Е. С. Структурно-семантические оппозиции в системе пространственных предлогов (на материале английского, русского и армянского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ереван. гос. ун-т / Е. С. Мхитарян. – Ереван, 1986. – 21 с.
232. Нагель В. Семантика часток української мови / В. Нагель // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип.13. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 84-88.
233. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
234. Нефёдова Е. Д. Жанрово-стилистическая доминанта народной сказки и её роль в формировании текст / Е. Д. Нефёдова // Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія “Комунікативні та когнітивні проблеми дискурсу”. – Харків: Константа, 2001. – №537. – С. 211-218.
235. Нещерет Е. Суффиксы субъективной оценочности в языке / Е. Нещерет // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 130-133.

236. Никитин О. В. Система местоимений как основа смыслового строения языка (размышления о прочитанном) / О. В. Никитин // Русский язык за рубежом. – 2000. – № 1. – С. 64-70.

237. Николаева Т. М. Функциональная нагрузка неопределённых местоимений в русском языке и типология ситуаций / Т. М. Николаева // Изв. АН СССР. Сер. Литературы и языка. – 1983. – Т.42. – №4. – С. 242-253.

238. Николина Н. А. Дейктические слова в структуре предложения / Н. А. Николина // Слово в системных отношениях на разных уровнях языка. – Свердловск: Свердл. гос. пед. ин-т, 1991. – С. 36-43.

239. Ніка О. І. Аспекти аналізу суб'єктивного в лінгвістиці / О. І. Ніка // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. Випуск VII. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – С. 15-22.

240. Ніколашина Т. І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т / Т. І. Ніколашина. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.

241. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. Семантический анализ противоположности в лексике / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 290 с.

242. Новиков Л. А. Логические оппозиции и лингвистическая семантика / Л. А. Новиков // Лингвистическая семантика и логика: Сб. науч. трудов. – М.: Ун-т дружбы народов, 1983. – С. 5-18.

243. Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – Вып.10. – М.: Прогресс, 1981. – 567 с.

244. Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – 501 с.

245. Новосёлова О. А. Коммуникативная ситуация оценки: прагматический аспект (на материале русских говоров Сибири) / О. А. Новосёлова // Проблемы интерпретационной лингвистики. Сб. науч. трудов. – Новосибирск, 2000. – С. 42-47.

246. Обєднікова О. М. Ідеографічні словники фразеологізмів / О. М. Обєднікова // Лінгвістика. Зб. наук. праць. – № 2 (8). – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 170-172.

247. Овсяннико-Куликовський Д. Н. Синтаксис русского языка / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб., 1902. – 312 с.

248. Осипов А. И. Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности / А. И. Осипов. – Минск: Наука и техника, 1989. – 220 с.

249. Падучева Е. В. Говорящий как наблюдатель: об одной возможности применения лингвистики в поэтике / Е. В. Падучева // Изв. РАН. Серия Литературы и языка. – 1993. – Т.52. – №3. – С. 63-74.

250. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 464 с.

251. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева. – М.: Едиториал УРРС, 2002. – 288 с.

252. Падучева Е. В. Дейктические компоненты в семантике глаголов движения / Е. В. Падучева // Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 373-390.

253. Падучева Е. В. Дейксис: общетеоретические и прагматические аспекты / Е. В. Падучева, С. А. Крылов // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 25-97.

254. Панкратов Ф. Г. Рекламная деятельность: Учебник / Ф. Г. Панкратов, Т. К. Серёгина, В. Г. Шахурин. – М.: Маркетинг, 1999. – 364 с.

255. Панфилов В. З. Категория модальности и её роль в конституировании структуры предложения и суждения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С. 37-49.

256. Панфилов В. З. Взаимоотношения языка и мышления / В. З. Панфилов. – М.: Наука, 1971. – 235 с.
257. Паньо Т. Что такое “хорошо” и как об этом рассказывают [О социальной рекламе]? / Т. Паньо // Зеркало недели. – 2005. – 22-28 января (№2). – С. 20.
258. Пеньковский А. Б. О семантической категории “чуждости” в русском языке / А. Б. Пеньковский // Очерки по русской семантике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 464 с.
259. Пете И. Употребление неопределённых местоимений в современном русском языке / И. Пете // Русский язык в школе. – 1957. – №2. – С. 18-21.
260. Петров В. В. Философия, семантика, прагматика / В. В. Петров // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Выпуск 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 471-476.
261. Петров В. В. От философии языка к философии сознания (новые тенденции и их истоки) / В. В. Петров // Философия. Логика. Язык. – М.: Прогресс, 1987. – С. 3-17.
262. Петрова О. В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов / О. В. Петрова. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 1989. – 159 с.
263. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 452 с.
264. Пилипак В. П. Семантика і вживання прономінатива *там* в українській мові / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 127-134.
265. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ - ‘тут’ у фразеологізмах української мови / В. П. Пилипак // Лінгвістика. Зб. наук. пр. – № 1(2). – Луганськ: Альма-матер, 2004. – С. 153-161.
266. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в прислів'ях і приказках української мови [Текст] / В. П. Пилипак //

Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 4-5 жовтня 2006 року. – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2006. – С. 177-183.

267. Пилипак В. П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' в українських літературних казках і байках / В. П. Пилипак // Лінгвістика. - №2(8). – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 155-166.

268. Пилипак В. П. Лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут' в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції [Текст] / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 39-49.

269. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' одиницями українського дейксису [Текст] / В. П. Пилипак // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. праць / В. Д. Каліущенко (ред. кол.) та ін. – ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 82-93.

270. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у рекламних текстах [Текст] / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 67-75.

271. Пилипак В. П. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці [Текст] / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 13-18.

272. Пилипак В. П. Синтаксичні конструкції з часткою *би* в українській мові як виразники егоцентричного змісту 'там' [Текст] / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 54-60.

273. Пилипак В. П. Лексико-семантическая оппозиция 'там' – 'здесь' в украинском языке в свете концепций антропо- и эгоцентризма в языкознании [Текст] / В. П. Пилипак // VI Кирилло-Мефодиевские чтения: сб. материалов

Международной науч.-практ.конф. Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. – С. 148-155.

274. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика грамем середнього роду в українській мові [Текст] / В. П. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 27 – С 55-61.

275. Пилипак В. П. Семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ [Текст] / В. П. Пилипак // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. (15 березня – 25 квітня 2013 р.) у 2 томах. Т. 2. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – С. 212.

276. Пилипак В. П. Способы актуализации эгоцентрической семантики «там» говорящего в текстах украинской народной лирики [Текст] / В. П. Пилипак // Теория и практика языковой коммуникации: Материалы V Международной научно-методической конференции (20-21 июня 2013г.). – Уфа: Уфимский государственный авиационный технический институт, 2013. – С. 402-407.

277. Пилипак В. П. Семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в українській мові на тлі інших слов’янських [Текст] / В. П. Пилипак // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова: материалы Международной науч. конф., Минск, 12-13 ноября 2014 г. / Белорусский государственный педагогический ун-т им. М.Танка ; редкол.: А. А. Гируцкий (отв. ред.), В. Д. Старичонок, Г. А. Камлевич и др. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 309-312.

278. Пилипак В. П. Семантика українських глаголів в зв'язі з егоцентричним смислом «там» [Текст] / В. П. Пилипак // Вестник уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова: Выпуск 5 / Под ред. В. Я. Бабенко. – Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2015. – С. 149-155.

279. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові [Текст] / Валерія Пилипак // Studia Ukrainica

Posnaniensia / Red. Anna Horniatko-Szumilowicz (red.naczelny), Tetiana Kosmeda (red. naukowy) i inne. – vol V. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017 – pp. 169-174.

280. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика генітива в українській мові // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 188-192.

281. Піддубська І. Реалізація периферійного значення форм умовного способу / І. Піддубська // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип.7. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С. 51-56.

282. Плунгян В. А. К типологии глагольной ориентации / В. А. Плунгян // Логический анализ языка. Языки динамического мира – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 205-223.

283. Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2 ч.: Підручник / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – Частина 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – 286 с.

284. Погребная Н. А. Антонимический концепт “ум” – “глупость” в русской и английской наивных картинах мира / Н. А. Погребная // Мова і культура. – К., 2004. – Випуск 7. – Т.IX – С. 148-156.

285. Пономаренко О. А. Семантика та особливості вживання еквівалентів російських займенників (на матеріалі вказівного, неозначеного та узагальнено-визначального розрядів про номінативів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. / Дніпропетровський держ. ун-т / О. А. Пономаренко. – Д., 1999. – 15 с.

286. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.

287. Попова Ж. Г. Идеи психоанализа в современной рекламе / Ж. Г. Попова // Маркетинг в России и за рубежом. – 2002. – №1. – С. 102-106.

288. Попова Т.О. Психолінгвістичні кореляти концептів добро і зло / Т. О. Попова // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. Випуск 6. Книга 2. – К.: Прайм. – М, 2002. – С. 110-113.

289. Постнова Т. Е. Прецедентные тексты в печатной рекламе / Т. Е. Постнова // Вестник Моск. ун-та. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – №2. – С. 106-116.

290. Постнова Т. Е. “Страсти по мехам” и “Кошмар на улице ВАЗов” / Т. Е. Постнова // Русская речь. – 2001. – №6. – С. 69-72.

291. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потенция. – М.: Гос. учеб.-пед. из-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1958. – Т.1. – Т.2. – 535 с.

292. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потенция. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 549 с.

293. Проскурин С. Г. О значениях “правый” – “левый” в свете древнегерманской лингвокультурной традиции / С. Г. Проскурин // Вопросы языкознания. – 1990. – №5. – С. 37-50.

294. Путіліна О. Л. Інваріантне значення знахідного відмінка як морфологічного репрезентанта об’єктного значення в сучасній українській мові у зіставленні з англійською / О. Л. Путіліна // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. пр. Вип. 15 – Донецьк.: ДонНУ, 2007. – С. 93-103.

295. Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и границы / Б. Рассел. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 555 с.

296. Рахилина Е. В. “Без конца и без края” / Е. В. Рахилина // Исследования по семантике предлогов. – М.: Русские словари, 2000. – С. 243-261.

297. Родина О. В. Прагматические пресуппозиции как фактор эффективности воздействия рекламного текста (на материале немецкоязычной и русскоязычной печатной рекламы) / О. В. Родина // Вестник Моск. ун-та. –

Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – №4. – С. 108-118.

298. Розина Р. И. Движение в физическом и ментальном пространстве / Р. И. Розина // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Институт языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 108-118.

299. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова, В. Н. Телия, А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

300. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1994. – 594 с.

301. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.

302. Руссова С. М. “Своё” и “чужое” в художественном мире М. Зерова / С. М. Руссова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Серія Філологія, педагогіка, психологія. Випуск 3 В. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. – С. 401-408.

303. Савельева О. О. Реклама хорошая, плохая, социальная / О. О. Савельева // Человек. – 2002. – №1. – С. 133-143.

304. Самійленко С. П. 3 історичних коментарів до української мови. Займенник / С. П. Самійленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1955. – №6. – С. 16-30.

305. Самійленко С. П. 3 історичних коментарів до української мови. Прислівник / С. П. Самійленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1956. – №6. – С. 18-29.

306. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.

307. Селиверстова О. Н. Опыт семантического анализа слов типа “всё” и типа “кто-нибудь” / О. Н. Селиверстова // Вопросы языкознания. – 1964. – №4. – С. 81-90.

308. Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка /

О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157

309. Селиверстова О. Н. Местоимения в языке и речи / О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1988. – 150 с.

310. Сеничкина Е. П. Эгоцентрические слова как средство актуализации ложности высказывания в прозе А. Гайдара / Е. П. Сеничкина // Языковое мастерство А. Гайдара: Межвуз. сб. науч. тр. – Арзамас, 1993. – С. 34-40.

311. Сеничкина Е. П. Единицы неопределённой семантики как средство предикации / Е. П. Сеничкина // Средства номинации и предикации в русском языке: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Моск. гос. педагог. ун-т. – 2001. – С. 110-115.

312. Сенів М. Г. Мовні засоби вираження локативності у класичних мовах / М. Г. Сенів // Одиниці і категорії сучасної лінгвістики: Зб. ст., присвяч. ювілею В.Д. Каліущенка. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток ЛТД”, 2007. – С. 388-397.

313. Серажим К. Г. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність / К. Г. Серажим. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 392 с.

314. Сергеев Ф. Значение и употребление неопределённых местоимений, образованных при помощи частиц кое-, -то, -нибудь, -либо / Ф. Сергеев // Русский язык в нац. школе. – 1959. – №1. – С. 22-28.

315. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 244 с.

316. Серль Дж. Р. Введение / Дж. Р. Серль // Философия языка. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 6-22.

317. Сидоренко Е. Н. Семантико-функциональные особенности неопределённых местоимений в современном русском языке / Е. Н. Сидоренко // Проблемы грамматической семантики: Сб. ст. – Ростов-на-Дону: Ростов. пед. ин-т, 1978. – С. 120-125.

318. Сидоренко Е. Н. Семантические разряды местоимений в современном русском языке / Е. Н. Сидоренко // Русские местоимения:

семантика и грамматика: Межвуз. сб. науч. тр. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 18-28.

319. Сидоренко Е. Н. Очерки по теории местоимений в современном русском языке / Е. Н. Сидоренко. – К.: Лыбидь, 1990. – 146 с.

320. Ситар Г. Релятивність у системі семантичних предикатів української мови / Г. Ситар // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 6. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С. 42-47.

321. Скрелина Л. М. Об одном направлении во французской лингвистике (школа Гийома) / Л. М. Скрелина // Филологические науки. – 1971. – №2. – С. 60-75.

322. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т.1: А-Г. – 562 с.

323. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання / І. І. Слинько. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

324. Словник лінгвістичних термінів / Сост. Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.

325. Смольская Л. Особенности употребления неопределённых местоимений в публицистических текстах / Л. Смольська // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII між нар. Карських читань, 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: ТОВ Наука-сервіс, 1998. – С. 109-110.

326. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

327. Соттофатори Е. Обучение глаголам движения с точки зрения противопоставления “процесс – результат” / Е. Соттофатори // Русский язык за рубежом. – 2000. – № 1. – С. 24-25.

328. Степанов Ю.С. Семиотическая структура языка (три функции и три формальных аппарата языка) / Ю. С. Степанов // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. – 1973. – Т.32, № 4. – С. 340-355.

329. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 273 с.

330. Степанов Ю. С. В трёхмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
331. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – изд. 4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.
332. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 360 с.
333. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – изд. 3-е, испр. и доп / Ю. С. Степанов. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
334. Столнейкер Р. С. Прагматика / Р. С. Столнейкер // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Выпуск 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 419-438.
335. Суковатая В. А. Концептуально-моделирующие оппозиции в культурно-языковой картине мира: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.04. / Харьк. гос. ун-т. – Харьков, 1997. – 179 с.
336. Суковата В. А. Концептуально-модельючі опозиції в культурно-мовній картині світу: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.04 / В. А. Суковатая. – Харків, 1998. – 16 с.
337. Сурикова Т. Требуются лохи – III [О языке рекламы] / Т. Сурикова // Журналист. – 2002. – № 4. – С. 78-79.
338. Сурикова Т. Требуются лохи – IV [О языке рекламы] / Т. Сурикова // Журналист. – 2002. – №5. – С. 74-75.
339. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2-е вид., переробл. – К.: Вища шк., 1997. – 670 с.
340. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
341. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

342. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис/ За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
343. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
344. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (Основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
345. Таривердиева М. А. Латинский конъюнктив в сложноподчинённом предложении (типология значений) / М. А. Таривердиева // Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С. 92-103.
346. Терехова С. В. Специфіка експлікантів понять “направо” – “наліво” в українській, російській та англійській мовах / С. В. Терехова // Методологічні проблеми психології мисленнєвої та мовної діяльності: *Studia Methodologica*. Вип.5. – Тернопіль, 1997. – С. 193-195.
347. Терехова С. І. Способи експлікації понять “туди” – “сюди” в українській, російській, англійській мовах / С. І. Терехова // *Slavika Tarnopolensia* 4. Матеріали наук. конф. “Актуальні історико-культурологічні та філологічні проблеми слов’янознавства”. – Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 1997. – С. 100-105.
348. Терехова С. І. Просторовий дейксис: проблеми перекладу (на матеріалі англійської мови в порівнянні з українською та російською) / С. І. Терехова. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 1999. – 108 с.
349. Терехова С. І. Культурологічний аспект теорії дейксису / С. І. Терехова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. Випуск 3 А. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т., 2000. – С. 255-257.
350. Терехова С. І. Специфіка експлікантів просторового дейксису: культурологічний аспект (на матеріалі лексико-семантичної групи “вперед” – “назад”) / С. І. Терехова // Мова і культура. Випуск 3. Т. III. – К., 2001. – С. 208-212.

351. Тищенко О. В. Опозиція *видимий / невидимий* у слов'янській обрядовості структурно-семантичний та концептуальний підходи / О. В. Тищенко // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць. Випуск 8. – Одеса, 1999. – С. 31-41.
352. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / В. М. Ткачук. – Донецьк, 2002. – 221 с.
353. Толстой Н. И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1989. – С. 7-21.
354. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
355. Толстой Н. И. Избранные труды: В 3 т. / Н. И. Толстой – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т.1: Славянская лексикология и семантика. – 590 с.
356. Топоров В. Н. Локатив в славянских языках / В. Н. Топоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
357. Топоров В. Н. Пространство и текст / В. Н. Топоров // Текст: Семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 227-284.
358. Топоров В. Н. Пространство / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т.2. К-Я. – С. 340-341.
359. Труб В. Про функціонування оцінок у значеннях лексичних одиниць (на матеріалі розмовно-просторічного лексикону української мови) / В. Труб // Українська мова. – 2004. – №2. – С. 56-77.
360. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
361. Тханг Ли Тоан. К вопросу пространственной ориентации во вьетнамском языке в связи с картиной мира (Этнопсихологические проблемы) / Ли Тоан Тханг // Вопросы языкознания. – 1989. – №3. – С. 62-73.
362. Узунколева А. В. Особливості мовно-художнього мислення та його трансформація в опозиції “життя / смерть” (на матеріалі малої прози М. Яцківа) / А. В. Узункова // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Філологія. – Харків, 2005. – Випуск 44. – № 659. – С. 166-169.

363. Украинская грамматика / Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г, Грищенко А. А. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

364. Українська мова: Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2007. – С. 385, 659.

365. Уляшева Я. О. Категория определённости-неопределённости в прагматическом аспекте / Я. О. Уляшева // Личность, речь и юридическая практика: Межвуз. сб. науч. трудов. Выпуск 4. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 174-179.

366. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – Выпуск 5. – М.: Прогресс, 1970. – С. 250-299.

367. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике / Е. В. Урысон. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.

368. Уфимцева А. А. Дейктические знаки / А. А. Уфимцева // Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – С. 164-199.

369. Учёнова В. В. Ценностные лабиринты рекламной деятельности / В. В. Учёнова // Вестник Моск. ун-та. – Серия 10. Журналистика. – 2002. – №3. – С. 5-13.

370. Учёнова В. В. Философия рекламы / В. В. Учёнова. – М.: “Гелла-принт”, 2003. – 208 с.

371. Учёнова В. В. Реклама: палитра жанров / В. В. Учёнова, Шомова С. А., Гринберг Т. Э., Конаныхин К. В. – М.: Рип-холдинг, 2000. – 100 с.

372. Уэллс У. Реклама: принципы и практика / Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 736 с.

373. Федь А. М. Філософсько-естетичний аспект реклами / А. М. Федь, І. А. Федь // Реклама і дизайн ХХІ сторіччя: освіта, культура, економіка: Зб. наук. праць. Вип. 2 – К.: ІППР, 2001. – С. 66.

374. Фесенко В. І. “Я” та “інший” в романі М. Турньє “П’ятниця, або лімби тихого океану” / В. І. Фесенко // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Серія Філологія, педагогіка, психологія. Випуск 3 В. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. – С. 392-400.

375. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

376. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра, 1997. – 576 с.

377. Хайдеггер М. Искусство и пространство / М. Хайдеггер // Самосознание европейской культуры ХХ века. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – С. 95-98.

378. Цивьян Т. В. О лингвистических основах модели мира (на материале балканских языков и традиций) / Т. В. Цивьян // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1989. – С. 192-205.

379. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1990. – 203 с.

380. Цивьян Т. В. Модель мира и её лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – М.: КомКнига, 2005. – 280 с.

381. Чак Є. Мовний етикет і займенник / Є. Чак // Дивослово. – 1997. – №12. – С. 30-34.

382. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Харків: Харків. ун-т. – 1960. – 124 с.

383. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булыгина, А. А. Кибрик и др. – М.: Наука, 1992. – 281 с.

384. Чепыжова Е. Рекламний кафтан с чужого плеча / Е. Чепыжова // Наука и жизнь. – 2001. – №1. – С. 132-135.
385. Червенкова И. Неопределённые местоимения на -нибудь и -либо / И. Червенкова // Русский язык в школе – 1961. – №2. – С. 14-19.
386. Черемних О. В. Антропоцентричний характер функціонально-семантичної категорії локативності / О. В. Черемних // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Вип. 8. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 104-109.
387. Чернейко Е. В. Семантика белого и чёрного в русской фразеологии / Е. В. Чернейко // Актуальні проблеми сучасної фразеології: семантика, прагматика, лінгвокультурологія, комунікація: Матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції. – Горлівка: Вид-во ГДППМ, 2004. – С. 224-229.
388. Черська Ж. Б. Концепти “егоїзм” – “альтруїзм” у лінгвокультурологічному аспекті (на матеріалі німецької мови) / Ж. Б. Черський // Мова і культура. Наук. видання. Випуск 7. Том IV/1. – К., 2004. – С. 307-311.
389. Чеснокова Л. Д. Категория неопределённого множества и семантические формы мысли / Л. Д. Чеснокова // Семантика грамматических форм. Межвуз. сб. науч. трудов. – Ростов-на-Дону, 1982. – С. 21-31.
390. Шафигов С. Г. Языковые универсалии и проблемы лексической семантики / С. Г. Шафигов. – Уфа: Башк. гос. ун-т, 1998. – 251 с.
391. Шафф А. Введение в семантику / А. Шафф. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 376 с.
392. Шевченко І. С. Прагматичні прояви Я-Концепції мовця у дискурсі / І. С. Шевченко // Вісник Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – № 537. – 2001. – С. 11-16.
393. Шелякин М. А. Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы: учебн. Пособие / М. А. Шелякин. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 296 с.

394. Шемелева Т. В. Местоимение и его отношение к глаголу и категории состояния / Т. В. Шемелева // Лингвистические и психологические основы изучения сущностей. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 1997. – С. 101-116.
395. Шемякин Ф. Н. Язык и чувственное познание / Ф. Н. Шемякин // Язык и мышление. – М.: Наука, 1967. – С. 38-55.
396. Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелёв. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
397. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелёв. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
398. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К. Ф. Шульжук. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 406 с.
399. Эмирова А. Оппозиция “мужчина – женщина” в русской фразеологии / А. Эмирова// Грани слова. Сб. науч. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М.: ООО “Изд-во ЭЛПИС”, 2005. – С. 165-169.
400. Эпштейн М. Н. Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса) / М. Н. Эпштейн // Вопросы языкознания. – 1991. – №6. – С. 19-33.
401. Юн-Ран Ким. ‘Вода’ в романе “Доктор Живаго” Б. Л. Пастернака / Ким Юн-Ран // Руссистика сегодня. – 1998. – № 1-2. – С. 202-208.
402. Ющук І. П. Українська мова: Підручник / І. П. Ющук. – Вид. 3-е. – К.: Либідь, 2006. – 640 с.
403. Яворская Г. М. Образ человека в движении. (К описанию этноцентрических стереотипов) / Г. М. Яворская // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна: РАН Ин-т языкознания, Междунар. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 104-311.
404. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.

405. Яковлева Е. С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира / Е. О. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 48-62.
406. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 344 с.
407. Brugmann K. Die Demonstrativa – pronomena der indogermanischen Sprachen / K. Brugmann. – Leipzig, 1904.– 150 S.
408. Buler K. Sprachtheorie: Die darstellungsfunktion der Sprache / K. Buler. – Jena: Fischer, 1934. – 434 S.
409. Fillmore Ch. Towards a descriptive framework for spatial deixis / Ch. Fillmore // Speech, place and action. – Chichester, ect.: John Wiley and Sons Ltd., 1982. – XII. – p. 31-39.
410. Fodor I. The origing of grammatical gender / I. Fodor. – Lingua, 1959, VIII, 1.
411. Guillaume G. Lecons de linguistique, publees par Roch Valin, Klincksick / G. Guillaume. – Paris, 1971.
412. Here and there: Cross-linguistic studies in deixis and demonstration / Ed. by J. Weissenborn, W. Klein. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1982. – 296 p.
413. Klein W. Local deixis in route directions / W. Klein // Speech, place and action. – Chichester, ect.: John Wiley and Sons Ltd., 1982. – XII. – p. 161-182.
414. Morgan Y. Two Types of Convention in Indirect Speech Acts / Y. Morgan // Syntax and Semantics. – 1978. – vol. 9. – p. 263-267.
415. Speech, place and action: Studies in deixis and related topics / Ed. by R. J. Javella, W. Klein. – Chichester; New York; Brisbane; Toronto; Singapore: John Willey and Sons Ltd., 1982. – XII – 289 p.
416. Wierzbicka A. Lingua Mentalis: The semantics of natural language / A. Wierzbicka. – Sydney, ect.: Academics Press, 1980. – XI. – 367 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 152 с.
2. Багрянний І. П. Тигролови: Роман / І. П. Багрянний. – К.: Укр. письменник, 1999. – 215 с.
3. Барка В. Жовтий князь. Повість / В. Барка. – К: Наук. думка, 1999. – 304 с.
4. ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовозн. НАН України, Всеукр.тов-во «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2005. – 1332 с.
5. В чарах кохання: Українські народні пісні про кохання / Упоряд. Б. М. Фільц. – К.: Мистецтво, 1989. – 317 с.
6. Веселий ярмарок. Гумор та сатира. – К.: Рад. письменник, 1989. – Випуск 7. – 460 с.
7. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. та примітки О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого. – К.: Либідь, 1993. – 432 с.
8. Дідо-всевідо. Закарпатські народні казки. – Ужгород: Карпати, 1969. – 239 с.
9. Дніпрова хвиля: Хрестоматія / За ред. П. Л. Кононенка. – К.: Рад. школа, 1989. – 751 с.
10. СУП: Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Щукіна І. А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.
11. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай: Роман / П. А. Загребельний. – К.: Фірма «Довіра», 1994. – 636 с.
12. Квіти в темній кімнаті: Сучасна українська новела: Найяскравіші зразки української новелістики за останні 15 років / Упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
13. Куліш Микола. П'єси / М. Куліш. – К.: Наук. думка, 1998. – 304 с.

14. Ластівки: Казки, оповідання, скоромовки / Уклад. Г. Ю. Рогінська. – Харків: Ранок НТ, 2005. – 320 с.
15. Любченко А. Вибрані твори / А. Любченко. – К.: Смолоскип, 1999. – 520 с.
16. Марко Вовчок. Народні оповідання. Повісті та оповідання / М. Вовчок. – К.: Веселка, 1983. – 276 с.
17. Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. Том 2. Повісті та оповідання / І. Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1986. – 638 с.
18. НТСУМ: Новий тлумачний словник української мови / Уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – 2-е вид., виправл. – К.: Аконіт, 2001. – 862 с.
19. Підмогильний В. П. Місто: Роман, оповідання / В. П. Підмогильний – К.: Молодь 1989. – 448 с.
20. Поезій / Л.Костенко, Олександр Олесь, В.Симоненко, Василь Стус. – К.: Наук. думка, 1998. – 223 с.
21. Розстріляне відродження. Українська репресована лірика. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2009. – 256 с.
22. Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: Роман / У. О. Самчук. – К.: Український письменник, 1999. – 189 с.
23. СЛУМ: Словарь української мови: У 4 т. / Уклад. Б. Грінченко; НАН України. Ін-т укр. мови. – К.: Лексикон, 1996. – Т. 4: Р – Я. – 556 с.
24. СУМ: Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. колегії І. К. Білодід; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 10: Т-Ф. – 658 с.
25. СУМ: Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. колегії І. К. Білодід; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 11: Х-Ь. – 699 с.
26. Сонечко: Казки, оповідання, скоромовки / Уклад. Г. Ю. Рогінська. – Харків: Ранок НТ, 2006. – 320 с.
27. Тесленко А. Твори / А. Тесленко. – К.: Дніпро, 1977. – 206 с.

28. ТСУМ: Тлумачний словник української мови / За ред. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: Прапор, 2004. – 992 с.
29. Українка Леся. Бояриня: Драматична поема / Л. Українка. Гетьман Іван Виговський: Роман / І. Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1997. – 336 с.
30. Українка Леся. Вибране: Поезії, поеми, драматичні твори / Л. Українка. – К.: Дніпро, 1977. – 637 с.
31. Українка Леся. Мрії зламане крило: Збірка творів, документів і спогадів / Л. Українка – К.: Веселка, 1993. – 222 с.
32. Українська дитяча література: Хрестоматія / Вступна стаття та упорядкув. Л. П. Козачок. – К.: Вища школа, 2002. – 519 с.
33. Українська література. Універсальна хрестоматія. У 2-х т. Т. I / За заг. ред. проф. А. П. Загнітка. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1999. – 640 с.
34. Українська література. Універсальна хрестоматія. У 2-х т. Т. II / За заг. ред. проф. А. П. Загнітка. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1999. – 544 с.
35. Українська література. Хрестоматія для позакласного читання. 5 клас / Упоряд. Шингоф І. Л. – Донецьк: ЦПА, 1998. – 160 с.
36. Українська література. Хрестоматія для позакласного читання. 6 клас / Упоряд. Шингоф І. Л. – Донецьк: ЦПА, 1999. – 272 с.
37. Українська література: Хрестоматія 10 клас / Укладачі: Т. О. Харахоріна, В.С. Адаменко, Т.В Ткачук. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 1024 с.
38. Українська література: Хрестоматія 11 клас / Укладачі: Т. О. Харахоріна, В. С. Адаменко, Т. В Ткачук. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 896 с.
39. Українська література: Хрестоматія 12 клас / Укладачі: Т. О. Харахоріна, В. С. Адаменко, Т. В Ткачук. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 848 с.

40. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. передм. та примітки В. А. Юзвенко. – К.: Молодь, 1989. – 432 с.
41. Українські літературні казки / Упоряд. В. Полковенко. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
42. Франко І. Вибрані твори у 3-х томах / І. Франко. Том 2. – К.: Дніпро, 1973. – 623 с.
43. Франко І. Я. Вічний революціонер: Вірші та поеми / І. Я. Франко / Упоряд. В.В. Яременка. – К.: Веселка, 1981. – 207 с.
44. Хвильовий Микола. Новели. Оповідання. Роман. Поетичні твори. Памфлети / М. Хвильовий. – К.: Наук. думка, 1995. – 816 с.
45. Цвіте терен: Українські народні пісні. Пісенник / Упряд. В. Страхова. – вид. друге. – К.: «Музична Україна», 1998. – 262 с.
46. Чарівна казка. – К.: Україна, 2001. – 384 с. (Авторська казка).
47. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
48. Шевченко Т. Поезії та повісті / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1978. – 454 с.
49. Яновський Ю І. Вершники. Мир: Роман / Ю. І. Яновський – К.: Молодь, 1980. – 280 с.

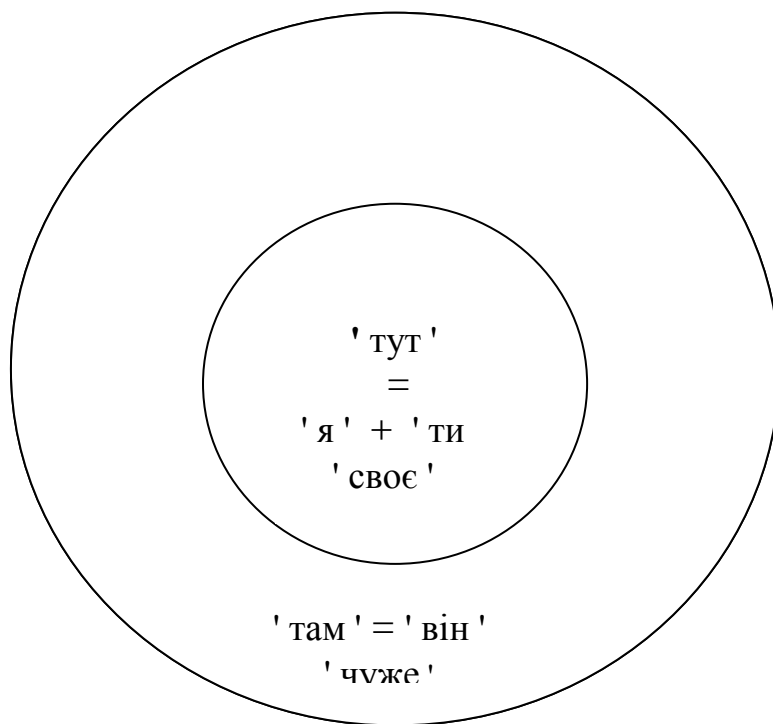
Додаток А

Конкретизація семантичної опозиції ‘тут’ – ‘там’ в українській мові

‘тут’ – ‘там’			
Фізичний простір мовця-спостерігача, суб’єкта дії ‘тут’ – ‘там’		Ментальний уявний простір мовця, суб’єкта дії ‘тут’ – ‘там’	
	‘близько’ – ‘далеко’		‘близьке’ – ‘далеке’
	‘я’ – ‘він’		‘свій’ – ‘чужий’
	‘внутрішній’ – ‘зовнішній’:		‘внутрішній’ – ‘зовнішній’
а	‘дім’ – ‘ліс’		‘цей світ’ – ‘той світ’:
б	‘видимий’ – ‘невидимий’	а	‘життя’ – ‘смерть’
	‘внизу’ – ‘вгорі’:	б	‘чоловічий’ – ‘жіночий’ / ‘жіночий’ – ‘чоловічий’
а	‘земля’ – ‘небо’		‘відомий’ – ‘невідомий’
б	‘цей’ – ‘той’		‘добре’ – ‘погано’
			‘правда’ – ‘неправда’
			‘тепер’ – ‘раніше’ / ‘тоді’
			‘тепер’ – ‘пізніше’ / ‘потім’

Додаток Б

Уявлення мовця про 'я' / 'тут'-простір і 'там'-простір

Додаток В

Список публікацій

Основні наукові результати дисертації:

1. Пилипак В. П. Семантика і вживання прономінатива там в українській мові / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 12 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 127-134.
2. Пилипак В. П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українських літературних казках і байках / В. Пилипак // Лінгвістика: Зб. наук. праць. - №2 (8) – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 155-166.
3. Пилипак В. П. Лексико-семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 39-49.
4. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 67-75.
5. Пилипак В. П. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 13-18.
6. Пилипак В. П. Синтаксичні конструкції з часткою би в українській мові як виразники егоцентричного змісту ‘там’ / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 54-60.
7. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика грамеми середнього роду в українській мові / В. Пилипак // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 27 – С.55-61.

8. Пилипак В. П. Семантика украинских глаголов в связи с эгоцентрическим смыслом «там» / В. Пилипак // Вестник уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова: Выпуск 5 / Под ред. В. Я. Бабенко. – Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2015. – С. 149-155.

9. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика генітива в українській мові / В. Пилипак // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 188-192.

10. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові / Валерія Пилипак // *Studia Ukrainica Posnaniensia* / Red. Anna Horniatko-Szumilowicz (red.naczelny), Tetiana Kosmeda (red. naukowy) i inne. – vol V. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017 – pp. 169-174.

Апробація матеріалів дисертації:

1. Пилипак В. П. Лексико-семантическая оппозиция 'там' - 'здесь' в украинском языке в свете концепций антропо- и эгоцентризма в языкознании / В. Пилипак // VI Кирилло-Мефодиевские чтения: сб. материалов Международной науч.-практ.конф. Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2012. – С. 148-155.

2. Пилипак В. П. Семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ / В. П. Пилипак // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. (15 березня – 25 квітня 2013 р.) у 2 томах. Т. 2. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – С. 212.

3. Пилипак В. П. Способы актуализации эгоцентрической семантики «там» говорящего в текстах украинской народной лирики / В. П. Пилипак // Теория и практика языковой коммуникации: Материалы V Международной научно-

методической конференции (20-21 июня 2013г.). – Уфа: Уфимский государственный авиационный технический институт, 2013. – С. 402-407.

4. Пилипак В. П. Семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в українській мові на тлі інших слов’янських / В. П. Пилипак // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова: материалы Международной науч. конф., Минск, 12-13 ноября 2014 г. / Белорусский государственный педагогический ун-т им. М. Танка ; редкол.: А. А. Гируцкий (отв. ред.), В. Д. Старичонок, Г. А. Камлевич и др. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 309-312.

5. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові / Валерія Пилипак // *Studia Ukrainica Posnaniensia* / Red. Anna Horniatko-Szumilowicz (red.naczelnny), Tetiana Kosmeda (red. naukowy) i inne. – vol V. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017 – pp. 169-174 (за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» з нагоди 25-річчя Познанської Україністики (Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, м. Познань, Польща, 20-21 травня 2016 р.).

Додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у фразеологізмах української мови / В. Пилипак // *Лінгвістика: Зб. наук. праць.* - №1 (2) – Луганськ: Альма-матер, 2004. – С. 153-161.

2. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в прислів'ях і приказках української мови / В. Пилипак // *Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 4-5 жовтня 2006 року.* – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2006. – С. 177-183.

3. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ одиницями українського дейксису / В. Пилипак // *Типологія мовних значень у*

діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. праць / В. Д. Каліущенко (ред. кол.) та ін. – ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 82-93.